

Aina Aske og Maria Forneheim (red.)

VÄSTERHAVETS KULTURARV

Aina Aske og Maria Forneheim (red.)

Västerhavets kulturarv

Kulturmøter i skandinavisk periferi

© Forfatterne 2011
ISBN 978-82-997846-2-7

Svensk projektägare – Göteborgs stadsmuseum
Norsk projektägare – Larvik kommune

Sats- og omslagsdesign: Unipub
Omslagsbilde: Kart over Norden tegnet av den franske kartografen
Guillaume Del'Isle (1644–1720), utgitt 1788. Det kongelige bibliotek,
fotografisk atelier.

Trykk: 07-gruppen

Logodesign: Sandnes Media

Det må ikke kopieres fra denne boka i strid med åndsverkloven
eller med andre avtaler om kopiering inngått med Kopinor,
interesseorgan for rettighetshavere til åndsverk

Förord / Forord

Prosjektleder Maria Forneheim, Göteborgs stadsmuseum, og faglig prosjektleder Aina Aske, Larvik Museum, Vestfoldmuseene. Foto: Larvik museum 2009

Västerhavets kulturarv – ett skandinaviskt Interregprosjekt pågick 2009–2011. Syftet var att universitet och museer skulle mötas för att diskutera och förmedla det gemensamma kulturarvet runt Kattegatt och Skagerack. Med hjälp av kurser, läromedel, vandringsutställning och seminarier har projektet haft ambitionen att skapa förståelse och intresse hos allmänheten i Sverige, Norge och Danmark för en på många områden gemensam historia. Kattegatt- och Skagerackområdet som periferi är en dynamisk region med olika lager av kulturarv som kompletterar den allmänna nationshistorien.

Genom lyhördhet och dialog har projektet haft för avsikt att göra kulturarvet tillgängligt för allmänheten oavsett ursprung, främst till personer i Kattegatt- och Skagerackregio-

nen med ickenordisk kulturell bakgrund. Att inte känna till kulturarvet på den plats där man bor kan skapa utanförskap. Göteborgs stadsmuseums pedagogiska arbetssätt som går igen i projektets läromedel utgår från brukarens vardag för att sedan anknyta till platsens historia och på så sätt ge en bredare grund, varifrån man kan ta avstamp och skapa något nytt med sikte mot framtiden.

Västerhavets kulturarv har visat att museer och universitetsinstitutioner kan samarbeta över nationsgränserna. Projektet har också gjort museer och universitet medvetna om behovet av att göra kulturarvet tillgängligt för en bredare målgrupp. Det har lett fram till konkreta arbetsformer som kan ligga till grund för fortsatt arbete mot ett kulturarv tillgängligt för alla.

Arbetet har bara börjat. Välkommen att fortsätta diskussionen med oss.

Svensk ostindiefarare i Pärlfloden på väg genom Bocca Tigris, flodens befästa mynning. Kinesisk målning, 1780-talet. Foto: Göteborgs stadsmuseum

Ideen om å samle ideer og kunnskap i en avsluttende bok har fulgt prosjektet *Västerhavets kulturarv* fra starten. Via arbeidet med læremiddel, utstilling og web-kurs har vi savnet faglitteratur med fokus på felles historie og felles kultur. Dermed har vi også følt berettigelsen av å sammenfatte tre års innsats i en bok. Omtrent halvparten av artiklene er skrevet av personer som har arbeidet tett på prosjektet. De øvrige er bidrag fra fagpersoner som har vært invitert i forbindelse med prosjektmøter, seminarer og lignende. Samtale og diskusjon har vært en viktig arbeidsmetode for å bringe fram biter av den historien som binder sammen, snarere enn den som splitter. Bokens tema er kulturmøter slik de arter seg i periferien, men også slik de kan beskrives og forstås når perspektivet til den som skriver avviker fra det som er vanlig. Vårt geografiske fokus er et annet enn det som defineres av nasjonale grenser, derfor blir også spørsmålene og forsøkene på å utrede dem anderledes. Niels Kayser Nielsen setter an tonen når han skriver:

«Det er denne treklang mellom det lokale, det nationale og det globale, der skal takes op i det følgende, hvor tesen er, at der i dette område – med porøse grænser et eller andet sted ude i havet – foregår en række økonomiske, sociale og kulturelle udvekslinger mellem de nordiske lande, som er glemt og overset i de nationale bevidstheder i Norge, Sverige og Danmark sådan som de kommer til udtryk i kulturarven og de nationale grundfortællinger i Skandinavien. Disse prototyper har langt hen taget farve af den nationale historieskrivning, som har hovedstæderne som udgangs- og omdrejningspunkt, medens periferi og provins lades ude af billedet. Det gælder bl.a. for Skagerrak-Kattegatområdet med dets særegne grænseoverskridende karakter.» (Side 33 i denne bok)

Grenser er tankevekkende, hva enten de er i våre hoder, er merket av på et kart eller finnes som merkestener i et landskap. De skaper trygghet og er på samme tid utfordrende. Havet er blitt en metafor for vårt prosjekt. Det er i seg selv grenseløst, men for mennesker som er underveis er havet også stedet der grenser kan forhandles, utviskes og fornyes.

Boken er inndelt i tre; de fire første artiklene tar for seg teoretiske perspektiver på region og kulturarv, de påfølgende handler om kulturmøter på tvers av tid og rom mens de to avsluttende artiklene har et samtidsfokus.

Arne Bugge Amundsen innleder med et grunnleggende spørsmål til de skandinaviske områdene med grenser mot Kattegat-Skagerrak: «Kan det være mulig å finne spor av en felles historie, en felles kultur som har forent mer enn adskilt de menneskene som bodde i disse områdene på 1700-tallet. Og hvis slike historiske og kulturelle fellesskap har eksistert, kan de gjenoppdages og gjøres interessante i dag?»

Niels Kayser Nielsen fortsetter med en artikkel om teoridannelse og anskuelsesmåter innenfor temaet transnasjonale kulturer, og inviterer til en alternativ optikk. Peter Aronssons belyser regionalitetens kompleksitet under tittelen «Regionalt kulturarv i globalt sammenheng». Christer Ahlbergers går på jakt etter Västerhavets kulturarv utfra et vest-

svenskt perspektiv i «På spaning efter Västerhavets kulturarv». Han finner en manglende bevissthet om felles identitet i dag, men avdekker samtidig et stabilt og enn skjult fellesskap i den historiske kontakten. På samme vis tar Per Halléns tekst «Varor och pengar som förenande kraft» for seg 1700-tallets historie med klar referanse til dagens situasjon.

Med museene bringes materialiteten, i form av landskap, bygninger og artefakter inn i utforskingen av Västerhavet. Et tema som strekker seg over flere århundrer og som området har felles er adels- og herregårdskulturen. Britta Andersen og Jesper Munk Andersen tar for seg dansk arkitektur og levemåte i et maktperspektiv utenfor eneveldets sentrum. Adam von Schéele skriver om Gunnebo og foreningen mellom tradisjonelt svenske, britiske, kontinentale og globale strømninger. Lars Jacob Hvinden-Haug og Aina Aske/Gro Stalsberg tar fram en glemt kulturarv som uttrykk for europeisk kultur og maktpresentasjon. Maria Forneheim skriver om hvordan man kan samarbeide om en utstillingsproduksjon på tvers av nasjons- og institusjonsgrenser og hvordan nå fram til et bredt publikum. Kjell Østby på sin side betrakter dagens flytteprosesser og hva disse gjør med mennesker. Vi håper artiklene kan være til inspirasjon og at interessen for grenselandet omkring Kattegat-Skagerrak er vakt og vil få sin fortsettelse.

Maria Forneheim
Prosjektledare
Västerhavets kulturarv

Aina Aske
Faglig prosjektleder
Västerhavets kulturarv

Styrgruppen för *Västerhavets kulturarv*

Maria Forneheim – Göteborgs stadsmuseum

Aina Aske – Larvik Museum, Vestfoldmuseene IKS

Britta Andersen – Gammel Estrup Herregårdsmuseet

Arne Bugge Amundsen – Institutt for kulturhistorie og orientalske språk, Universitetet i Oslo

Christer Ahlberger – Institutionen för historiska studier, Göteborgs Universitet

Niels Kayser Nielsen – Historisk afdeling, Aarhus Universitet

www.vasterhavetskulturarv.info

Svensk projektägare – Göteborgs stadsmuseum

Svensk samarbetspartner – Göteborgs universitet, Institutionen för historiska studier

Norsk projektägare – Larvik kommune

Norsk samarbetspartner – Vestfold fylkeskommune, Regionalavdelingen

Dansk samarbetspartner: Gammel Estrup Herregårdsmuseet,

Dansk Center for Herregårdsforskning

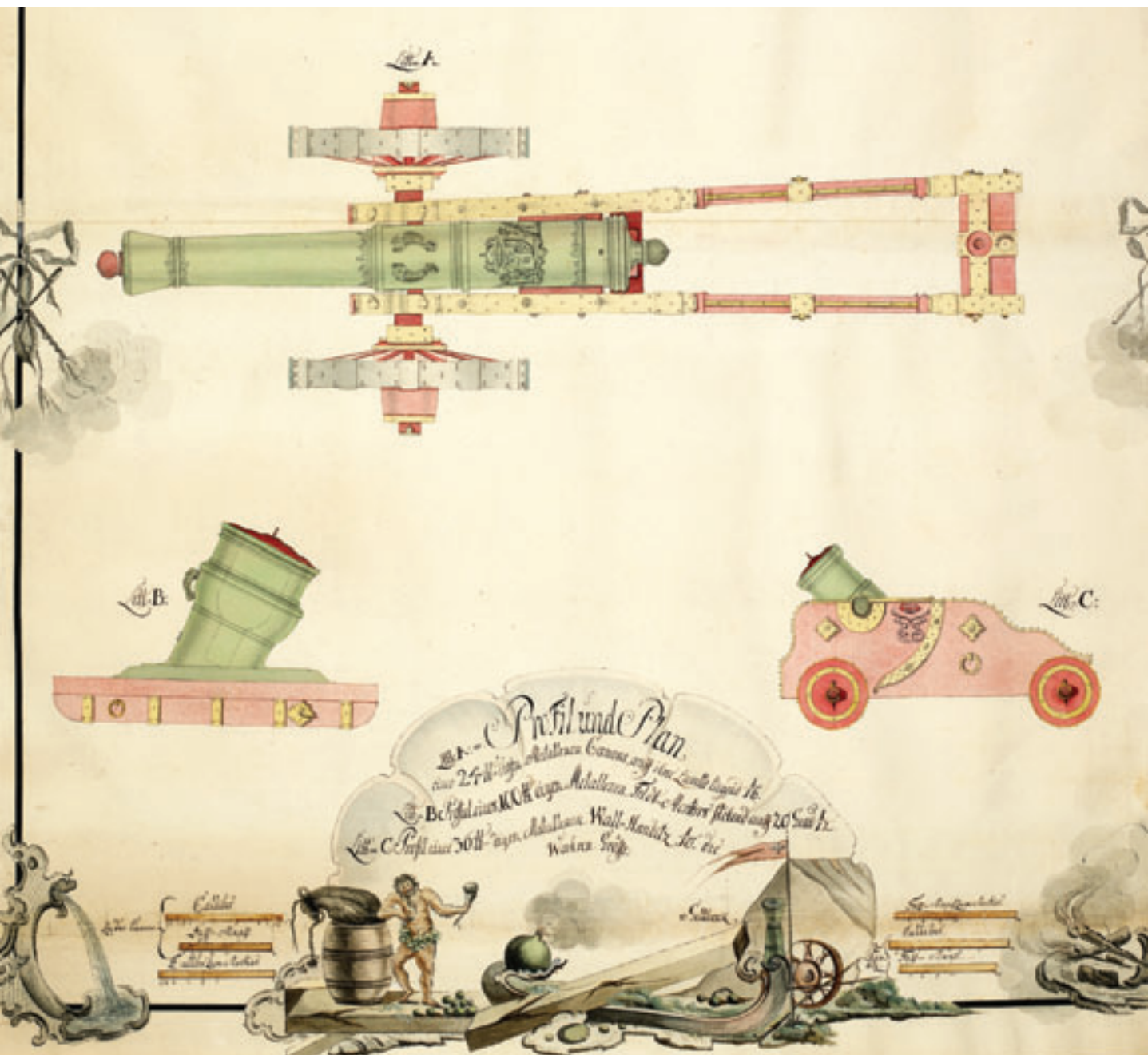

**VÄSTERHAVETS
KULTURARV**

Innhold

Västerhavets kulturarv – finnes den? <i>Arne Bugge Amundsen</i>	11
«Jeg kommer fra et brusende hav» – om transnational kultur i Kattegat og Skagerrak <i>Niels Kayser Nielsen</i>	33
Regionalt kulturarv i globalt sammanhang <i>Peter Aronsson</i>	49
På spaning efter Västerhavets kulturarv <i>Christer Ahlberger</i>	57
Varor och pengar som förenande kraft Om 1700-talets ekonomiska strukturer kring Västerhavet <i>Per Hallén</i>	73
Magtens repræsentationer Herregården Gammel Estrup og dens herskab i 1700-tallets Danmark <i>Britta Andersen</i>	91
Fra enevældens centrum til rigets periferi Lensgrevinde Benedicte Margrethe Brockdorffs position i det enevældige dansk-norske rige <i>Jesper Munk Andersen</i>	101
Hall, Carlberg och Gunnebo Om ett triangeldrama på 1700-talet <i>Adam von Schéele</i>	113

Herregården i Larvik og hagen som uttrykk for europeisk kultur og maktrepresentasjon <i>Lars Jacob Hvinden-Haug</i>	127
Vestfolds glemte kulturarv <i>Aina Aske og Gro Stalsberg</i>	137
Utställningen Gränslost <i>Maria Forneheim</i>	151
Om å flytte og om å finne sin tilhørighet <i>Kjell Østby</i>	155
Abstract Voices of the Western Sea Cultural Heritages of Scandinavian Peripheries	161
Forfatterne	163

Frederik den Femtes Atlas, bind 55, kart nr. 53.

Foto: Kort- og Billedafdelingen, Det Kongelige Bibliotek, København

Västerhavets kulturarv – finnes den?

Arne Bugge Amundsen

Det treårige, Interreg-finansierte prosjektet som står bak denne publikasjonen, formulerte under arbeidet med prosjektsøknaden en del ideer om hva et skandinavisk regionalt samarbeid kunne handle om. Ettersom Interreg-prosjekter fra EUs side er tenkt å skulle bidra til å synliggjøre en region kulturelt, sosialt, økonomisk eller historisk, var vår tanke at det å løfte frem de skandinaviske områdene som grenser mot Kattegat og Skagerrak kunne gi mening. Vi gikk faktisk lenger enn som så. Om man tar utgangspunkt i at mye av det som oppfattes som moderne historieskriving ble utformet både genremessig og i forhold til monumentale fremstillinger på 1800-tallet, gir det seg nesten selv at det nasjonale perspektivet er det som har kommet til å dominere.

Det nasjonale historieprosjektet – eksempelet Norge

I Norge fikk dette en spesiell betydning under utformingen av en ung stat. Norge hadde i praksis ikke fungert som egen statsdannelse siden middelalderen, og det var i og for seg ingen norsk politisk eller kulturell bevegelse som gjorde at Norge igjen ble en stat i 1814. I den grad man kan kalle de tumultuøse forholdene i Europa som ble skapt av Napoleons vanvittige prosjekter for tilfeldige, var det tilfeldighetene som skapte den nye norske staten. Ulike forestillinger om at Norge hadde en egen historie som ikke restløst gikk opp i for eksempel den danske historien, var ikke nye. Helt siden 1500-tallet hadde det blitt gjort forsøk på å beskrive denne historien og bestemme dens kilder og formål. Men situasjonen var likevel en annen etter 1814. Selv om Norge gikk ut av en dynastisk union med Danmark og inn i en personalunion med Sverige, hadde landet i mellomtiden fått en egen konstitusjon. Og unionen med Sverige ble aldri særlig viktig, hverken sosialt eller kulturelt (sml. Sørensen & Nilsson 2005). Det nærmest man kom en eliteklasse i Norge, embetsmennene, orienterte seg i svært beskjeden grad mot Sverige, og som en ung arv fra unionen

med Danmark bragte Norge med seg et lite universitet, etablert i 1811. Det var de fortsatt dansk- og tyskorienterte embetsmenn og universitetsprofessorer som ble bestemmende for den nye norske historieskrivingen (Collett 1999). Det resulterte i en lang rekke til dels monumentale, nasjonalt orienterte historieverk som analyserte og beskrev den relevante fortiden som avgrenset til Norge. Unionene med Sverige og Danmark ble beskrevet i negative ordelag eller som historiske parenteser.

Møte og diskusjon på Göteborgs Stadsmuseum, februar 2009. Foto: Heidi Meen Johansen

Dette kan ikke forstås uten å anlegge et bredere perspektiv. Den nasjonalt avgrensede historieskrivingen var knyttet til det som fremsto som selvsagt og naturlig på 1800-tallet, nemlig behovet for å beskrive hva Norge og nordmenn var – som noe annet enn det danske eller det svenske. Dette nasjonale identitetsprosjektet var langvarig. I Norge begynte det for alvor i årene etter 1814, og det nådde en absolutt topp rundt år 1900 (Sørensen ed. 1998). Oppløsningen av unionen med Sverige i 1905 og det store kulturelle trykket som gikk forut for den, er umulig å forstå uten å ta hensyn til den store betydningen dette nasjonale identitetsprosjektet hadde fått. I utgangspunkt tenkte man nok ikke isolasjonistisk, men så den norske kulturen og historien som en del av en europeisk sivilisasjon – men den var samtidig norsk i den forstand at den preget landet og de som bodde der. Det begrun-

net kravet om frihet for folk og nasjon, og forestillingene om den nasjonale kulturen og historien gjorde at de nasjonale grensene ble nesten uoverstigelige (sml. Amundsen 1999 om Moltke Moe).

Dette var imidlertid ikke noe særnorsk 1800-tallsfenomen. Unionen med Norge ble langt fra det som den svenske eliten hadde sett for seg, og noe svensk-norsk historie- eller kulturperspektiv kan man knapt finne varige spor av i Sverige heller. Tapet av Finland i 1809 gjorde en historisk-narrativ konsentrasjon nødvendig også i Sverige, og «det egentlige Sverige» ble i historiefremstillingenes forstand konsentrert om området innenfor den nye riksgrensen. For Danmark ble det ufrivillige tapet av Norge innledningen til en effektiv glemsel eller fortrenkning. Mens man i norsk historieskriving kunne snakke om «dansketiden» som en rett nok trist, men like fullt reell historisk periode, utviklet danske historikere ikke noe begrep om «norsketiden» i dansk historie. Etter 1814 ble dansk historieskrivning konsentrert om Danmark og de oversjøiske områdene (sml. Nielsen i denne bok). Og etter den traumatiske preussiske aggresjonen i 1850- og 1860-årene, som for alvor plasserte det tidlige imperiet i gruppen av europeiske småstater, ble den nasjonale danske historieskrivingen stadig mer tydelig. Her var fronten imidlertid ikke anti-norsk, men anti-tysk (Christiansen 2000, Christiansen ed. 2005).

Et viktig unntak fra nasjonaliseringen av det historiske perspektivet på 1800-tallet fortjener imidlertid å nevnes. Etter hvert som det ble tydelig at det danske Oldenburg-dynastiet – på den tiden regnet som Europas eldste – gikk mot slutten og Preussens aggresjon nordover ble stadig tydeligere, var det et betydelig trykk fra deler av elitene i de tre skandinaviske landene i retning av å gjenskape en slags Kalmarunion, en politisk samling på grunnlag av felles kulturell og historisk arv. Den såkalte *skandinavismen* var overnasjonal i sin tendens, og bygget mye på teorier om historisk og kulturelt fellesskap innad i Skandinavia. Dette førte også til en rekke historiefremstillinger som forsøkte å tilbakeskrive denne historiske fellesarven og gjøre den operativ politisk og kulturelt. Disse fremstillingene hadde gjerne Norden eller Skandinavia som uttrykkelig referanse i titlene. Noen varig effekt på historieskrivingen fikk skandinavismen imidlertid ikke (sml. Hemstad 2008).

Hva gjorde historien nasjonal – igjen eksempelet Norge

Den nasjonale avgrensningen av historieskrivingen på 1800-tallet hadde en viktig forutsetning, nemlig at det fantes kulturelle og i noen grad sosiale trekk som gjorde nordmennene forskjellige fra for eksempel dansker og svensker. Hva besto så dette særpreget i? Særlig var det språket, fortellingene, landskapet og innbyggerne man konsentrerte seg om. Man forstår for eksempel ikke det norske «målstrevet» – altså bestrebelsene for å skape et eget norsk skriftspråk – uten å sette det inn i et historisk identitetsbyggingsperspek-

tiv. Det samme gjelder et fenomen som radarparet Peter Christen Asbjørnsen og Jørgen Moe og deres innsamling av folkelige fortellinger, 1800-tallets landskapsmalerier med motiver fra de innerste bygder eller fremhevelsen av de norske bøndene som spesielt viktige kulturbærere gjennom århundrene med «fremmed styre» (Hodne 1994). Denne konkrete utformingen av hva som var særpreget norsk, lyktes over all forventning. Også norske embetsmenn og byborgere aksepterte tankemodellen, selv om de nok kunne rynke litt på nesen av bøndene når de faktisk kom til byen og krevde makt og innflytelse.

Den norske identiteten var også bærer av bestemte verdier og vurderinger som kom til å bety mye for å skjelne mellom viktig og uviktig, ekte og uekte

i kultur og historie. Den urbane kulturen ble for eksempel egentlig ganske marginalisert i dette identitetsperspektivet, det samme ble byenes språkformer og kulturlandskap. Og ikke minst gikk det hardt ut over alt som smakte av dansk og danskhet – det dannede byspråket, «embetsveldet», privilegier og angivelig lang tids ufrihet. Selv den delen av bondekulturen som var mistenkt for å ha stått for lenge under dansk kulturpåvirkning, ble det sett skjevt til. Det gjaldt i Norge spesielt områdene i det nåværende Østfold, Akershus og Vestfold (sml. Amundsen 2001). Særlig ille var det med den «kuede» bondekulturen på flatbygdene og nær byene – deres hundreårige åk hadde preget dem i «unorsk lei», det samme hadde landskapet. Det norske var nemlig fritt og høyt, selvstendig og upåvirket, og det bar i seg restene av en storslått, middelalderlig fortid. Det fant man lite av i et flatt landskap med innslag av byer, kystfart og internasjonal kommunikasjon. Gjennom å prege dette bildet hos stadig nye generasjoner nordmenn, klarte den unge staten å gjøre det om til en type felles erindring, til et kulturelt fellesskap som sto sammen om en «norsk historie».

Peter Christen Asbjørnsen, 1812–1885.

Foto: F. Klem / Oslo museum

Lokalhistorien i nasjonalhistorien

Et helt monomant nasjonalt korstog ble dette likevel ikke; det ble ikke den eneste stemmen som lød om den norske historien. Det fantes en konservativ historikerstemme allerede på 1800-tallet som i flere viktige arbeider forsøkte å vise hvordan for eksempel dansker, adel og eliter hadde preget norsk historie på en positiv måte. Sentrale navn her var Ludvig Ludvigsen Daae (1834–1910) og Yngvar Nielsen (1843–1916). I denne sammenhengen bør det spesielt pekes på at den lokalhistoriske bevegelsen gjennom 1900-tallet betydde mye for å nyansere og berike forestillingene om fortiden. Spesielt i den norske lokalhistoriske bevegelsen har poenget nærmest programmatisk vært å snu det nasjonale historieprosjektet på hodet. Mange av de viktige punktene i tradisjonelle fremstillinger av den nasjonale historien kan nok ha blitt med til lokalhistorien også, men det lokalhistoriske hovedperspektivet har likevel vært å fremheve egenarten ved et lokalsamfunn, en kommune eller en hel region. I Norge var Vestfold faktisk et pionerområde på dette fel-

Lokalhistorikeren Lorens Berg, 1862–1924.

Foto: Ukjent. Formidlet av Lars Harald Alstadsæter

tet – med fremtredende navn som Lorens Berg (1862–1924) og Oscar Albert Johnsen (1876–1954), som var med både som ideologer og som skapere av den spesielle litterære genre som lokalhistoriske fremstillinger eller såkalte bygdebøker faktisk ble i Norge (Bjørkvik & al. ed. 1970).

Lokalhistoriens tilnærming ble i mange tilfeller en måte å fremheve det særpregede på, trekke frem utviklingstrekk og fenomener som ikke nødvendigvis hadde nasjonale paralleller eller like stor gyldighet i andre deler av landet. Rett nok måtte man finne seg i at norskheten og «målstrevet» invaderte mange områder via en ganske fanatisk stortingspolitikk som for eksempel i 1919 pådyttet Jarlsberg og Larviks amt eller Smålenenes amt betegnelsene Vestfold og Østfold fylker. Men man kunne ta sitt igjen på andre måter, og fremheve annerledesheten, det avvikende (Amundsen 2001. 2003a. Aske & Stalsberg i denne bok).

Schager-rak, Van Keulen 1734. Foto: Kort- og Billedafdelingen, Det kongelige Bibliotek

Ikke minst var lokalhistoriens tilnærming en suksess på den måten at når man i våre dager snakker om et steds eller en regions identitet eller egenart, så er det blant annet nettopp lokalhistorien man trekker store vekslers på. Man gjentar ikke norgeshistoriens fjerne prosesser, men ser etter hva det var som formet den virkeligheten som omgir dagliglivet, lokalsamfunnet. Lokalhistoriske fremstillinger blir dermed brukt til å fortelle noe om et områdes egenart, at det er «unikt» – som ofte er et annet moteord som dukker opp i sammenhenger som dette. Unike er vel de færreste lokalsamfunn, men det viktigste er kanskje spørsmålet bak påstanden om at noe er unikt: Hva er det vi kan gjenkjenne eller forstå i våre nære omgivelser?

Denne vekselvirkningen mellom den nasjonale og den lokale historieskrivingen er en av mange faktorer som peker mot at historien ikke er entydig, den er ikke «objektiv» og den er aldri ferdig fortalt. Historien kan aldri bli et medgjørleg redskap hos dem som har makt eller påberoper seg en bestemt kompetanse. Det er alltid nye perspektiver å finne, nye linjer å oppdage – og da spesielt det som utfordrer det tilvante, setter spørsmålsteget ved aksepterte fremstillinger.

En slik måte å se historien på, kan også åpne for nye og spennende muligheter til å *gjenopplage historien*. Det er altså ikke slik at historien «finnes» i den forstand at den er skrevet en gang for alle. Erindring og fortelling er noe som stadig må gjentas, og det må også opplevelsen og forståelsen av historien, som jo nettopp er nært knyttet til både erindring og fortelling. Hver ny periode, hver ny generasjon må gjenopplage og nærmest gjenerobre historien. *Historien er ikke en tilstand, den er en prosess*. Slik er det med «identiteten» også; den finnes ikke i objektiv forstand, men den må stadig reformuleres, refortolkes, gjenfortelles. Her kan kanskje nettopp regional- og lokalhistorien være mest utfordrende – og for så vidt også konfliktfylt – fordi den berører mange, den berører omgivelser, hverdagsliv og identitet på en helt annen måte enn historien på nasjonalt nivå. Og dermed er det regional- eller lokalhistoriske perspektivet høyst relevant i forhold til Interreg-perspektivene (sml. Amundsen 2004).

Västerhavets kulturarv?

Dette lange, innledende resonnementet fører rett inn i ideen bak prosjektet *Västerhavets kulturarv*. Et viktig spørsmål i dette prosjektet har vært om man ved å sette søkelyset på en «førnasjonal» periode i Kattegat-Skagerrak-regionen kan oppdage nye eller glemte aspekter ved en eventuelt felles fortid. Vi har med stadig større klarhet sett at 1700-tallet faktisk var en slik periode i den forstand at de moderne nasjonale kultur- og historieprosjektene i de tre skandinaviske landene som grenser mot denne havregionen ennå ikke hadde begynt. Rett nok utgjorde Danmark og Norge deler av en kompleks statsdannelse i dette år-

hundret, med intens kommunikasjon til og fra den sterke, felles hovedstaden København (Collett & Frydenlund eds. 1998). Men for eksempel både Sør-Norge og Jylland lå nesten like langt fra hovedstaden, de hadde relativt få statsinstitusjoner, sterk sjøfartstradisjon, noen få og små urbane sentra og et nett av adelig eide herregårder. Sverige besto ennå av de to «rikshalvdelene» Finland og Sverige med Stockholm som en sterk hovedstad. Og var avstanden fra Jylland eller Sør-Norge lang til København, har den antagelig vært enda lengre fra Göteborg eller Bohuslän til Stockholm. I motsetning til Jylland og Sør-Norge var imidlertid Vest-Sverige dominert av en sterkt voksende, kyst- og vestorientert by med sterke innslag av innflyttede kapitalister og håndverkere (se Hallén i denne bok). Samtidig har disse regionene hatt «kulturelle transportører» – personer og grupper som ved sin posisjon i samfunnet har beveget seg både mellom regionene, mellom periferi og sentrum og på tvers av statsgrenser. Både adelsstandens medlemmer, håndverkere og militære, sjøfolk og kapitalister har tilhørt denne gruppen.

Men om vi ser bort fra denne enkle oppstillingen av likheter og ulikheter mellom de skandinaviske områdene med grenser mot Kattegat-Skagerrak – kan det være mulig å finne spor av en felles historie, en felles kultur som har forent mer enn adskilt de menneskene som bodde i disse områdene på 1700-tallet? Og hvis slike historiske og kulturelle fellesskap har eksistert, kan de gjenoppdages og gjøres interessante i dag? Slike spørsmål var det vårt prosjekt begynte å stille, og antagelig er det langt fra at prosjektet har klart å besvare dem fullt ut. Det vi imidlertid har gjort, er å identifisere noen spor å følge videre – både mot fortiden og mot nåtiden.

Men hva er det vi har lett etter? Når prosjektet har gitt seg selv arbeidstittelen «Västerhavets kulturarv» så har vi å gjøre med en svensk konstruksjon: Kattegat-Skagerrak er «vesterhavet» kun sett fra Sverige (Ahlberger i denne bok)! Men samtidig fokuserer havet og kommunikasjonsretningene noe grunnleggende – det er et hav som gjennom historien har vært viktig for relasjoner og konflikter, for kommunikasjon og isolasjon.

Og det har faktisk ikke bare vært dansker, svensker og nordmenn som har trafikkert disse farvannene. Allerede de innarbeidede navnene på disse havstrekningene forteller sitt om det. Skagerrak regnes teknisk sett som en slags forlengelse av Nordsjøen, og det betegner havstykket mellom utløpet av Oslofjorden, Lindesnes og Hanstholm på Jylland, og avgrenses mot syd ved en tenkt linje mellom Skagen og Marstrand. Selve navnet Skagerrak er av nederlandsk opprinnelse, og det forklares gjerne som en kombinasjon av den nederlandske betegnelsen på Skagen og et ord som betyr vannvei, altså vannveien til Skagen. Kattegat betegner på sin side havområdet syd for Skagerrak begrenset i sydlig retning av en linje nord for Sjælland og Fyn. Også i dette tilfellet er det tale om nederlandsk innflytelse på navnet. Et «gat» betyr en liten åpning, og Kattegat betyr dermed noe i retning av

«kattesmug» eller «kattehull», som igjen beskriver at dette har vært regnet som et trangt farvann for båttrafikken.

I dag vil vi lett kunne oppfatte havet som en hindring, men slik var det ikke tidligere – havet var forbindelseslinjen, det var fremkommelig i større deler av året enn det spinkelt utbygde veinettet til lands. Tenker man slik, blir havet en historisk viktig komponent (Hallén i denne bok). Vi kan også lett oppfatte havet – i dette tilfelle Västerhavet, Kattegat-Skagerrak – som et slags nøytralt grenseområde som ramme rundt klare nasjonale grenser preget av etnisitet, språk, historie og andre grunnleggende faktorer som adskiller og skaper ulikhet. Men det er nok også en forenklet og til dels uhistorisk oppfatning. For om havet har forent mer enn det har adskilt, må det på en eller annen måte bety at det også har vært mulig å kommunisere og samhandle over havet og på tross av eventuelle forskjeller.

Havet som deler og forener

Om vi holder fast ved premisset om at havet har skapt grunnlag for kommunikasjon, blir enkelte historiske posisjoner viktige. Her er ikke stedet for å diskutere middelalderens Skandinavia, men det bør påpekes at i perioden mellom 1389/1397 og 1521 var de tre skandinaviske statene i en personalunion. Den såkalte Kalmarunionen var en politisk løsning som hadde et dynastisk og et kommunikativt merke. Når tre riker skulle samles, ble sentrum København, og den kommunikative aksen som bandt det hele sammen ble nettopp Kattegat-Skagerrak-området. Denne politiske løsningen brøt sammen i 1520-årene, men da ble resultatet et Sverige som vendte mot øst, mens Kattegat-Skagerrak ble preget av at Båhuslen var norsk og Halland, Skåne og Blekinge dansk. Bare en liten elvemunning forbandt det nye, selvstendige Sverige med Västerhavet. Det kan i denne sammenheng være interessant å peke på at i motsetning til mange andre havområder i og rundt Europa ble ikke Kattegat-Skagerrak et religiøst konfliktområde. Både Sverige-Finland og Danmark-Norge sluttet seg i løpet av 1500-tallet til den lutherske protestantismen og etablerte sterke, konfesjonelle statskirkesystemer. Slik ble «vårt» område det som nærmest må kalles et *protestantisk innenhav*. Erttertiden kan lett undervurdere betydningen av at folk i de områdene som grenset mot dette havområdet leste den samme lutherske katekismen, brukte de mange lutherske postillene og beundret de samme fromhetskeltene og hadde en rekke av kirkesalmene og salmemelodiene felles – og ikke minst tilegnet seg dem i språk som var gjensidig forståelige.

Dette var imidlertid ingen garanti for fredelig sameksistens. I første halvdel av 1600-tallet kjempet de to lutherske statsdannelsene om en type politisk førerskap i det protestantiske Europa. For danske Christian IV (1577–1648) endte det med forferdelse, for svenske Gustav II Adolf (1594–1632) med suksess – det var Vasakongen som ble «protestantis-

mens løve» i Europa. Gitt det svenske overtaket startet en systematisk ekspansjon mot Västerhavet, og fredsslutningene i Brömsebro 1645 og Roskilde 1658, da Båhuslen og Halland ble svenske områder, gjorde for alvor Västerhavet til et møtested mellom tre riker, og til en viktig arena for et Sverige som ville vestover.

På det politiske planet ble dette innledningen til en 150-årig periode med revansje- og ultimate seiersdrømmer. Kriger, konflikter, konspirasjoner, allianser og spionasje ble normaltilstanden mellom Danmark-Norge og Sverige-Finland, inntil Napoleonskrigene skapte en «Endlösung» som overlevde de politiske konstellasjonene tidlig på 1800-tallet. Men hva betød dette? Ser man på den politiske eller militære historien i Kattegat-Skagerrak-området, var også 1700-tallet en ladet og konfliktfylt periode. Men et vel så interessant spørsmål er om det fantes noe som bandt eller forente de mennesker og institusjoner som befant seg i dette området. Fantet det i denne perioden forestillinger om positive forbindelser og fellesskap, eller var det bare fiendskap og frykt som rådde?

På toppen

Som allerede nevnt var 1700-tallet en slags permanent tilstand av konflikter mellom Danmark-Norge og Sverige-Finland. Det svenske stormaktsveldet brøt i praksis sammen ganske raskt, og Karl XIIIs (1682–1718) regjeringstid (1697–1718) innebar det siste forsøket på å binde stormakten sammen. Særlig i 1716 og 1718 ble det i både Danmark og Norge tydelig at Sverige var fienden, og rapportene om svenskenes angrep i Norge var ikke lystig lesning – det var heller ikke konsekvensene for grensebefolkningen rundt Fredrikshald og Christiania.

Det svenske svaret på nederlaget i 1718 ble skiftende allianser for eksempel med den gamle arvefienden Russland, som i sin tur hadde en tendens til å støtte den danske arvefienden i sør, de hertugelige herskere eller pretendenter i Schleswig-Holstein. Karl XIIIs nederlag resulterte for Sveriges vedkommende i at det kongelige eneveldet ble avskaffet og en slags standsrepublikk ble innført. Det førte ikke til noen styrking av Sveriges internasjonale stilling. Gustav IIIIs (1746–1792) gjeninnføring av absolutismen bragte i 1772 Sverige tilbake til en parallell posisjon som den Danmark-Norge beholdt uutfordret gjennom hele 1700-tallet.

Den franske revolusjonen skapte i 1790-årene ny frykt inn i de to rikenes øverste ledelse. Revolusjonsspøkelset red også gjennom Skandinavia, og skapte en blanding av mistenksomhet, frykt og konspirasjoner som til slutt og litt overraskende endelig endret Skandinavia-kartet fra 1814. Ja, det ser faktisk ut til at interregionale konspirasjoner og allianser har vært svært vanlige gjennom hele 1700-tallet (sml. Collett & Frydenlund eds. 1998. Frydenlund 2005. Ahlberger i denne bok).

Men hva med de andre?

Det er nyttig med en rask gjennomgang av den politiske historien og effekten av den i Västerhavet. Men de politiske hendelsene gir ikke umiddelbart svar på spørsmål knyttet til hva folk flest, innbyggerne i byer og bygder rundt Kattegat-Skagerrak opplevde eller tenkte. En interessant utgangsposisjon for å nærme seg noen slike svar kan være å si at de forsøkte å forholde seg til hverandre som de hadde gjort i århundrer tidligere – gjennom handel, sjøfart og fiske, reiser og oppdagelser. Slike forbindelser skapte kulturelle kontakter, og slike kontakter var ikke nødvendigvis kommensurable med hverken mellomstatlige konflikter eller absolutistiske staters kontrollbehov i forhold til sine undersåtter.

Ser vi på lovgivningen, kan det virke som om statene rundt Kattegat-Skagerrak på 1700-tallet ekvilibrerte i reguleringer og kontroll av sine innbyggere – med virkemidler som skatt, pass, toll, militærtjeneste, folketellinger, fromhetsidealer. Men samtidig var 1700-tallet en periode i europeisk historie som var grunnleggende preget av skarpe brytninger mellom gammelt og nytt. Opplevelsen av at ting endret seg, at det nedarvede kunne stå i motsetning til det samtiden representerte, var for så vidt ikke noe nytt i dette århundret. Denne opplevelsen kan spores langt tilbake i den europeiske og klassiske kultur- og idéhistorien. Det som likevel gjorde 1700-tallet spesielt – både når datidens mennesker betraktet sin samtid og når vi i ettertid kan se tilbake på denne perioden – var at det ble et betydelig trykk og en rekke positive signaler knyttet til det bevisste og villede oppbruddet fra det gamle, fra det nedarvede. Mange vil kalle denne holdningen til endringer og villede oppbrudd for et viktig trekk ved den europeiske moderniteten: Mennesker i ledende posisjoner ønsket å bringe kultur og samfunn fremover gjennom å etablere nye institusjoner og rive ned de gamle.

Det tvetydige 1700-tallet

Dette var ikke bare holdninger som preget den såkalte opplysningstiden i 1700-tallets siste halvdel, da troen på den menneskelige fornuftens evne til å forstå, omkode og endre verden satt i høysetet. Vi finner de samme holdningene for eksempel i det tidlige 1700-tallets religiøse og kulturelle motebevegelse, pietismen, og i den bevegelsen som vokser frem parallelt med opplysningsbevegelsen i siste del av 1700-tallet, nemlig den europeiske romantikken.

I ettertid er det lett, og ofte for lett, å holde 1700-tallets perioder, bevegelser og tanke- retninger fra hverandre. I samtiden var det derimot ikke så klare skiller for eksempel mellom det vi forstår som moderne og opplysningspreget og det vi forbinder med eldre, «uvidenskapelige» eller mystikerpregede tankeretninger. Gode eksempler på det finner vi hos europeiske størrelser som engelskmannen Isaac Newton (1642–1727) og svensken Emanuel Swedenborg (1688–1772). I ettertid har begge blitt stående som foregangsskikkelser i

fremveksten av en moderne, vitenskapelig tenkemåte, men i sin samtid var de adskillig mer sammensatte størrelser. Samtidig med at Newton var opptatt av å avlese en mekanisk lovmessighet i naturen (tyngdeloven), en avlesning som i en moderne forståelse av verden regnes som selvfølgelig, var han opptatt av alkymistiske og mystiske eksperimenter og ritualer som kunne gi menneskene kontroll over den samme naturen. Siden deler av Swedenborgs innsats er plassert som viktige i den moderne vitenskapshistorien, er det lett å glemme at han samtidig var blant Europas fremste mystikere. Han hadde himmelsyner, han utarbeidet teorier om engleverdenen og han ville etablere et religiøst samfunn på grunnlag av dette.

Eksempelene Newton og Swedenborg kaster lys over det som mange forskere har vært opptatt av, nemlig de mange personer og grupper på 1700-tallet som eksperimenterte med det forbudte eller det tilsynelatende ufornuftige. «Opplysningstidens mystikk» er en god beskrivelse på akkurat dette – mennesker som i lukkede grupper eller i ensomhet forsøkte å få kontakt med det hinsidige, føre hverandre gjennom kompliserte innvielsesritualer til en høyere form for bevissthet og lignende (sml. Lamm 1918–1920).

Noen grunnleggende 1700-tallsspørsmål

Og selvsagt hadde tenkere, politikere og mer vanlige borgere ulike syn på religionen, kulturen, samfunnets orden eller meningen med livet. Samtidig er det mulig å finne noen helt grunnleggende spørsmål som på ulike måter og med ulike svar sto i sentrum i 1700-tallets diskusjoner og konflikter, ideologier og praksiser. Det er mulig å identifisere disse spørsmålene som deler av den europeiske elitens lærde og offentlige ordskifter, men samtidig er det opplagt at disse spørsmålene også har vært av betydning for samtidens mennesker.

Et av disse sentrale spørsmålene var knyttet til *menneskets forhold til verden rundt seg*. Dersom det var slik at naturen fulgte en lesbar lovmessighet, var det da plass for den kristne guden? Og dersom denne guden fantes, hvilken posisjon hadde han i forhold til menneskene? Noen mente at naturens lovmessighet var som maskinen. Om Gud hadde skapt naturen, hadde han gjort det for deretter å trekke seg tilbake. Og det fantes dem som hevdet at dersom fornuften fikk råde, ville alle klart forstå at også mennesket var en av naturens maskiner, og noen guddommelig stemme eller nåde var det ikke plass til i en slik maskin. Denne posisjonen ble ofte beskrevet som en eller annen form for «fritenkeri», man tenkte fritt og uavhengig av gamle tankeposisjoner av teologisk eller filosofisk art. Noen utdefinerte også moralen av naturen og menneskenes verden. Den menneskelige maskinen skulle følge sine lyster og søke tilfredsstillelse mens den ennå fungerte.

Dette var nok ganske ekstreme posisjoner. De fleste som satset på fornuften og opplysningen var opptatt av at fornuften skapte kulturelt og erkjennelsesmessig lys, men dermed også en fornuftig moral. De færreste avskaffet troen på den kristne guden, men han ble

ofte redusert til en skapergud som gjennom fornuften og naturen hadde satt rammer for hvordan menneskene skulle handle og tenke. Svært mange teologer endte også i en slik posisjon, og mente at prestenes viktigste oppgave ettersom opplysningen skred frem, var å opplyse og være lærere for sine menigheter. I den rollen skulle de lære sine tilhørere fornuftig religion og fornuftig moral (Amundsen & Laugerud 2001).

Et annet spørsmål som sto sentralt gjennom hele 1700-tallet handlet om *menneskets forhold til fellesskapet* eller det vi kaller samfunnet. Konkret handlet dette spørsmålet blant annet om hvor makten egentlig kom fra, hvorfor noen var satt til å herske over andre, og hva som var forholdet mellom frihet og begrensning for enkeltmennesker og grupper. Det konservative svaret på dette spørsmålet var at Gud hadde satt grenser mellom de ulike gruppene i samfunnet – alle mennesker hadde sin «stand», og de forskjellige stendene hadde sine kjennetegn, plikter og rettigheter. Menneskene var med andre ord ikke «like» i moderne forstand, men ble født inn i en posisjon som anga deres muligheter gjennom livet. Det radikale svaret på spørsmålet gikk i helt motsatt retning, og dreide seg om et likhetsprinsipp: Ingen skulle fra fødselen av plasseres i en bestemt gruppe, men bedømmes ut fra de ferdigheter og den egne innsats som enhver representerte. Dette svaret ble forbundet med den moderne fornuften og opplysningsbevegelsen, og det var dette svaret som gjennom anvendelse av makt og vold ble gjennomført politisk i den franske revolusjonen fra 1789 og utover, og som satte viktige standarder for mange.

Et tredje viktig spørsmål gjennom hele 1700-tallet var knyttet til *menneskets forhold til seg selv*. Fornuftens plass var en dimensjon ved dette spørsmålet, en annen dimensjon var knyttet til menneskets følelsesliv og individualitet. Allerede i den religiøse pietismebevegelsen, som preget veldig mye av både kirkeliv og statsliv i første del av 1700-tallets Danmark-Norge, var følelsene en viktig komponent. For pietismen var det slik at menneskets forhold til seg selv og til Gud gikk gjennom følelseslivet, som måtte finstemmes og foredles slik at det sto i forhold til de guddommelige kravene. Den religiøse «inderligheten» ble målet på om man hadde en religiøsitet som var internalisert og individualisert. Også den mer eller mindre radikale opplysningsbevegelsen var opptatt av menneskets forhold til seg selv, men i denne delen av 1700-tallets moteretninger var det den individuelle fornuften som skulle foredles og gjøre mennesket bedre i harmoni med seg selv og verden. I den andre enden av århundret fant igjen de romantiske strømningene tilbake til de individuelle følelsene, denne gang som det som satte mennesket i stand til å forstå de universelle og kosmiske sammenhengene i tilværelsen (Amundsen 2005).

Allerede disse enkle tanke- og idélinjene gjennom 1700-tallet antyder et århundre med mange tildels motstridende bevegelser, livshorisonter og utviklingstrekk. Ikke noe av dette ble «oppfunnet» i området rundt Kattegat-Skagerrak, men det har på ulike måter og med

skiftende styrke vært en del av de forutsetninger som også dette områdets mennesker har tatt for gitt, diskutert og forsøkt å forholde seg til (Amundsen 2009).

Collage av den grønne sal på Gammel Estrup som eksempel på bohavet i en dansk-norsk herregård mot slutten av 1700-tallet. Foto: Hans Jørgen Sandnes

Sporene

Det prosjektet om *Västerhavets kulturarv* har forsøkt å rette oppmerksomheten mot, har vært *det komplekse 1700-tallet*, det 1700-tallet som har rommet både konflikter og statsgrenser og kommunikasjon og mobilitet. Befolkningen rundt Kattegat-Skagerrak har vært sammensatt – fra bønder og fiskere via håndverkere og kunstnere til adelsfolk og innflyt-

tede kapitalister. Kanskje det å bryte ned denne regionens historie til sosiale grupper kan åpne for nye spørsmål av typen: Hvem var egentlig fri eller ufri i dette området?

Om vi lar statsformene og konfliktene ligge, får vi kanskje øye på dette områdets bønder og fiskere. De trengte ikke krig og konflikt, og kunne under det militære intermesso mellom statene i 1788 inngå bilaterale grensefreder – et fenomen som også kjent i tidligere tider. Enda viktigere var det kanskje at de i fellesskap behersket jordbrukets finesser og havets muligheter. I 1730- og 1740-årene gjennomførte dansk-norske myndigheter omfattende registreringer av svensker bosatt i Norge. Begrunnelsen var et økende konfliktnivå mellom statene, og frykten for femtekolonnister var økende hos den politiske og militære eliten. Men hva var det registreringene avdekket? Jo, det var jordbruksarbeidere, bønder, fiskere og håndverkere som gjennom tiår hadde beveget seg på kryss og tvers av statsgrensene, funnet et utkomme der det var et marked, solgt sine ferdigheter der noen forsto seg på dem, etablert seg der det var kjærlighet å finne.

Dette gjaldt ikke alltid eller kanskje temmelig sjelden de som hadde topp-posisjoner i 1700-tallets samfunn, men de som var mobile, som levde av å selge sin kompetanse – håndverkere, arbeidere, sjøfolk, soldater og andre spesialister. For 1700-tallet var idealet om bondesamfunnet at alle dyrket jorden og forholdt seg stabilt og trofast til det stedet der de hadde sitt utkomme. Annerledes var det med den urbane befolkningen og den kompetente, men ikke jordeiende eller jordbrukende underklassen. Uten mobilitet i disse delene av 1700-tallssamfunnet ville det hele stoppet opp.

Lett synlig er dette for eksempel innenfor kunst og håndverk eller noe så spesialisert som orgel- og kirkebygging eller hagebruk. Men også sjøfart, handel, industri og krig forutsatte store og mobile grupper som så fordeler ved å forflytte seg, gjerne på tvers av statsgrenser og andre skillelinjer. Vi kan se for oss at dette skapte en spesiell gruppe mennesker som ikke bare levde av å selge sin kompetanse og sin arbeidskraft, men eksisterte og skaffet seg kulturelt og sosialt rom ved å ha fleksible identiteter og lojaliteter. De var ikke stedsbundne eller bundne av kontrakter, men fikk en relativ frihet i og av sin fleksibilitet.

Samtidig har denne mobiliteten i områdene rundt Västerhavet hatt sine forutsetninger i samfunnets elite og i ideologiske konstruksjoner. Flere av bidragene i denne boken peker på hvordan adel og herregårder har bidratt til å skape felles erfaringer, symboler og relasjoner. At grevene i Larvik eller på Gammel Estrup har kunnet være til stede både på sine herregårder og i København uten å være fysisk nærværende begge steder samtidig – gjennom sine maktsymboler, hageanlegg eller nettverk – er viktige indikasjoner på det som kan kalles både medialiserte erfaringer og translokale relasjoner (sml. Aronsson i denne bok). Selv om grevskapet i Larvik kunne være annerledes enn andre lokalsamfunn i Norge, var likheten med danske forhold påfallende, villet og moderne. Gjennom den sosiale og organisatoriske nærheten til Danmark var grevskapet et brohode for oppbyggin-

gen av moderne og avanserte institusjoner og virksomheter. Dette har nasjonalhistorien i 1800-tallets Norge ikke ønsket eller hatt muligheter til å se eller verdsette. Samtidig åpner dette perspektivet for spørsmålet om regionale, mellomstatlige og førnasjonale relasjoner rundt Västerhavet har hatt betydning som moderniseringsfaktorer. De føydale erfaringene som det å leve i et grevskap ga, samtidig med at de samme erfaringene også gjorde at folk flest ble eksponert for moderne institusjoner og næringsvirksomhet, har antagelig skapt en dynamikk som har vært enestående for 1700-tallet.

Kollage med fotografi och Stora hamnkanalen med Kämpebron, Ostindiska huset och Hemförläbåtsgillets båtar som kommer med de ostindiska varorna. Elias Martin 1787.
Foto: Aina Aske. Kollage: Hans Jørgen Sandnes

Det samme spørsmålet kan reises i møte med ideologiske utvekslinger. På 1700-tallet var som tidligere nevnt de færreste fritenkere og rasjonalister, selv om også slike tanker ble spredt gjennom litteratur, reiser og mellommenneskelige møter rundt Västerhavet. En kanskje viktigere arena var «religionen» – hva nå det kan ha vært i dette århundret. Nye religiøse erfaringer innenfor det som samtiden beskrev som pietisme eller herrnhutisme

ble spredt påfallende raskt mellom regionene rundt Västerhavet. I Vestfold ser det ut til at Larvik-greven selv var en pådriver for å fremme pietismen i 1730- og 1740-årene, og uttrykk for de nye fromhetserfaringene – som virkelig ønsket å se seg selv som ubundet av stand, stat og sosiale institusjoner – fant veien til mange kirkerom og private hjem (sml. Amundsen 2011).

Forestilte fellesskap og fjerne erfaringer

I og rundt slike kompliserte kulturelle og sosiale forhold som vårt prosjekt har sett nærmere på og som denne boken gir noen glimt inn i, var det nok fortsatt slik at de fleste mennesker som bodde rundt Kattegat-Skagerrak eller Västerhavet aldri møtte hverandre. Men dette er likevel ikke hele bildet, for mye kan tale for at de på et vis kjente hverandre gjennom de fortellinger og erfaringer som ble spredt over hav og over land av dem som faktisk hadde beveget seg, forflyttet seg, sett mer og opplevd annet enn sitt lokale samfunn. Dette har skapt grunnlaget for en type «forestilt fellesskap» som ikke kjente strikte stats- eller landegrenser, men forholdt seg til det hørte, til det talte og til det sannsynlige. Her har Västerhavet representert åpenhet og muligheter.

Viktige begreper å tenke videre på dette med, kan nettopp være medialiserte erfaringer og translokale relasjoner, de begrepene som Peter Aronsson introduserer i sitt bidrag i denne boken. Disse begrepene er imidlertid ikke bare noe som dekker nye fenomener i vår tid, men noe som absolutt var til stede også på 1700-tallet i regionene rundt Västerhavet. Hva var vel et kongebesøk, lesningen av en herrnhutisk andaktsbok, anskaffelsen av et pietistisk meditasjonsbilde eller anleggelsen av en grevelig hage i Larvik annet enn erfaringer og relasjoner som bandt lokale samfunn sammen gjennom symbolske medier, symbolske uttrykk for hvordan verden så ut, hvordan mennesker skulle forholde seg til hverandre eller hvordan man skulle tenke om seg selv? Og prosjektet *Västerhavets kulturarv* har gjennom å sette fokus på slike erfaringer og relasjoner også brukt grensen, regionen, havet både som analytisk utfordring og som analytisk optikk. Å se på Västerhavet i et transnasjonalt perspektiv, slik Niels Kayser Nielsen foreslår, har vist seg fruktbart og utfordrende for både forskning og formidling.

Noe av utfordringen ligger i at vi har forsøkt å se etter nye ting, se bakenfor 1800-tallets nasjonale perspektiver, og formidle denne innsikten til dagens betraktere. Og hva har vi funnet? Vi har nok fått øye på en del av Skandinavia der forflytning på tvers av grenser og statstilhørighet har vært en vanlig erfaring. Og vi har funnet mange kulturelle elementer som har vært kjent, brukt og forhandlet frem i dette området. Om dette skal kalles en «Västerhavets kulturarv», er mest en smakssak – bortsett fra at selve kulturarvsbegrepet er vanskelig og mangetydig.

Men har vi avdekket et «flerkulturelt Vesterhav» på 1700-tallet? Nå er vel selve begrepet «flerkulturell» en moderne ideologisk og politisk konstruksjon, og ikke egentlig et analytisk begrep. Men det kan likevel være interessant å reflektere over forholdet mellom dagens flerkulturelle statsideologi og 1700-tallets virkelighet. Om jeg skal forsøke meg på en spissformulering, måtte det være noe i retning av følgende: 1700-tallets makthavere så nok for seg at de kontrollerte bevegelser og ideologier innenfor sine statsgrenser, men vårt prosjekt har vist at det i Västerhavets tilfelle antagelig var langt fra hele virkeligheten: Folk, ideer, symboler og erfaringer forflyttet seg til dels uavhengig av statsgrensene. Vår tids makthavere ser for seg at fri bevegelse og sameksistens av kulturer, ideologier og mennesker er den normale og ønskede tilstanden for moderne samfunn. Om dette er riktig eller i tråd med historisk erfaring i Västerhavet, kan ikke 1700-tallet gi oss noe entydig svar på. Men mobiliteten den gang forutsatte antagelig en grunnleggende gjenkjennelse og anerkjennelse mellom de mennesker som møtte hverandre. Her har Västerhavets status som protestantisk innenhav satt et sentralt premiss som vår tid ikke lenger ønsker å vedkjenne seg.

Litteratur

- Amundsen, Arne Bugge 1987. «Vekkelser og religiøse bevegelser i Smaalenene (Østfold) på 1800-tallet». *Kattegat-Skagerrak projektet. Meddelelser* nr. 15-1987. Kristiansand, 95–135
- Amundsen, Arne Bugge 1996. «Utvexling av religiøse impulser mellom Østfold og Vest-Sverige på 1800-tallet». Meistad, Tore ed.: *Internasjonal innflytelse på regional religiositet*, 29–51
- Amundsen, Arne Bugge 1999. «Drømmesyner, eventyr og nasjonalkultur». Rogan, Bjarne ed. *Norge anno 1900*, 86–106
- Amundsen, Arne Bugge 2001. «Østfold-tradisjon og tradisjon om Østfold. Et folkloristisk perspektiv». *Østfold Historielag 75 år 1926–2001*, 78–106
- Amundsen, Arne Bugge 2003a. «Identitetsregion Østfold?». Knut Onsager & Torjus Bolkesjø & Arne Bugge Amundsen & Olaf Foss: *Østfolds småbyregioner i omstilling. Mellom egenbasert, Oslo-dominert og transregional utvikling*, 122–143
- Amundsen, Arne Bugge 2003b. «Adel, sprog og makt på 1700-tallet». Jorunn Sanstøl & Lars Roede eds.: *Rapport fra nordisk slotts- og herregårdssymposium 2002. 1700-tallets adel og storborgerskap – makt, representasjon og selvforståelse*, 4–16
- Amundsen, Arne Bugge 2004. «Å gjenoppdage byen – Lokal kulturhistorie i en ny tid». *Sophus. Historisk tidsskrift for Larvik* nr. 1 – 2004, 21–30
- Amundsen, Arne Bugge 2005. «Kulturarvspraksis? På spor av brudd og diskontinuitet». Aronsson, Peter & Magdalena Hillström eds.: *Kulturarvens dynamik. Det institutionaliserte kulturarvets förändringar*, 121–128

- Amundsen, Arne Bugge 2009. «Fornuft og følelser i Fredrikstad på 1700-tallet». *Mindre-Alv. Årbok XIII. Fredrikstad Museum 2008–2009*, 169–182
- Amundsen, Arne Bugge 2011. «Langestrand kirke og den lutherske billedverden». Lyngstad, Tone Nyaas ed.: *Gloria mundi. Kirkekunsten i Vestfold*, 75–83
- Amundsen, Arne Bugge & Henning Laugerud 2001. *Norsk fritenkerhistorie 1500–1850*. Oslo, Humanist forlag
- Aronsson, Peter & Magdalena Hillström eds. 2005. *Kulturarvens dynamik. Det institutionaliserade kulturarvets förändringar*. (Tema kultur och samhälle. Skriftserie 2005:2). Linköping, Linköpings universitet
- Bjørkvik, Halvard et al. eds. 1970. *Lokal historie i forskning og kulturarbeid gjennom 200 år. Landslaget for bygde- og byhistorie 50 år 6.juli 1970*. Oslo, Universitetsforlaget
- Christiansen, Palle Ove 2000. *Kulturhistorie som opposition. Træk af forskellige fagtraditioner*. København, Samleren
- Christiansen, Palle Ove ed. 2005. *Veje til danskheden. Bidrag til den moderne nationale selvforståelse*. (Folkemindesamlingens kulturstudier 8). København, C.A. Reitzel
- Collett, John Peter 1999. *Historien om Universitetet i Oslo*. Oslo, Universitetsforlaget
- Collett, John Peter & Bård Frydenlund eds. 1998. *Christianias handelspatrisiat. En elite i 1700-tallets Norge*. Oslo, Andresen & Butenschøn
- Feldbæk, Ole 1998. *Nærhed og adskillelse 1720–1814*. (Danmark-Norge 1380–1814 4). Oslo, Universitetsforlaget
- Frydenlund, Bård 2005. *På vei inn i unionen. Anker-familien og Sverige*. Oslo, Bogstad stiftelse/ Bogstad gårds venneforening
- Hemstad, Ruth 2008. *Fra Indian summer til nordisk vinter. Skandinavisme, skandinavisk samarbeid og unionsoppløsningen*. (Acta humaniora 337). Oslo, Det humanistiske fakultet
- Hodne, Bjarne 1994. *Norsk nasjonalkultur. En kulturpolitisk oversikt*. Oslo, Universitetsforlaget
- Lamm, Martin 1918–1920: *Opplysningstidens romantik I–II*. Stockholm, Geber
- Lyngstad, Tone Nyaas ed. 2011. *Gloria mundi. Kirkekunsten i Vestfold*. Oslo, Orfeus Publishing
- Meistad, Tore ed. 1996. *Internasjonal innflytelse på regional religiøsitet*. (KULTs skriftserie nr. 67). Oslo, Norges Forskningsråd
- Onsager, Knut & Torjus Bolkesjø & Arne Bugge Amundsen & Olaf Foss 2003. *Østfolds småbyregioner i omstilling. Mellom egenbasert, Oslodominert og transregional utvikling*. (NIBR-rapport 2003:7). Oslo, Norsk institutt for by- og regionforskning
- Rogan, Bjarne ed. 1999. *Norge anno 1900*. Oslo, Pax Forlag
- Sanstøl, Jorunn & Lars Roede eds. 2003. *Rapport fra nordisk slotts- og herregårdssymposium 2002. 1700-tallets adel og storborgerskap – makt, representasjon og selvforståelse*. Oslo, Oslo Bymuseum
- Sørensen, Øystein ed. 1998. *Jakten på det norske. Perspektiver på utviklingen av en norsk nasjonal identitet på 1800-tallet*. (KULT-serien 13). Oslo, Ad notam Gyldendal

- Sørensen, Øystein & Bo Stråth eds. 1997. *The Cultural construction of Norden*. Oslo, Scandinavian University Press
- Sørensen, Øystein & Torbjörn Nilsson eds. 2005. *Norsk-svenske relasjoner i 200 år*. Oslo, Aschehoug forlag
- Østfold Historielag 75 år 1926–2001* 2001. Fredrikstad, Mitt Forlag

Kysterne langs Västerhavet har fyrtårne som indentitetsmarkør og navigationshjælp. Her ses Svenner fyr ved Larvik. Foto: Vidar Askeland

«Jeg kommer fra et brusende hav» – om transnational kultur i Kattegat og Skagerrak

Niels Kayser Nielsen

Treklangen mellem det lokale, det nationale og det globale, er det der skal tages op i det følgende, hvor tesen er, at der i Kattegat og Skagerrak – med porøse grænser et eller andet sted ude i havet – foregår en række økonomiske, sociale og kulturelle udvekslinger mellem de nordiske lande, som er glemt og overset i de nationale bevidstheder i Norge, Sverige og Danmark, sådan som de kommer til udtryk i kulturarven og de nationale grundfortællinger. Disse prototyper har langt hen ad vejen taget farve af den nationale historieskrivning, som har hovedstæderne som udgangs- og omdrejningspunkt, medens periferi og provins lades ude af billedet. Det gælder bl.a. for Kattegat-Skagerrak-området med dets særegne grænseoverskridende karakter.

I Evert Taubes erindringsbog *Jag kommer av ett brusand' hav* – som denne artikels overskrift skamløst mimer – er der en drabelig historie om sejlads i «Västerhavet», som er lagt i munden på kvaseskipper og østersfisker Samuel Frisk fra Smögen. Som det sig hør og bør med skipperkrøniker og poeterindringer skal der nok lægges til og trækkes fra. Det får være. Det afgørende i denne sammenhæng er det rum, som Frisk opridser for os som hans hjemmebane. Hør blot om det gode skib Katrina af Smögen:

Vi kommer ifrån Kristiansand me plank å hyvlat virke å skulle te Thisted i Danmark.
(Taube 1952, 79).

En veritabel trekantandel, men det bliver stormvejr, og da de kommer i nærheden af et stort norsk fartøj, som ligger med bunden i vejret, og øst-nord-øst for Hållö fyr, går det galt.

Men så'n en fali sydeli ström va de den dan, atte Katrina ho bare drev me de släpane vraket rakt ner på norskekusten. Å under Norge, strax ve Jomfrulann, feck vi den norske lotsen ombord å fortsatte inover te Larvik. (Taube 1952, 80).

Så er scenen sat. Ganske vist er Evert Taube en kosmopolit, der færdes lige hjemmevant i North Shields, Yokohama og omkring Rio de la Plata, men slægten er fra Bohuslän, og hans udgangspunktet er havet omkring Göteborg og vestpå til Nordjylland og Sydnorge. Taube er blevet svensk nationalskjald, og som det er blevet sagt, ved kun den, som har stået halvfuld på en bådebro midt under et krebsegilde og nynnnet *Calle Schewens vals* for alvor, hvad det vil sige at være svensker – men der er samtidig en pointe i, at netop denne poet samtidig er regionalt forankret og verdensmand (Haglund og Schneider 2004, 42ff.). Og Bohuslän er i sig selv et konglomerat med en historie under først den danske krone, efter Roskildefreden 1658, dernæst den svenske krone og med en lokalbefolkning, som talte norsk dialekt. Ved en biskopvisitation i 1728 beklagede en række præster i Norra Bohuslän sig over, at menigheden havde svært ved at forstå svensk, og dansk havde de aldrig lært sig. Det var et forvaltningssprog (Löfgren 1993, 81).

Monocentralistiske grundfortællinger

Indtil freden i Fredrikshamn 1809 havde den væsentligste akse i Sverige-Finland været øst-vestvendt og strakt sig fra Vestsverige til bunden af Finska Viken med Stockholm og «Ålands jäsande hav» som det centrale midtpunkt. Med afhændelsen af den østlige rigshalvdel blev denne akse nu stillet på hovedet. Sverige fik en ny i nord-sydgående retning fra Skåne til Norrbotten. Samtidig havnede, med den finlandssvenske historiker Nils Erik Villstrands formulering, hovedstaden «i marginalen». På dette tidspunkt forenede vandet nemlig mere end det adskilte. Først jernbanerne rettede op på dette og gav Sverige en rimelig form (Villstrand 2009, 175). Imidlertid var den lille-bernadotteske offentlighed ikke indstillet på at acceptere kritik af freden, og på baggrund af fængslinger af kritikerne og indskrænkninger i trykkefriheden blev tanken om Stockholm som det «naturlige» centrum i Sverige forceret frem (Villstrand 2009, 173f.). Den nye geopolitiske situation tvang dermed Göteborg, Halland og Bohuslän til yderligere at vende ansigtet vestpå. Man bliver «landet annorlunda», hvor den engelske flåde hilses velkommen ved Vinga – «oh boy» – hvor det göteborgske borgerskab lærer sig at drikke porter til sine østers, og hvor «lille Osborne» begynder at dukke op i de göteborgske håndværker- og arbejderhjem.

Tilsvarende for Norges vedkommende. Det nationale identitetsprojekt i 1800-tallet indebar en dyrkelse af den norske odelsbonde og de rødder, han måtte have helt tilbage til folkevandringstid og vikingetid. Dette greb gjorde det muligt at skelne mellem rigtig og urig-

tig norskhed, mellem ægte og uægte i kulturen, hvor alt, hvad der smagte af adel, aristokrati og danskhed, blev uglest. Særligt hårdt ramte dette de «kuede bønder» i de brede bygder på Østlandet og nær byerne – samt grevskabet i og omkring Larvik. Det norske var højt og frit, selvstændigt og upåvirket. Larvik var påvirket og uselvstændigt og udgjorde en uægte arving fra «dansketiden» (Bugge Amundsen 2004, 23ff.). Larvik-samfundet var en afvigelse fra grundfortællingen og måtte forsvinde ud af kulturarven med dens rent norske optik.

Tydeligst er kulturarvsfortrængningen af ubekvemme dele af historien måske i Danmark. Her har tabet af først Norge, siden hertugdømmerne haft den virkning, at helstatens multicentralistiske samfund blev erstattet af et monocentralt samfund med omdrejningspunkt i København. Som konsekvens heraf har tabet af først Norge, siden Slesvig og Holsten og til slut Island ført til en lukken sig om sin egen danskhed i en nationalliberal farvet forestilling, der som mantra har haft Orla Lehmans diktum fra 1832, at der i Danmark ikke findes provinser (Frandsen 1996, 168ff.). Dvs. at der ikke har været plads til andre end de dansktalende under ledelse af handels- og embedsborgerskabet i Danmark – de formuende, de dannede og de oplyste (Kayser Nielsen 2009, 178ff.). Op gennem det meste af 1800-tallet var Danmarkshistorien farvet af de nationalliberales frygt for Hamburg og denne bys stærke indflydelse langt op i Jylland. Den farlige konkurrent Holsten med hovedbyen Altona som den næststørste by i helstaten ville man ikke vide af – ligesom Kattegat- og Skagerrak-trafikken forsvandt fra den offentlige bevidsthed. Den livlige kontakt til Norge og Sverige i den fjerne periferi i Nord- og Vestjylland, som gennem flere hundrede år havde været en vital del af en dansk national identitet, gled totalt ud af den historiografiske scene, da hovedstaden efter 1864 var blevet ene hane i kurven (Kayser Nielsen 2010). Synderligt stærk havde den norske handel på København aldrig været (Johansen 2006, 300). Det man først og fremmest havde brug for i Norge, nemlig korn, var der også mangel på i København, så de norske skipper opsøgte i stedet provinshavnene i Danmark (Mikkelsen 2010). Blandt jævne folk på det økonomiske og sociale virkefelt var der derfor et tæt samkvem mellem Norge og den danske provins, medens den kulturelle akse på elite-feltet hed København-Christiania.

Den selvvalgte isolation blev yderligere understreget af, at den københavnske presse sørgede for at sprede tanken om, at de nordiske lande havde svigtet i 1864, således at man heller ikke herfra kunne forvente støtte og inspiration. Det lille land lukkede sig om sig selv og sin hovedstad. Den nationalliberale Københavns-fortælling kunne gå hånd i hånd med den anden store grundfortælling: den kun halvkapitalistiske og næsten idylliske industrialisering af Danmark i form af andelsbevægelsen, hvor bonde og arbejder er gået hånd i hånd, og hvor de prekære 1880'ere – hvor vi er sluppet af med de fæle nordmænd og slesvig-holstenere – bliver én af stjernestunderne i dansk historie (Boje 2009, 201f.).

Det er disse monocentralistiske grundfortællinger centreret omkring tre «rene» nationer, der skal tages op til kritisk behandling i det følgende, hvor nationalismen som sådan

ikke underkendes, men hvor udformningen af den som én grundfortælling med kun ét centrum anfægtes, og hvor der peges på alternativer i form af dels regional historieskrivning med tilhørende belysning af, hvad grænser er – og kan –, dels den nationssupplerende historieskrivning, man betegner som transnational historiekultur.

Enten-eller versus både-og

Det centrale i grænseproblematikken er, at den peger på, at grænsen ikke nødvendigvis fungerer som adskillelse. Der er ikke nødvendigvis tale om «enten-eller grænser». Grænser kan også virke forenende, således at der bliver tale om «både-og grænser», hvor grænsen fungerer som et positivt og berigende element (Ramirez 2001).

Hovedtanken i den forbindelse er, at netop ved grænsen kan man se, at det nationale flytter sig, transformeres, ulmer og gløder, forsvinder, relativeres, aktualiseres og forskydes etc. (Sandberg 2009). Grænsen *er* ikke i essentialistisk forstand, men er snarere noget, der praktiseres. Omgangen med grænsen indskrives sig som en del af en række kulturelle processer og må derfor udforskes i et performativt perspektiv. Dvs. at man skaber og vedligeholder grænsen i et fortløbende processuelt forløb, der har karakter af multiplicitet, idet grænsen simultant praktiseres på en række forskellige, men dog relaterede måder. Grænsen er omskiftelig, porøs og flertydig (Kayser Nielsen 2005, 125ff.). Den finder bestandigt sted, og den påkaldes i en fortløbende «forhandling», hvor der bydes til og fra. Væsentligt er det endvidere at operere med grænsen som «situationer», der sammen med visse grundlæggende mønstre kontinuert udføres forskelligt med forskellige former for performativitet, samt «relationelt», for så vidt som praktiseringen af grænsen altid har sociale hensyn og iscenesættelser som medspillere. Praktiseringen af grænsen forekommer aldrig i et socialt og kulturelt tomrum. Grænsen er hverken en vejbm, en paskontrol eller en streg på et landkort. Grænsen er en situation og en relation, hvor man udveksler, forhandler, afvejer, påvirker og påvirkes. I en vandregion som Kattegat-Skagerrak-området har de flydende grænser ved vandet, i havnene, på havet og på farten været mindst lige så betydningsfulde og betydningsmættede som grænserne over land. Havet har muligheder, som land ikke har.

De hårde og faste grænser har ofte været knyttet til nationalisme og centralisme. Nærmere bestemt drejer det sig som hovedregel om nationer med en monocentralistisk opbygning, medens polycentralistiske samfund er mindre fastfrosne i grænsehenseende. Spørgsmålet er imidlertid, om dette implicerer, at vi helt og holdent må forkaste nationen som forståelsesramme, hvis vi vil forstå, hvorledes åbne grænser kan forekomme også i monocentralistiske nationalstater.

I Västerhavsområdet har der altid været mange små trossamfund – både udenfor og indenfor statskirkerne. I Bohuslän stod den schartauanske kirkeretning stærkt. Fra Karen Blixens portræt, i fortællingen *Babettes Gæstebud*, af samforståelsen mellem en fransk revolutionær og en lille menighed i den nordnorske by Berlevåg, ved vi at dette møde forudsætter en stærk tro på det nye menneske. Det indre spænding mellem passion og pietisme havde den svenske maler Carl Wilhelmsson altid et vågent øje for. Carl Wilhelmsson, Vid Västkusten, 1898. Göteborgs Konstmuseum

Transnational kultur

Projekt *Västerhavets kulturarv* er ikke konciperet som et nationalismenegligerende eller -fortrængende forsknings- og vidensdelingsforehavende. Sigtet er snarere at pege på andre udgaver af de nationale grundfortællinger og den nationale kulturarv end de hidtil gængse. Det sker i lyset af en erkendelse af, at nationalismen hverken er en uforanderlig størrelse eller en homogen størrelse, ej heller en størrelse, der befinder sig i hovedstæder og andre centralismefortætninger; endsiges en størrelse, der er affødt af en kulturspredning fra oven. Kulturarv, nationalfortælling og national identitet er også periferianliggende, som kan analyseres med en metodik, der har karakter af en «fra neden»-tilgang, og med en optik, der har en ekstrovert transnational kulturarv for øje mere end en introvert nationalisme *für sich*.

Denne tilgang kan give anledning til en fokusering på det, man kunne kalde en «porøs» kulturarv, som har været åben og modtagelig for kulturpåvirkninger udefra og gjort den spændstig og foranderlig, hvilket må reducere fristelsen til at anskue den som en kasse eller en ting. Kulturarven og den nationale identitet har været stedt i foranderlighed som andet og mere end et hovedstadsanliggende. Det er set i lyset heraf nærliggende at anskue den som værende indflettet i kulturel *transfer* og netværksforbindelser. Skal man tegne et portræt af dansk kulturarv og national identitet, herunder også de dele, som enten er gået i glemmebogen eller aldrig har vundet anerkendelse, må også kulturpåvirkningerne og netværksorienteringerne til hertugdømmerne samt nordpå til Norge og Sverige og vestpå til Storbritannien medtages. Herved fremkommer der et billede af en anden og alternativ kulturarv end den homogent nationale og monovalente kulturarv med én fælles grundfortælling. Der findes også en kulturarv i periferien, og den kan fungere som spor, der fører i retning af alternative måder at være dansk og skandinavisk på.

Spørgsmålet er da, hvilke teoridannelser og anskuelsesmåder som yder denne tilgang til national identitet og kulturarv mest retfærdighed.

I en artikel i det britiske tidsskrift *Contemporary European History* har Patricia Clavin taget forskellige mulige erstatninger af en nationalt farvet optik op til behandling; for og imod (Clavin 2005). Global historie er en mulighed, men fravælges på grund af det for grovmaskede perspektiv, som interesserer sig mere for en samlet jordklodetilgang, end det formår at tage hensyn til specifikke regioner. Andre forskere har påpeget, at det globale perspektiv som regel overser, at det globale altid er lokaliseret (Löfgren 2000, 52f.), og at det globale indvirker vidt forskelligt på modtagerne med deres forskellige køn, alder, klasse etc. Tilsvarende må international historie skydes til side, for så vidt som det her især er politiske og diplomatiske konflikter – «Haupt- und Staatsaktionen» – som er i søgelyset.

Tilbage står transkulturel historie, der har den ikke ubetydelige fordel, at der her gås på to ben. Et transkulturelt fokus er nemlig ikke ensbetydende med en underkendelse af de

nationale grænsers betydning. Her skyldes ikke børn ud med badevandet som ved de to andre omtalte tilgange. Tværtom tager man her hensyn til, at den nationale ramme har været det i særklasse stærkeste rum for en række afgørende historiske udviklinger i en periode, som strækker sig tilbage til 1600-tallet og måske endda længere bagud (Bjerrum Fossat et al. 2009, 14). Det afgørende ved valget af en transnational optik består da i, at man både respekterer nationsgrænserne og de udviklingsforløb og relationer, der gennem tiderne er foregået på tværs af grænserne, hvilket samtidig er ensbetydende med en anerkendelse af, at de nationale grænser er mere porøse, end de «gammel-nationale» grundfortællinger og værnemodeller har ladet ane. Den transkulturelle måde at anskue menneskeligt og samfundsmæssigt samkvem interesserer sig derfor for aktører og netværk, der er foregået i feltet mellem og på tværs af grænserne. Transnationalismen ønsker med andre ord nok at udfordre nationalstaten som analyseobjekt, men uden at tilsidesætte nationen. Hensigten er snarere at pege på et udvidet nationsbegreb, som tager hensyn til den udveksling af varer, ideer, hustruer og ægtemænd, som er foregået hen over grænserne, og som har kompletteret nationen ved at kombinere det lokale og det globale og ved at fastholde et rumligt perspektiv:

[...] transnationalism is best understood not as fostering bounded networks, but as creating honeycombs, a structure that sustains and gives shapes to the identities of the national-states, international and local institutions, and particular social and geographic spaces. (Clavin 2005, 421).

I denne præsentation af transnationalismen beskriver Patricia Clavin ikke transnationalisme som en lineært forbundet netværksteori. I stedet bruger hun billedet af en bikube til at beskrive, hvorledes dette perspektiv rummer elementer fra nationalstaten, lokale og internationale institutioner som en overordnet fortolkningsramme for, hvorledes det lokale, nationale og komparative niveau kan forbindes:

The value of transnationalism lies in its openness as an historical concept. [...] It shed new comparative light on the strengths and the fragilities of the nation-state and underlines the ways in which local history can be understood in relation to world history. (Clavin 2005, 423).

Lignende tanker, som dem Clavin fremfører, støder man på i den central- og østeuropæiske forskning i transkulturalisme og -nationalisme, der i kraft af Østeuropas sene nationsdannelser og et etnisk og kulturelt kludetæppe med etnisk blandede befolkninger i princippet har nok så gode forudsætninger for at udvikle langtrækkende teoridannelser på dette felt som forskere fra de centralt styrede statsnationer i vest, der langt hen ad vejen er farvet af

Der er mange kvinder langs Västerhavets kyster, som har fodret måger – og næsten er blevet et med dem. Ragnar Sandberg: Gumma som matar måsar. 1938. Foto: Moderna Museet – Stockholm/Albin Dahlström

henholdsvis firkantet nationalismekritik og enøjede grundfortællinger. Et af de bedste eksempler på en sådan transkulturel forskning omhandler den galiziske «hovedstad» Lwów med dens blandede befolkning af polakker, ukrainere, jøder, armeniere etc. (Czaplicka 2005; Hrytsak 2005; Ther 2005). Przemyśl, ligeledes i Galizien, med dens mange forskellige trosfund er et andet eksempel – på linje med Vilnius (Kayser Nielsen 2005, 66ff. og 125ff.).

Nærmere bestemt har man i den østeuropæiske forskning på området dels kritiseret den snævert nationalistiske tilgang for at overbetone historisk determinisme, etnocentrisme og ligelinjet kontinuitet hen mod endemålet: nationsdannelse (Kasianov 2009, 16ff.), dels lagt sig efter en kritik af nogle af de dele der kan siges at indgå i det transnationale perspektiv. Herunder har man peget på: 1) en komparativ multietnisk tilgang, som man har kritiseret for en i sidste ende teleologisk fortælling, og for at tilsidesætte faktorer som statsdannelse, klassekamp og sociale grupperinger, og som desuden kan kritiseres for det samme som kulturmøde-begrebet, nemlig at operere med etnicitet som en lukket, essentialistisk kasse (Kappeler 2009, 66 ff.), 2) «transfer-historie», som mere ser på grobund for spredning af ideer, varer og mennesker og dermed vægter modtagerlandet mere end aftagerlandet, og som kan kritiseres for mest at fokusere på finkultur og «store» ideer og endelig 3) den tilgang, som under navnet «histoire croisée», dvs. sammenvævet historie, ser på den gensidige påvirkning mellem to eller flere stater. Det er fra østeuropæiske side påpeget, at de omtalte tilgange bl.a. lider af den mangel, at de har vanskeligt ved at operere med national kultur i flertal. Således har Philipp Ther påpeget, at national historie ikke nødvendigvis er chauvinistisk, men at den løber risiko for at marginalisere minoriteter og randområder (Ther 2009, 83).

Denne indvending sammen med kritikken af en for stor vægtlægning på den «store» historie må tages til efterretning, når man beskæftiger sig med afvigelser fra de nationale grundfortællinger, som tilfældet er i Västerhavs-projektet. Ikke desto mindre forekommer «transferhistorie»-perspektivet – med den efterlyste udvidelse i retning af hverdagskultur og mikrohistoriske elementer in mente – at være givtigt som led i en indkredsning af kulturudvekslingerne i Kattegat-Skagerrak-området. For at nævne et konkret eksempel er det ganske tydeligt, at der fx på madområdet er foregået en betydelig gensidig påvirkning, hvor visse dele af madkulturen i og omkring kystområderne i dette område ligner hinanden mere end madkulturen «inde» i de tre respektive lande (Kayser Nielsen 2010). Ligesom man kan tale om en særlig Østersø-madkultur (Hellström 2006), kan man også tale om en Västerhav'sk.

Transkultur og -nationalisme synes da – som vi skal se eksempler på i de følgende artikler – at udgøre muligheden for at undersøge grænseoverskridende udvekslinger og sammenligninger med erkendelse og anerkendelse af ligheder og forskelle – i fredeligt samvær uden at «pisse territorier af» og demonstrere magt.

Västerhavet som transkulturelt rum – i hverdagen

I Västerhavet er der adskillige eksempler fra hverdagslivets kultur på at grænser åbner for muligheder for at sammenligne og udveksle, hvor man tager hensyn til, at for at kunne

lokalisere forskelle må der samtidig være noget som forener, således at grænsekontakten bliver et positivt og berigende element. Hør blot, hvad Læsø-fiskerne siger om deres svenske kolleger:

Vi kunne også nok få brød til, men deres knækbrød var vi ikke meget for at risikere vore tandstumper i. Derimod havde de nogle bitte franskbrød, som vi flækkede og lagde smør på. De smagte gode. Og ellers kunne vi få knalder til. (Espegaard 1978, 36).

Man forbindes af kaffen og «knalderne», noterer forskelle og ligheder, som de forekommer i situationer og interaktioner – og sejler så hver til sit. Grænsens multiplicitet udgøres af et kontinuert «flow» af stabilisering og destabilisering udført af flydende heterogene netværk af forbindelser mellem sameksisterende socio-materielle netværk, således at grænsen kommer til at bestå af en klynge af forskellige sameksisterende versioner af grænsen i form af skiftende praktikker.

Læsø-fiskerne syntes, at svenskerne var hårdføre og nøjsomme, og at de levede lidt tarveligt og spartansk:

Det eneste sted på dækket, hvor de kunne få en smule læ, var i stævnen, når fokken var nede. Så lå de med hovedet i røven af hinanden oppe langs med lønningen. (Espegaard 1978, 38).

Og:

Svenskerne havde før i tiden ikke engang en kamin, de havde kun en jernplade henne agter i styrehuset. De havde ikke spor til at have varme af nede i lugafet heller. På den her jernplade stod kedlen på en trefod, og de lagde så pinde neden under trefoden og fyrede og kogte kaffe. (Espegaard 1978, 37).

Til gengæld var de tjenstvillige og fremkommelige:

[...]og svenskerne dem kunne vi jo gerne få noget «ved» af også, birketræ, som de havde med hjemmefra til at fyre med. (Espegaard 1978, 37).

Samværet til havs med svenskerne varede ved til ca. 1920, hvorefter det gradvist ebbede ud:

Før i tiden havde der været mange svenske opkøbere. De lå derude i hele fiskesæsonen, men gik altid så tidligt hjem før pinse, at de kunne få fiskene solgt inden helligdagene. Da

jeg kom med i fiskeriet derude, var der kun een svensker tilbage, som vi rigtig kunne regne med, og det var Theodor Alexandersson fra Ökerö, fører af «Fürsten». (Espegaard 1978, 35).

I dag er havnene på Læsø og i Vendsyssel fyldt af lystsejlere fra Sverige og Norge, og det er ikke knækbrød, tynd kaffe og skrøner, der forbinder, men snarere hummere og champagne. Det har ikke formindsket kontakten. Grænsen er fortsat noget, som «finder sted», og som praktiseres. Den er både et hjemsted og en overgangszone.

Andetsteds kan man læse om bondekonen Dagmar Hedegaard på Læsø, som kunne recitere hele *Terje Vigen* af Henrik Ibsen for sine ferieborn. Det havde hun næppe gidet at lære sig, hvis ikke der havde været kulturel klangbund for forbindelsen til Norge (Hedegaard Mortensen 2006, 30).

Tilsvarende gælder for mødet med folk fra den store verden. Lærer P. Pedersen fra Bjerregård på Holmslands Klit har i forbindelse med en stranding af skibet Wanda i 1902 ved Husby midt på den jyske vestkyst med en besætning, der fortrinsvis bestod af kinesere, beskrevet fordelene ved at bo ved den åbne havgrænse:

Nok bor vi afsides herude i klitterne, men havet sørger rigtignok for vores belæring om alle ting fra jordens fjerne egne. Når vi tænker på børn inde fra hedesognene, langt fra vand og færdsel, hvor må vi så ikke være taknemmelige over at være født her på havsiden. (Tarbensen Christensen 1995, 179).

De strandede kineserne blev vist frem til fotografering i Ringkøbing. Også dette kommenterede lærer Pedersen:

Når vi ret betænker det, så er der noget menneskeligt også ved en kineser, og vi kunne se, hvorledes kineserne holdt sig til os, som de nu var bekendt med og stolede på. De generede sig ved den opsigt, de vakte. Det var ligesom den gang, vi var i teater i København, og alle de tunte københavnere skulle vende sig om og glo på os gennem kikglas, for vi havde jo sort krave på og vadmelsstøvler. (Tarbensen Christensen 1995, 121).

Her er der større samforståelse mellem de vestjyske fiskere og de kinesiske søfolk end mellem fiskerne og hovedstadens beboere.

Samtidig viser disse nord- og vestjyske eksempler, at «nationale identitetsflag» ikke kun kommer til udtryk i form af officielle og offentlige institutioner såsom mønter, pengesedler, frimærker, nationalhymner og ceremoniel, men også i form af distinkte praksisformer i dagligdagen og hverdagslivet. Fx siger madens og måltidets stilarter og vaner lige så meget om en kultur og et folk som det politiske styre. Brugen i Skagen af tranebær til stegt rød-

spætte og ising peger nordpå til Sverige og Norge. Lidt sydpå i Ålbæk og Fladstrand, det nuværende Frederikshavn, har man traditionelt spist tyttebær til stegt fisk. Forbindelsen nordpå og tværs over Kattegat, hvor man både i Göteborg og Varberg spiser tyttebær til stegt torsk, er umiskendelig. Brugen af stegte løg til fisk peger også i retning af den svenske vestkyst. Det samme gælder kombinationen af fisk og brun sovs. Bjarne Stoklund har peget på, at tørret fisk blev hjembragt som last i de Læsø-skuder, der sejlede på Norge (Stoklund 2009). Med sig nordpå kunne man have langtidsholdbart skibsbrød af rug, kaldet kavringer eller «kåvringer». Måske har man også fragtet en kakkelovn af jern hjem fra Larvik.

Detalje fra norsk jernovn
(kakkelovn), Fritzøe jernverk,
1700-tallet.
Foto: Mekkonen Wolday

Afslutning

Det transnationale perspektiv betoner værdien i at efterspore multiplicitet og kulturoverførsel samt interaktion, kommunikation og kulturelle overlapninger (Kappeler 2009, 63ff.). Det accepterer et grænsebegreb, som er både porøst og labilt, og som er kontaktabnende mere end afskærmende. Tilsvarende inddrager det – som et led i den såkaldt topografiske vending – også rum-kategorien, men er interesseret i andre udgaver heraf end dem, der knytter sig til fyrstemagt og statsligt defineret territorium. Samtidig synes det transnationale perspektiv at kunne bygge bro mellem historisk erindringer og erfaringer i forskellige dele af en samlet region (Ther 2009, 82f.). Endelig åbner dette perspektiv også for upåagtede og oversete dimensioner af den nationale kulturarv, nemlig dimensioner, som betoner åbenhed og udadvendt trafik mere end den snævre nationalismes centrifugaltænkning med lukning om sig selv og sin egen – selvudråbte – kerne.

I det konkrete tilfælde med *Västerhavets kulturarv* består udvidelsen af den monocentralistiske nationale grundfortælling i påpegningen af, at den transnationale kultur, som vist for 1700- og 1800-tallet, stod stærkt, at den stod stærkt i periferien, og at den stod stærkere, end 1800-tallets og eftertidens hovedstadscentralistiske historieopfattelse har villet være ved, og endelig at den var udtryk for en nationsberigelse ved at tilvejebringe en polycentralisme.

Og så kan vi afslutningsvis runde af med at vende tilbage til Evert Taube. Han skriver om sit rum, nærmest en passant – som var det en selvfølgelighed:

I förföl när jag kryssade runt Sydskandinavien i en segelbåt och var på väg från Norge till Danmark hände det en majmorgon att jag fick Vinga tvärs och hade läns dit om jag ville gå in i Gaddulven på västsidan av ön. Och det gjorde jag. (Taube 1952, 25).

Så tilbagelænet og afslappet skriver man kun, når man er hjemmevant. Her fordres ikke vidtløftigheder og nærmere detaljer. Det er fra dette område, hans verden går – ud over alle grænser som en hybrid mellem en gaucho og en skipper fra Västkyten.

Litteratur

- Bjerrum Fossat, Sissel et al. 2009. «Transnational historie». Sissel Bjerrum Fossat, Sissel et al. (eds.): *Transnationale historier*. Odense, Syddansk Universitetsforlag, 9–15
- Boje, Per 2009. «Erhvervsliv med og uden grænser». Sissel Bjerrum Fossat et al. (eds.): *Transnationale historier*. Odense, Syddansk Universitetsforlag, 197–212

- Bugge Amundsen, Arne 2004. «Å gjenoppdage byen. Lokal kulturhistorie i en ny tid», *Sophus. Historisk Tidsskrift for Larvik* nr. 1, 21–30
- Clavin, Patricia 2005. «Defining Transnationalism», *Contemporary European History* vol. 14, nr. 4, 421–439
- Czaplicka, John (ed.) 2005. *Lviv. A City in the Crosscurrents of Culture*. Cambridge, Mass, Harvard University Press
- Espegaard, Arne 1978. *Liv og sprog på svundne tiders Læsø*. Esberg, Fiskeri- og Søfartsmuseet
- Frandsen, Steen Bo 1996. *Opdagelsen af Jylland. Den regionale dimension i Danmarkshistorie 1814–1864*. Aarhus, Aarhus Universitetsforlag
- Haglund, Magnus og Stefan Schneider 2004. *Den nakna staden. Människor och platser i Göteborg*. Göteborg, Glänta
- Hedegaard Mortensen, Poul 2006. «Læsø-sømands brev på vers», *Læsø Museums Årbog* 2006, 30–32
- Hellström, Mats 2006: Östersjömat – traditioner, recept och matkultur. Stockholm, Carlsson
- Hrytsak, Yaroslav 2009. «On the Relevance and Irrelevance of Nationalism in Contemporary Ukraine». Kasianov, Georgiy & Philipp Ther (eds.): *A Laboratory of Transnational History. Ukraine and Recent Ukrainian Historiography*. Budapest & New York, CEU Press, 225–247
- Johansen, Hans Chr. 1996: «København-Norge – en handels- og skibsfartsakse i slutningen af 1700-tallet», Jeppesen, Hans et al. (eds.). *Søfart – politik – identitet: tilegnet Ole Feldbæk*. København, Falcon, 295–303
- Kappeler, Andreas 2009. «From an Etnonational to a Multiethnic to a Transnational Ukrainian History». Kasianov, Georgiy & Philipp Ther (eds.): *A Laboratory of Transnational History. Ukraine and Recent Ukrainian Historiography*. Budapest & New York, CEU Press, 51–80
- Kasianov, Georgiy 2009. «Nationalized» History: Past Continuous, Present Perfect, Future...» Kasianov, Georgiy & Philipp Ther (eds.): *A Laboratory of Transnational History. Ukraine and Recent Ukrainian Historiography*. Budapest & New York, CEU Press, 7–23
- Kayser Nielsen, Niels 2005. *Steder i Europa. Omstridte byer, grænser og regioner*. Aarhus, Aarhus Universitetsforlag
- Kayser Nielsen, Niels 2009. *Bonde, stat og hjem. Nordisk demokrati og nationalisme – fra pietismen til 2. verdenskrig*. Aarhus, Aarhus Universitetsforlag
- Kayser Nielsen, Niels 2010. «Sakkuk, dabs og kropping – madkultur som nøglehul til en overset kulturarv». *TEMP. Tidsskrift for historie*, vol. 1, nr. 1 (2010), s. 6–30
- Löfgren, Orvar 1993. «Nationella arenor». Ehn, Billy, Jonas Frykman & Orvar Löfgren: *Försvenskningen av Sverige. Det nationellas förvandlingar*. Stockholm, Natur och Kultur, 22–80

- Löfgren, Orvar 2000. «Moving Metaphors». Berg, Per Olof, Anders Linde-Laursen & Orvar Löfgren (eds.): *Invoking a Transnational Metropolis. The Making of the Øresund Region*. Lund, Studentlitteratur, 27–53
- Mikkelsen, Jørgen 2010. «Norsk jern til Danmark og dansk korn til Norge. Dansk norske handelsforbindelser ca. 1700–1810». Molden, Gunnar og Heidi Arild (eds.): *Den danske forbindelse. I Jacob Aalls fotspor i København og omegn*. Tvedestrand, Næs Jernverksmuseum, 73–84
- Ramirez, José L (eds.) 2001. *Att forska om gränser*. Stockholm, Nordregio
- Sandberg, Marie 2009. *Grænsens nærvær og fravær. Europæiseringsprocesser i en tvillingby på den polsk-tyske grænse*. Ph.d.-afhandling. København, Saxo-instituttet
- Stoklund, Bjarne 2009. «Kost og spisevaner på Læsø». Hyldtoft, Ole (ed.): *Kost og spisevaner i 1800-tallet*. København, Museum Tusculanum, 145–182
- Tarbensen Christensen, Chr. 1995. *De nærer sig af vrag...Blandt strandfogeder, bjergere og redningsmænd mellem Nymindegab og Thorsminde*. København, Foreningen Danmarks Folkeminders Skrifter
- Taube, Evert 1952. *Jag kommer av ett brusand' hav*. Stockholm, Aldus/Bonniers
- Ther, Philipp 2009. «The Transnational Paradigm of Historiography and its Potential for Ukrainian History». Kasianov, Georgiy & Philipp Ther (eds.): *A Laboratory of Transnational History Ukraine and Recent Ukrainian Historiography*. Budapest & New York, CEU Press, 81–114
- Villstrand, Nils Erik 2009: En fred och dess konsekvenser, in: Knut Peter Lyche Arstad (ed.): *Krig i Norden 1807–1810*. Oslo, Forsvarsmuseet, 161–177

Utsyn över Kattegat-Skagerrak. Foto: Maria Forneheim

Regionalt kulturarv i globalt sammanhang

Peter Aronsson

De tre begreppen globalisering, regionalisering och kulturarv uttalas allt oftare i ett sammanhang som dramatiserar samtidens förändringar. Ett nytt historiskt läge anses kräva ny hantering av kulturarvsfrågor. I synnerhet kräver den gamla självklara nationalistiska inramningen en förändring för att bemöta individer med andra intressen, och grupper med andra krav än nationell sammanhållning på historisk grund.

Diskussionen är ett uttryck för en fortgående förhandling om kulturarvens mening och användbarhet som arenor för komplicerade förhandlingar om historia, samtida verklighet och framtidsinriktning. Denna funktion är i sig inte ny, men kräver ibland mer intensiv omformulering för att vara relevant. Ett sedan länge överordnat sammanhang för urval, vård och förmedling av kulturarv har varit en framställning av det nationellt värdefulla. I dag är denna inte längre ensam riktningsgivare, och skälen till det är flera: en fortgående modernisering med individualisering, medialisering och marknadsorientering samspelar med en intensifierad globalisering.

Globalisering

Förekomsten av företag med global räckvidd och svag hemort, flyttströmmar av människor på jakt efter ett bättre liv ekonomiskt eller av fruktan för sitt liv, elektroniska media som gör all information ständigt och omedelbart närvarande skapar en bild av en post-nationell tillvaro där individer, lokalsamhällen och nya trohetsband och värden etableras, medan gamla eroderar.

Translokala relationer utan styrsel av traditionella nationella myndigheter utvecklas, och senmoderna värdeförskjutningar mot individuell självutveckling utmanar traditionella politiska och kulturella institutioner centrerade kring nationalstatens värden.

Svaren på denna verklighet är inte sällan paradoxala. En stark medialisering av upplevelser skapar blomstrande lokala kulturer, och en önskan att resa och uppleva verkliga platser. En stark betoning av individuell självutveckling, särskilt tydlig i vår del av världen, samspelar med nya sociala medier där ständigt nya kommuniteter uppstår. Nationella, lokala och regionala investeringar stöttar fortsatt besöksmål där en estetisering av världsbilden står starkare än kunskapsintressen, men kosmopolitiska attityder odlas växelvis med krav på nationell kanon. (Castells 2000, Aronsson 2005, Viking & Høvring 2006)

För en ung generation är det den medierade verkligheten som är den mest verkliga, den som räknas. Besöksmål blir intressanta när de utgör en del av en delad medial verklighet. Medeltiden är inte intressant i första hand för att den anger rikets födelse utan för att den gestaltas starkt i delade berättelser som har fått spridning genom romaner, film, föreningar och Internet. Att besöka dem är fortsatt nästan alltid en social aktivitet, men inte alltid en nationell upplevelse, utan kanske snarare intressant för att den ger tillträde till en värld före nationen och moderniseringen.

Regionaliserade rum

Nationen bör betraktas som ett viktigt, men ändå bara ett, av flera tillfällen där ett meningsfullt gemensamt rum skapas över den nivå som byggs genom direkta möten. Alla dessa idéer om en stad, ett landskap, en region, en nation och mänskligheten är i en ursprunglig mening «imagined communities», föreställda gemenskaper. (Anderson 1983)

Om man idag säger region så tänker nog de flesta direkt på de *administrativa* gränser som staten eller andra stora organisationer har försett oss med, oavsett om det är län, landsting, distrikt eller nya regioner. Dessa ansluter till eller skapar *funktionella* regioner som är mindre klart avgränsade genom pendling till en arbetsmarknad, av människors rörelsemönster och kontakter. Särskilt de senare kan vara osynliga på kartan, men ger en grund för en upplevd regional tillhörighet som kan samlas upp när den får ett namn, symboler och erkänns av fler människor både inom och utanför regionen. (Aronsson 1995)

Med detta synsätt är nationen bara ett av flera regionala projekt som i en historisk epok har försetts med osedvanliga befogenheter att skipa rättvisa, kräva in skatt, omfördela resurser och försvara territoriets politiska gemenskap med våld mot inre och yttre fiender. Det har alltid skett i tävlan med andra angränsande nationer eller ambitiösa regioner. En del lyckades bilda stater, såsom Tyskland och Italien, en del har etablerat en viss autonomi, såsom Åland och Wales, och är nöjda därmed, medan andra, till exempel Baskien, kämpar för fullständig suveränitet. En del i segrarens försvar har varit kulturpolitiken i bred mening och kulturarvsskapandet i synnerhet. Regionerna har på liknande sätt ofta lanserat en

kulturell särart som ett huvudargument för sin existens och sitt värde. Där skapas symboler och traditioner som bär fram tillhörigheterna och gör dem verkliga.

När nationens förmåga att skydda och skapa värden minskar så träder andra aktörer fram: Europa, Norden, regioner, kommuner, företag och associationer har ständigt skapat alternativa, konkurrerande, kompletterande föreställda rum i den pågående förhandlingen om vems värld vi lever i. De starka regionala rörelserna i Europa på slutet av 1900-talet var en del av denna rörelse där regionerna i allt högre grad sågs som den ekonomiska utvecklingens livgivande sammanhang. (Gidlund & Sörlin 1993)

En bit in på 2000-talet är idén om att vi en gång för alla har lämnat nationerna bakom oss för en post-nationell och post-modern värld inte längre hållbar. Vi ser parallellt med sådana tendenser starka krav på nationell representation och kulturarvspolitik inte bara i nya stater i Asien, Afrika och Östeuropa, utan även i länder som Holland, Frankrike och Danmark. (Knell et al. 2011)

Rimligare än att än en gång förutspå en slutgiltig ny epok, är att notera kulturarvspolitiken som ett starkt aktualiserat fält för förhandling om frågor om tillhörighet, framtid och förändring med det förflutna och traderade som material och verktyg.

Kulturarvsprocesser

Med detta synsätt är kulturarvspolitik inte något nytt. Det är en integrerad del av varje statsbygge och kan lätt identifieras för 2000 år sedan i Rom eller Konstantinopel, där lager på lager med tidigare och erövrade kulturer ställs fram i stadsrummet för att befästa och förstärka den förändrade makten. I Norden inrättade Danmark och Sverige i tävlan om herraväldet under 1600-talet särskilda statliga institutioner för att spåra, kartlägga och skydda de ärorika minnena från förr vilka kunde lägga grunden för deras anspråk i samtiden.

Begreppet är emellertid nytt, föds i romantiken och närs av nationalismens försök att bemästra osedvanligt starka spänningar med industrialismens och urbaniseringens omvandlingar av människans livsrum. Det är en ständigt pågående besvärjelse av moderniseringen. Nationen byggdes inåt och utåt med institutioner som Nordiska muséet, Skansen, Jamtli och Göteborgs museum vilka skapades under 1800-talets andra hälft. Städer, regioner och nationer placerade sig i relation till varandra och förhandlade, med hjälp av sina framställningar om ära och kunskap, om politisk och ekonomisk plats i den framtida världen. Den någorlunda stabila nationella ramen runt dessa institutioner under det korta 1900-talet (från första världskriget till murens fall) har ersatts av en ny världsordning och nya utmaningar som dels har fångats i diskussionen om globalisering ovan, dels kan ringas in med begrepp som antyder nya värden och en ny ekonomisk bas i upplevelsesamhälle, design, livsstilskonsumtion och «cultural industries». Även detta leder till en ökad intensi-

tet i identitetsarbetena, en renässans och vidgad användbarhet för ett sedan sent 1800-tal i stort sett bortglömt begrepp: kulturarv. (Aronsson 2004, Grundberg 2004)

Målsättningarna för medvetna kultur- och kulturarvssatsningar spänner i dag över ett brett register. De gamla bildningsmålen, kunskap för sin egen skull eller för djupt liggande behov av orientering och meningsskapande, finns kvar. Ovanpå detta finns förhoppningar om att kulturarv ska synliggöra och kunna skapa stolthet över den egna kulturen samtidigt som det ska generera öppenhet och tolerans för andras ambitioner. Tillit och nätverk ska byggas som spiller över på bättre sammanhållning och integration samtidigt som fantasi och kreativitet gynnas och attraktiviteten hos regionen ökar. Till sist hoppas man så att det ska gå att räkna hem detta i form av tillväxt för befolkningsantal, sysselsättning, näringsverksamhet, evenemang och skattekonor. (Aronsson 2003)

Nya aktörer är åter på banan efter en tid av statlig dominans. Såväl kommersiella aktörer, kommuner och regioner samspelar med EU:s struktur och regionfonder och skapar nya kulturarv som uttryck för värden med både territoriella och handlingsinriktade ambitioner: Vilka ska vi samarbeta med på vilka områden och för vilka mål? (Aronsson & Hillström 2005)

Det har funnits museisamlingar i Göteborg och i Ostindiska huset (där Göteborgs Stadsmuseum ligger idag) sedan 1800-talets början. Foto: Maria Forneheim

Västsvenska ambitioner

Västsverige kan ringas in, namnges och ges gestalt på många olika sätt. Under nationalismens höjdpunkt kämpade den västgötska slättbygden om titeln som Svearikets vagga. Det som med en kartbild fram till 1600-talet kan beskrivas som ett omstritt danskt–norskt–svenskt gränsland kan förstås också framställas som en central mötesplats, ett mot, där vatten och vägar från Skandinavien möter världen. I forskningen har Västsverige gett namn åt en samhällsform som skiljer sig från Östsverige genom att vara mer traditionell, jämlik och socialt kontrollerande, präglad av en dominerande landsbygd och mindre jordbruk och industrisamhällen. (Winberg 2000)

Här finns en lång tradition av artikulering av självkänsla från 1800-talets statyresande, museigrundande med societeter, konstföreningar och S.A. Hedlunds museum vid mitten av 1800-talet, samt Göteborgsutställningen 1923 som fastställer stadsplanen för uppdelningen i kvarter för muséer och kunskap, nöje och underhållning, mäsas och marknad. (Houltz 2003) Där bygger högskolan vidare sida vid sida med Världskulturmuseum och Universeum. En västsvensk region ligger i framkant när det gäller kulturpolitisk planering. Det hör till saken att detta är osedvanligt nödvändigt i en region som präglas av så lika livsrum, interna spänningar mellan Göteborgsanda, väckelsetraditioner, Arnland och ett otal andra lokala och semi-regionala projekt. (Björkman et al. 2011)

Här är man ingalunda ensam på banan. Parallella projekt finns och är av många slag. Vissa av dem samspelar eller konkurrerar med de västsvenska ambitionerna. Västerhavet knyter an till 1800-talets skandinavistiska strävanden som sedan har fortsatt in i de många Nordensamarbetena. Svårare har det varit för Baltikum som har knackat på denna dörr och stärkt det transnationella i sin post-sovjetiska värld.

Idén om Västerhavet som en gemensam region knyter an till ett tänkande som framhåller havens centralitet. I den gamla kampen om nordiskt herravälde gällde det militär dominans över Östersjön, dominium maris Baltici. Numera är det oftare kunskaps- eller marknadsföringsprojekt som söker partner över landsgränser för att öka attraktiviteten för Barentsregionen, Mittnorden och Öresundsregionen. Östersjöinitiativ gavs en forskningsmässig bas på Södertörns högskola efter murens fall, då ganska stora medel öronmärktes för forskning på regionen. Detta ger inte bara kunskap utan skapar en ram där metoden att studera regionen så småningom omvandlas till ett resultat, en regional medvetenhet.

Sammanfattning

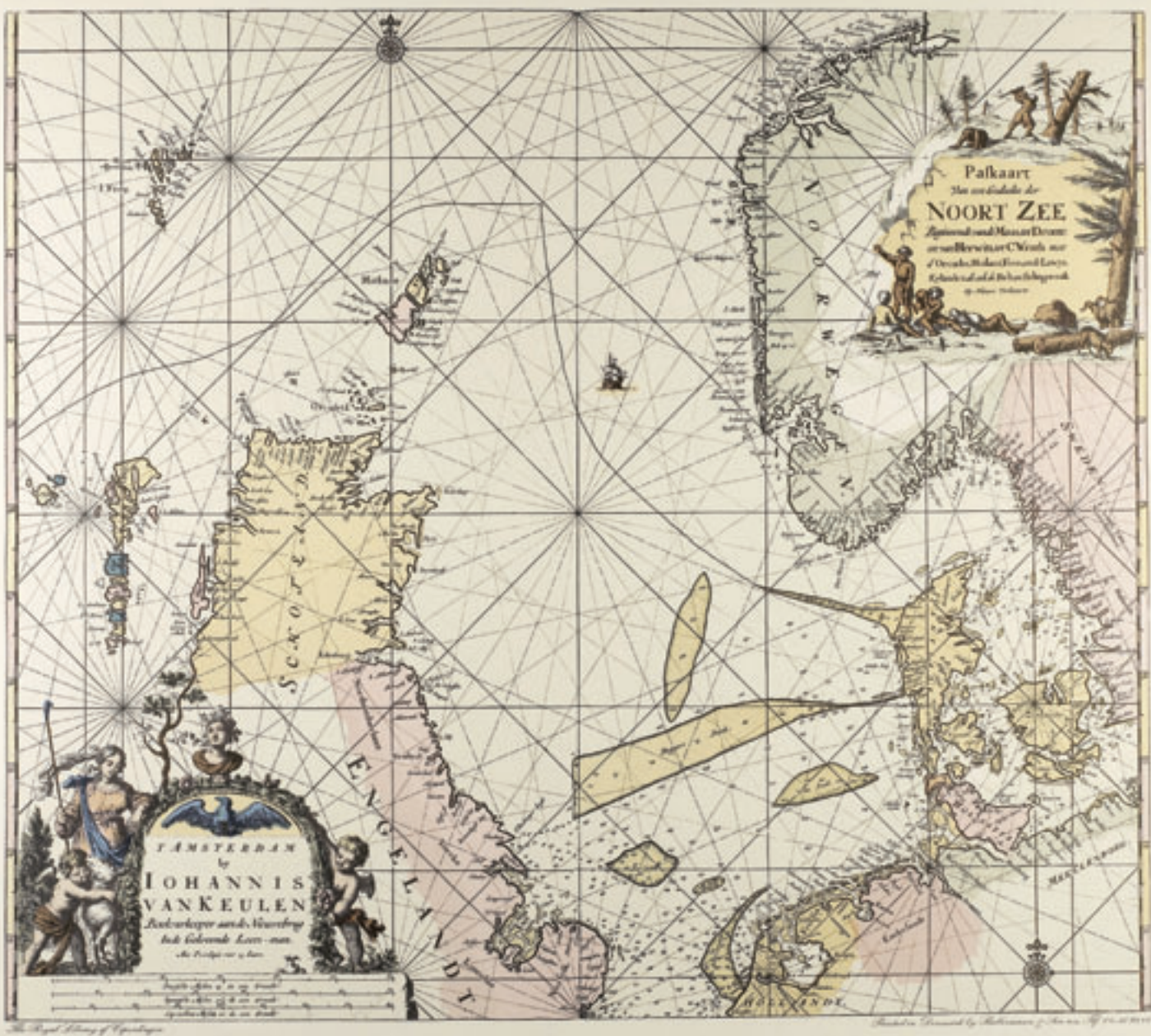
Ekologin i samtida kulturarvsprocesser är mycket komplicerad. Kulturmiljövårdens relativt klara praktiker kring skydd och dokumentation av fornlämningar är i dag bara en mindre och ganska marginell del av hela kartan. En viktig uppgift är att skapa och synliggöra de många processer och aktörer som faktiskt skapar kulturarv i en region. När det är gjort kan vi ställa frågor om vilka konsekvenser detta får för såväl individers som regionens framtidsmöjligheter. När kulturarv skapas är det aldrig bara ett bevarande. Det är en handling som vill uppnå något, skapa symboler och förebilder för ett rum och den gemenskap som är knuten till den. Det gäller både projekt som Arnland i Västergötland vilket gjuter samman berättelser om Svearikets vagga med turismen som framtidshopp, och för Göteborg som evenemangsstad som knyter an till de gamla muséerna och den struktur för upplevelser som Göteborgsutställningen 1923 gav upphov till. Västerhavet sträcker sig utöver det lokala och västsvenskt regionala och söker gestalter och förebilder för ett vidare utbyte som också kan ges materiell och territoriell tydlighet. Vad är det man vill uppnå med detta? Ofta är det överlagrade förhoppningar där en aktör drömmer om fler besökare till sitt evenemang, en annan vill avdramatisera nationsgränserna och öppna för en större nordisk gemenskap och en tredje ser synergier för ett globaliserat utbyte av varor och tjänster. Även här finns en forskningsuppgift att kartlägga förhoppningar, men också att undersöka vilka av dessa som är berättigade och därmed kan resultera i kunskap om på vilka sätt kulturarvsprocesser faktiskt är med och skapar framtid.

Forskning och kunskap om regioner är centrala av flera skäl. Ett dominerande nationellt perspektiv i kulturforskningen osynliggör många andra viktiga och verksamma processer, så också på kulturarvsområdet. Samhället behöver kunskap om de komplexa processer som skapar kulturarv för att se möjligheterna med dessa på ett mer allsidigt och kreativt sätt. Kunskap behövs om vilka effekter kulturarvsprocesser får såväl på lång som kort sikt, både som samhällsbyggande kulturella investeringar på djupet och som motorer för turism, evenemang och attraktivitet med omedelbar avkastning. Men kunskap har också en symbolfunktion. Den synliggör och bidrar till att skapa den verklighet som den beskriver och hanterar. Regional forskning studerar inte bara regioner – den bidrar till att göra dem verkliga.

Litteratur

- Anderson, Benedict 1983. *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. London, Verso
- Aronsson, Peter 1995. *Regionernas roll i Sveriges historia*. Stockholm, Fritze

- Aronsson, Peter 2003. «Historiens brunn: kulturarvet som ok, spann eller vatten för samhällsbygget?». Blücher, Gösta & Göran Graninger eds. *Hur djup är kulturens brunn?: en antologi*, 39–55
- Aronsson, Peter 2004. *Historiebruk – att använda det förflutna*. Lund, Studentlitteratur
- Aronsson, Peter 2005. «Gammal och ny regionalism». Hauken, Åsa Dahlin ed. *Regionalisme*, 5–18
- Aronsson, Peter & Magdalena Hillström eds. 2005. *Kulturarvens dynamik: det institutionella kulturarvets förändringar*. Norrköping, Tema Q, Linköpings universitet
- Björkman, Jenny, Björn Fjæstad and Jonas Harvard, (red.). 2011. *Ett nordiskt rum. Historiska och framtida gemenskaper från Baltikum till Barents hav*. Göteborg ; Stockholm: Makadam
- Blücher, Gösta & Göran Graninger eds. 2003. *Hur djup är kulturens brunn?: en antologi*. Linköping, Linköpings universitet
- Castells, Manuel 2000. *Informationsåldern: ekonomi, samhälle och kultur: I, Nätverkssamhällets framväxt*. Göteborg, Daidalos
- Gidlund, Jan & Sverker Sörlin 1993. *Det europeiska kalejdoskopet: regionerna, nationerna och den europeiska identiteten*. Stockholm, SNS [Studieförbundet Näringsliv och Samhälle]
- Grundberg, Jonas 2004. *Historiebruk, globalisering och kulturarvsförvaltning: utveckling eller konflikt?* Göteborg, Göteborgs universitet
- Hauken, Åsa Dahlin ed. 2005. *Regionalisme*. Stavanger, Haugaland Akademi
- Houltz, Anders 2003. *Teknikens tempel: modernitet och industriarv på Göteborgsutställningen 1923*. Göteborg, Göteborgs Stadsmuseum/Hedemora, Gidlund/Stockholm, Tekniska högskolan
- Knell, Simon, Peter Aronsson & Arne Bugge Amundsen eds. 2011. *National Museums: New Studies from around the World*. London, Routledge
- Viking, Mette & Erik Høvring eds. 2006. *Kulturkanon*. København, Kulturministeriet
- Winberg, Christer 2000. *Hur Västsverige blev västsvenskt*. Göteborg, Humanistiska fakulteten, Göteborgs Universitet

Nordsøen 1681 Passkaart Noortzee. Johann van Keulen
Foto: Kort og Billedafdelingen, Det Kongelige Bibliotek

På spaning efter Västerhavets kulturarv

Christer Ahlberger

Västerhavet används här som en gemensam beteckning på Skagerack och Kattegatt. Möjligen kan det uppfattas som missvisande eftersom begreppet från danskt respektive norskt perspektiv är kopplat till haven väster om Jylland respektive Vestlandet. Att jag trots det använder mig av beteckningen hänger samman med att jag utgår från Skandinavien, och inte länderna, varvid Kattegatt-Skagerack utgör ett «västligt hav».

Syfte

När den danske historikern Poul Holm i början av 1990-talet sammanfattade *Kattegat-Skagerack*-projektet framhöll han att syftet var att skildra havets historia «på tvärs af de til stadighed skiftende statsgrænser». (Holm 1991, 14). Projektet var, med sitt konsekventa havsperspektiv, framsynt då målsättningen var att frånga den traditionella nationella ramen och skapa en «annan» historia.

Hos Holm finner man en skepsis mot föreställningen om en gemensam *kustkultur* runt Västerhavet. Misstron motiverar han inte, som många kritiker, med att det finns stora geografiska och andra olikheter i havsregionen utan snarare med att kulturbegreppet enligt honom är alltför «elastiskt» för att användas i forskningssyfte. (Holm 1991, 16). Projektets målsättning kom, möjligen därför, att till stor del begränsas till att undersöka konkreta kontakter (handel och migration) samt likheter och skillnader i kustregionen. Många av de undersökningar som projektet har avkastat präglas också av lokala, och nationella, utgångspunkter.

Trots *Kattegat-Skagerack*-projektets höga ambitionsnivå saknas alltså, med få undantag, övergripande studier av en gemensam Västerhavskultur. Till skillnad från Poul Holm

menar jag att det trots allt kan finnas skäl till att undersöka förekomsten av en sådan. Syftet med denna korta artikel är alltså att ge mig ut på spaning efter Västerhavets kulturarv.

Det pågår en omfattande diskussion om kulturarvsbegreppet. Många forskare menar med fog att det är ett alltför amorft begrepp för att användas i vetenskaplig forskning. I det följande skall jag inte närmare gå in på den omfattande och svåröverskådliga debatten om begreppen kultur och kulturarv.

Västerhavet som politiskt alternativ

Något som talar mot ett gemensamt kulturarv i Västerhavet är att det saknas en gemensam identitet, en föreställning om «vi västerhavigar» till skillnad från till exempel «vi danskar» eller «vi norrmän». Om det nu inte finns en medveten föreställning om en Västerhavsidentitet, kan det då finnas en omedveten eller «dold» föreställning om en Västerhavskultur?

En väg att närma sig frågan är att, liksom med *Kattegat-Skagerack*-projektet, ta utgångspunkt i den kände franske historikern Fernand Braudels tanke om havens kultur- och rumsskapande roll. Poul Holm visar hur Europas nordliga hav (främst Nordsjön, Västerhavet och Östersjön) i ett «braudelskt» havsperspektiv ger en tänkvärd grundval för förståelsen av Västerhavets roll i Skandinavien och norra Europas samhällsutveckling. (Holm 1991, 20–21). Utgångspunkten är att de norra haven kan beskrivas som Europas «andra Medelhav». Vad som avses är att Nordsjön, Västerhavet och Östersjön utvecklades till ett viktigt område kring vilket den handel och politik utformades som kom att dominera världen mellan åren 1600 och 1900.

Samtidigt med de norra havens ökade ekonomiska roll vid 1600-talets början skedde också politiska förskjutningar. Förenklat kan man säga att makten flyttades från Lübeck, och i viss mån Köpenhamn, till i första hand London och Amsterdam och i andra hand Hamburg och Stockholm. Den senare stadens uppsving hänger samman med dominansen i Östersjön och de stora naturresurser som frigjordes som en följd av den nya världsekonomin. I politiska termer medförde det, i relationen mellan Köpenhamn och Stockholm, en kantring där den senare fick en dominerande ställning. Det danska rikets försvagning under seklerna efter år 1600 kan alltså ur ett «braudelskt» perspektiv beskrivas som en följd av Västerhavets förlorade inflytande gentemot det större och rikare Östersjön. I ett «havsperspektiv» kan man således formulera den politiska historien i Skandinavien som en kamp mellan väst och öst, mellan Västerhavet och Östersjön («Österhavet»).

Ett område där den öst-västliga konflikten i Skandinavien har fått ett uttryck är kampen mellan «unionister» och «separatister», där de senare historiskt har varit starka i öst, och de förra i väst. Det unionistiska partiet har visserligen, sedan Stockholms blodbad och

Gustav Vasas trontillträde, varit svagt men har trots allt hela tiden funnits som ett levande politiskt alternativ under de senaste sjuhundra åren.

I Sverige har historiker kopplat det «unionistiska» partiets styrka i väster under 1500-talet till de gemensamma intressen som fanns mellan «gränsadelns» export av bland annat animalieprodukter via de danska hamnarna vid Västerhavet. Historikern Lars-Arne Norborg menar till exempel att det för västsvenskarna rimligen skulle ha varit

en stor fördel om de områden där oxarna uppfödades och smöret kärnades på något sätt kunde förenas med det där de utskeppades. Det borde ha varit ett intresse för dem att i första hand försöka skydda sina bygder för krigets härjningar, i andra hand att verka för att unionen återställdes på laglig grund. Så vitt man kan se var det detta som Ture Jönsson och Erik Abrahamsson gjorde i 1520 års militära och politiska kris. Så gjorde också allmogen i de västgötahäradar som köpte sig fria från härjningar genom att betala brandskatt.

(L.-A. Norborg 1993).

Enligt Norborg kan man inte bortse från den regionala konflikten vid Västgötaherrarnas uppror 1529. I detta uppror borde man enligt Norborg

uppmärksamma upprorets regionala utbredning. De landsdelar som revolterade var egentligen endast Västergötland med Dal samt Jönköping med de häradar i Småland som utgjorde denna stads uppland. Om man bortser från rent sporadiska resningsförsök, förblev hela det övriga landet passivt. Sitt starkaste stöd hade konungen uppenbarligen i Stockholm och hos ridderskapet i Mälardalskapen. Denna regionala uppdelning kan inte gärna vara rent tillfällig. Man måste fråga sig på vilka punkter Jönköpingstraktens befolkning och västgötaadeln kan ha haft gemensamma intressen.

(L.-A. Norborg 2008, 268).

De intressen Norborg, som syftar på, är den livsviktiga exporten som tillgången till Västerhavet gav. Detta av handelsintressen styrda unionistiska alternativ blossar upp genom seklerna och ända fram till vår tid, särskilt i samband med politiska kriser.

Ett exempel finner vi i samband med det kaotiska slutskedet av hattarnas katastrofala krig med Ryssland 1741–1743.

I ett läge, då den ryska flottan hotade Stockholm och fientliga soldater gjorde strandhugg på det svenska fastlandet, krävde de ryska förhandlarna att Adolf Fredrik av Holstein-Gottorp skulle utses till svensk tronföljare. Segerherrarna skulle, om svenskarna gick kraven till mötes, återlämna Finland som hade besatts av ryska trupper. Mot denna tronkandidat stod den danske kronprinsen Fredrik (sedermera Fredrik V av Danmark).

Kravet från den ryska delegationen rörande tronföljare försatte den svenska ledningen i en brydsam situation. Den inrikespolitiska kris som följde fick en tydlig öst-västlig dimension, där befolkningen i de södra och västra landskapen samt Dalarna förberedde sig för uppror och ett allvarligt inbördeskrig hotade. Först under sensommaren 1743, när dalkarlarnas uppror hade krossats i Stockholm, tystnade kritiken och Adolf Fredrik kunde väljas till tronföljare. (Sandklef 1973, 184–200). I ett skandinaviskt perspektiv kan man tolka händelserna under våren och sommaren 1743 som ett «unionistiskt» uppror som slogs ned i blod.

Den starka opinionen för den danske tronföljaren hos bönderna i västra Sverige uttrycktes tydligt av bonden Hans Jacobsson från Brastad, representant för Bohuslän vid förhandlingarna i bondeståndet vintern 1742–1743. Han läste den 29 januari 1743 upp ett memorial rörande val av kronprins Fredrik av Danmark. (Landahl 1954, 167). Bland annat yttrade han – med moderniserad stavning och upplösta förkortningar – följande till sina ståndsbröder:

En oemotsäglich sanning är det, att Danmark och Norges riken är av enahanda naturlig beskaffenhet med vårt, deras intresse emot andra makter enahanda med vårt, deras inbyggare av enahanda kristlig tro och religion med oss, deras kristliga sinnelag med vårt överensstämmande, deras lagars rättvisa enahanda med vårt, deras tungomål nästan enahanda och av så stor likhet med vårt, att inbyggarna på ömse sidor ganska väl kunna förstå varandra, och deras kungliga hus är med vår Gustavianska familj sammanknippad.
(Jacobsson 1954, 566).

Hans Jacobssons formuleringar, som hade godkänts av allmogen i Bohuslän, visar på ett program där likheterna mellan de skandinaviska folken betonas. Han hävdade att det vid sidan av likheter dessutom fanns gemensamma intressen med folken på andra sidan Västerhavet:

Sådant allt ankommer i synnerhet uppå ett lyckligt val av en successor på den svenska tronen, och ingenting kan vara oss angelägnare så i anseende till vårt in- som utvärtes tillstånd än en lycklig förbindelse med en sådan makt, som kan äga *enahanda intresse* [min kursivering] med oss.

(Jacobsson 1954, 566).

Ett annat exempel är de konfliktlinjer som uppstod i samband med det förödande kriget mot Ryssland 1808–1809 då, liksom 1743, Sverige stod «blottat» och segerrika ryska stridskrafter hotade huvudstaden. Den norske historikern Bård Frydenlund har visat hur

svenska och norska handelsmän och borgare samarbetade för att hävda sina gemensamma intressen. (Frydenlund & Glenthøj 2009). Särskilt aktiva var dessa upprorsmakare i samband med resningen mot Gustav IV Adolf och dennes avsättning.

Även om spaningen efter en gemensam Västerhavsidentitet, föga förvånande, är resultatlös finns det en del som talar för en föreställning om gemensamma intressen och en gemensam «gränsidentitet». Denna har i sin tur givit näring åt visionen om en skandinavisk union som man menade bättre skulle tillvarata de västskandinaviska folkens intressen. Att unionstanken under lång tid har varit och ännu är en kraft i skandinavisk politisk historia kan ses i ljuset av denna gemensamma «identitet».

Västerhavet – en skandinavisk region

Om Västerhavet kan betraktas som en skandinavisk region inställer sig frågan: Vari består dess särart? Hur skiljer sig Västerhavet från andra regioner?

En möjlig väg att närma sig problemet är att utgå från forskning om regionala skillnader i Sverige. Den svenske historikern Christer Winberg hävdade i boken *Hur Västsverige blev västsvenskt*, i första hand utifrån demografiska skillnader, att Sverige kan delas in i olika regioner. Winberg betonade särskilt skillnader i den äktenskapliga fruktsamheten, det vill säga hur ofta gifta kvinnor fick barn. I östra Sverige var fruktsamheten låg, i västra hög och i norra mycket hög. Winberg visade i sin studie att gränserna för dessa demografiskt bestämda regioner sammanföll med flera andra samhällsfenomen. Listan kan här göras lång.

Winberg betonade de religiösa skillnaderna mellan Öst och Väst. I den senare regionen dominerade gammalkyrklighet redan under tidigt 1800-tal. Samtidigt som befolkningen i Öst var likgiltig inför de gammalkyrkliga väckelserna drogs den några årtionden senare till de mer «moderna» frikyrkliga rörelserna, som hade svårt att etablera sig i Väst. Vid sekelskiftet 1900 kan man förenklat uttrycka det som så, att Öst var frikyrkligt och Väst gammalkyrkligt. Under 1900-talet förändrades situationen genom att frikyrkligheten fick minskad betydelse i Öst och att Väst därmed blev både det mest gammal- och frikyrkliga området. Förenklat kan man alltså hävda att befolkningen i Väst var mer religiös än den i Öst. (Winberg 2001, 69). Winberg kopplade sedan denna skillnad till ett annat särskiljande drag, nämligen den västsvenska konservatismen, det vill säga att befolkningen – med hänsyn tagen till social sammansättning – bland annat röstade mer konservativt än i Öst. Winberg menade att denna konservatism kunde härledas ur den starka religiositeten i Väst. (Winberg 2001, 70).

Winberg förde resonemanget ett steg vidare och hävdade att kärnfrågan för att förstå varför befolkningen i Väst var «mer religiös och konservativ» än den i Öst hängde samman

med böndernas självständiga roll i förhållande till krona, adel och städer. För bönderna var hushållet den centrala enheten vilket skapade grogrund för en religiositet som upprätthöll «den sociala kontroll som var en nödvändighet för bevarandet av familjens ställning som fundamental ekonomisk och social enhet». (Ohlander 1985, 103–104, citerat efter Winberg 2001, 97).

Karta 1. De öst- och västsvenska kärnområdena i Sverige

Karta 1. Öst- och västsvenska kärnområdena i Sverige. Källa: Winberg 2001, s. 20

Som framgår av kartan har Winberg problem med att klassificera Skåne. (Winberg 2001, 15). Han fördjupar sig inte särskilt i frågan utan lämnar landskapet som något av en restpost.

Om man lyfter blicken och studerar hela Skandinavien i detta öst-västliga sammanhang framträder åtminstone på ett ytligt plan vissa drag som sammanfaller med regionala variationer i Danmark och Norge. (Det skall dock direkt klargöras att jag inte har genomfört systematiska studier av regionala skillnader i Danmark och Norge.) Enligt den norske geografen Jon P. Knudsen uppvisar befolkningen på Sørlandet, liksom den i det västliga Sverige särskiljande regionala drag i det att den är mer politiskt konservativ och religiös än den i övriga delar av Norge. (Knudsen 1994). På samma sätt framstår Jylland, särskilt dess norra och västra delar, som det starkaste fästet för Indre Mission. Denna – åtminstone

i politisk mening – «konservativa» rörelse var stark motståndare till grundtvigianismens liberala hållning. (Lindhardt 1945, 239).

Dessutom var böndernas ställning, liksom i Västsverige, stark både på den danska och norska sidan av Västerhavet. På den norska sidan kunde man visserligen finna små enklaver av «icke-norsk» adel i Vestfold, men i övrigt lyste aristokratin med sin frånvaro. På Jyllands sydöstra sida samt i Hallands södra del fanns ett relativt stort inslag av adel före år 1800. Emellertid tappade adeln mark i dessa områden under 1800-talet. Särskilt gällde detta Halland, där bönderna «friköpte» mer frälsejord än i något annat svenskt län. (Wiking-Faria 2009, 62).

Till skillnad från andra hav framstår Västerhavet som unikt i det att det är «böndernas hav». Det senare understryks också av museimannen Albert Sandklef som har visat på en mycket omfattande bondesjöfart längs de norska, danska och svenska kusterna. Vid en systematisk jämförelse med andra europeiska länder var det bara Wales som hade något som liknade bondehandeln i Västerhavet. I andra delar av Europa var det stadsköpmän som kontrollerade handeln. (Sandklef 1973, 442 ff). Böndernas starka ställning i Västerhavsregionen understryks också av att vävnadsförläggarna och gårdfarihandlarna (knallarna) från Sjuhäradsbygden var bönder. Dessa bondefabrikörer och -köpmän dominerade varuproduktion och -konsumtion på den skandinaviska halvön. (Ahlberger 1988, Lundqvist 2008).

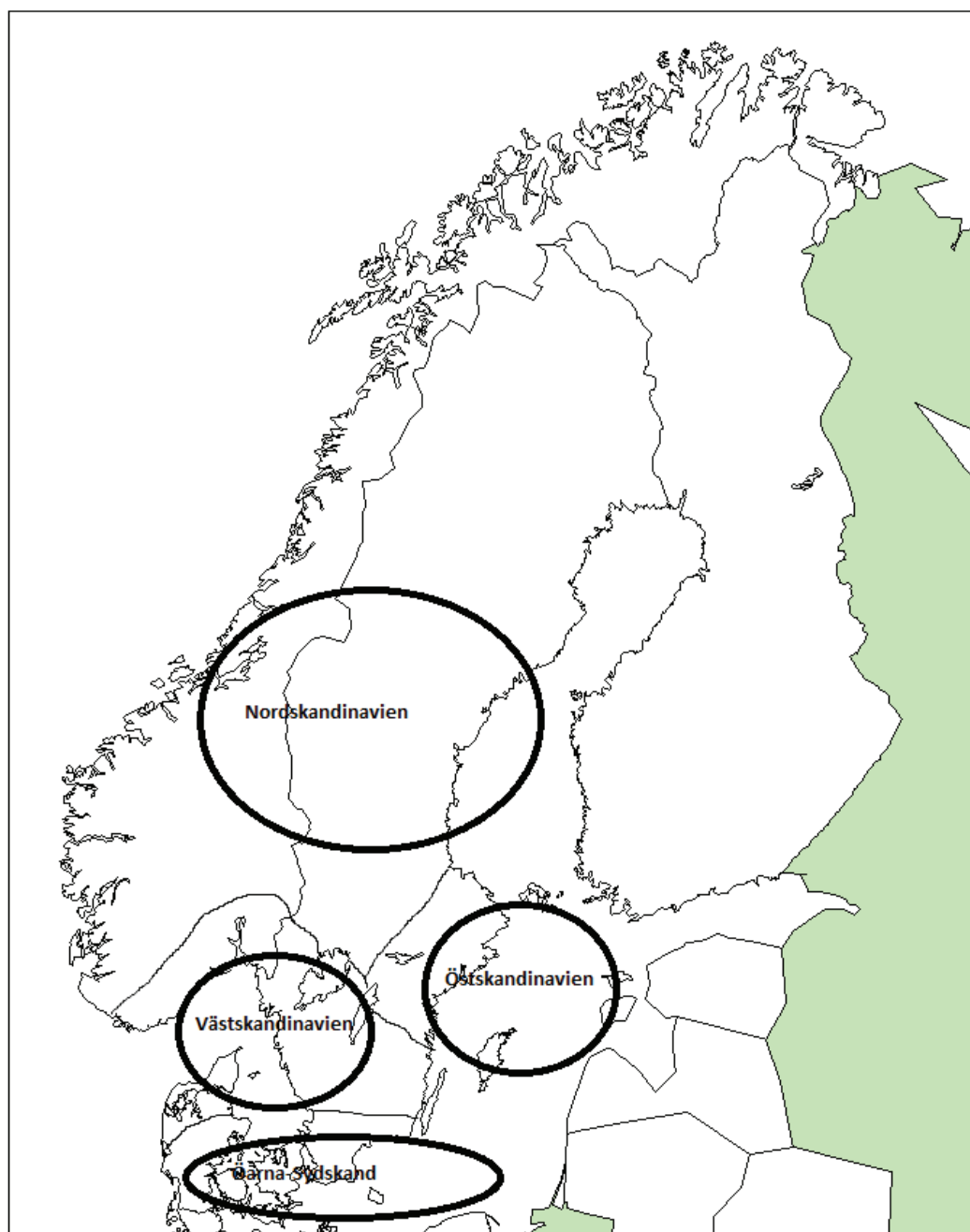
Det ovanstående är exempel på det nya mönster som kan framträda om man lyfter blicken och lämnar det nationella perspektivet. Detta är ett mönster, där Västsveriges och Nordjyllands status av att vara perifera avvikelser, i själva verket upplöses och där likheterna över havet förefaller större än gentemot huvudregionerna.

Nedan görs ett preliminärt försök att skissa de centrala skandinaviska regionerna med utgångspunkt från de svenska kärnområdena.

Det för svenskt vidkommande svårplacerade Skåne får i denna indelning en naturlig och historiskt rimlig placering i den centrala Köpenhamnsregionen (öarna).

I den ovanstående regionindelningen, som utgår från haven och vattnet som kulturskapande, framstår fyra kärnområden i Skandinavien som historiskt stabila och byggande på gemensamma kulturdrag. Skillnaden i förhållande till de politiska gränserna är påtaglig, men står inte i motsatsställning till dessa. I själva verket tycks överlappningen snarare förstärka än försvaga de kulturella regionerna.

Karta 2. Kärnområden i Skandinavien

Karta 2. Kärnområden i Skandinavien. Källa: Karta ett och ovanstående diskussion

Bygderna och Västerhavets kulturarv

Om man kan konstatera att Västerhavsregionen uppvisar gemensamma drag inställer sig nästa fråga: Hur binds Västerhavet samman?

En ingång till frågan ger den svenske etnologen Sigurd Erixon i en artikel från 1933, där han hävdar att det

stora landområde, som vinkelformigt omsluter Skagerack och Kattegatt, har på ett djup, som ibland uppgått till mer än halva Sveriges bredd under olika tidsepoker och på skiftande sätt reagerat likartat och följt kulturutvecklingen under upprepad växelverkan, som kommit denna landvinkel mellan Skåneslätten och Hanöbukten i söder samt Vestlandet i väster, att i vissa avseenden bilda en sammanhängande kulturenhet.

(Erixon 1933, 237).

Erixons beskrivning av «en sammanhängande kulturenhet» sammanfaller väl med det Västerhavets kulturområde som vi har skisserat ovan. Även havet och vattnet ges av Erixon en särskild betydelse, där han uppfattar havet, kusten och städerna som innovationscentra, det vill säga punkter varifrån kulturimpulser spreds. För ett halvt sekel sedan dominerade tanken att idéer kom utifrån mot landets kuster för att därifrån spridas inåt landet. Föreställningen om innovationscentra och kulturregioner framgår tydligt också i en av geografen Knut Norborg i slutet av 1960-talet konstruerad karta, där han visar hur han uppfattar «spridningsvägarna» i Sverige:

Etnologen och bohuslänningen Anders Gustavsson är en av dem som har påvisat att kulturimpulserna i Västerhavsregionen inte enbart har gått i en riktning, från havet till inlandet, utan även åt andra hållet, från inlandet ut mot havet. Ett sådant exempel är spridningen av religiösa idéer:

Det resultat som forskarna kom fram till både på Jylland, i södra Norge och västra Sverige var att väckelserörelserna under 1800-talet tidigare fick fotfäste i jordbruksbygder en bit inåt landet än bland fiskarbefolkningen ute i kustbandet. Detta resultat utgjorde en nyhet jämfört med tidigare forskning där man mera har uppmärksammat de starka väckelserna som förekommit i fiskarbygder under förra delen av 1900-talet. En förklaring till de konstaterade skillnaderna mellan kustband och inland består i att väckelsernas religiösa budskap, som förmedlades genom kringresande predikanter, kom från inlandet och då nådde kustbandet senast. Under 1900-talet har däremot många impulser till väckelser nått fiskelägena i kustorterna genom männens kontakter över havet.

(Gustavsson 1999, 121).

Karta 3. Generaliserad bild av de viktigaste spridningsvägarna i Sverige

Karta 3. Generaliserad bild av de viktigaste spridningsvägarna i Sverige.

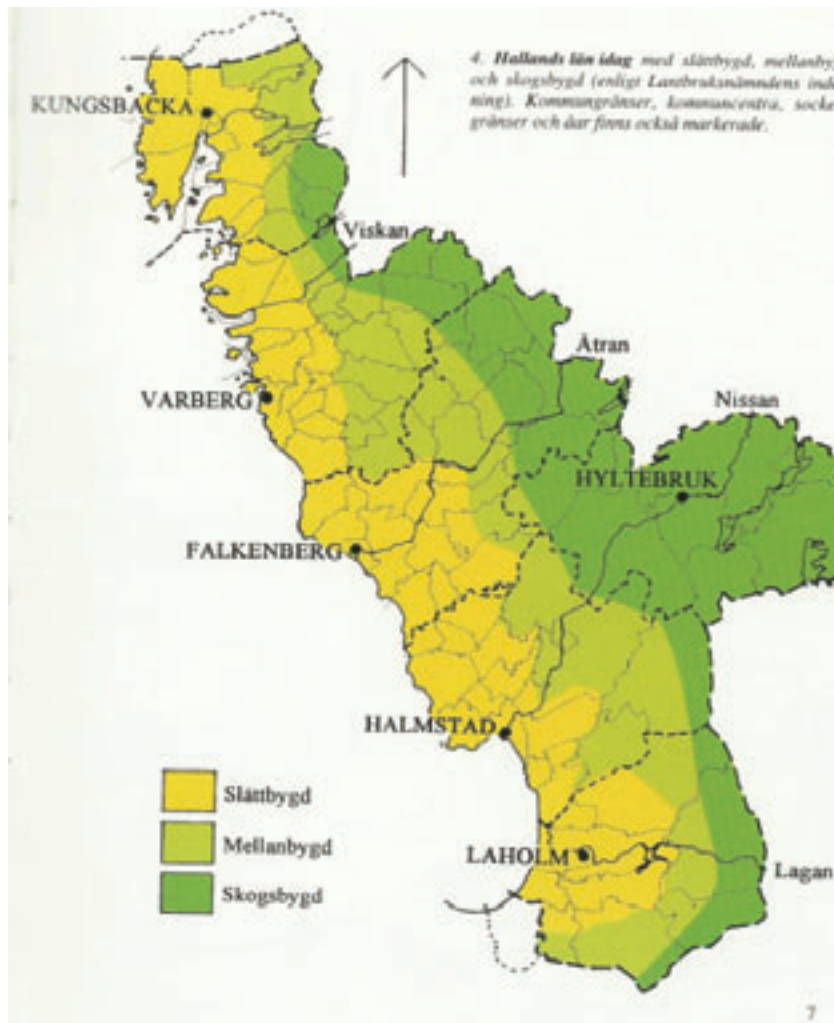
Källa: Norberg, Knut, Jordbruksbefolkningen i Sverige, Lund 19678. s. 225

Andra forskare har betonat hur de kulturella impulserna följde människornas och varornas rörelser. En av dessa är historikern Pablo Wiking-Faria som har visat hur Halland kan delas upp i dels nord-sydliga och dels öst-västliga bygder. Enligt den första indelningen finner vi skogsbygden i öster, med mellanliggande områden i form av jordbruksbygd och kustbygd i väster. Wiking-Faria visar, som många andra forskare, på den arbetsdelning som fanns mellan skogsbyggdens trä- och hemslöjd, jordbruksbyggdens spannmålsproduktion och kustbyggdens fiskenäring. I den andra indelningen, den öst-västliga, är det inte i första hand naturgeografin utan snarare sociala och kulturella skillnader som framträder.

Wiking-Faria gör en intressant observation när han visar att de kulturella skillnaderna var små i öst-västlig riktning. Det tyder på att gemenskapen var större mellan människor som levde i olika bygder; att skogs-, jordbruks- och kustbönder hade mer gemensamt med varandra än till exempel skogsbönder sinsemellan. (Wiking-Faria 1993, 31).

En tolkning av resultatet är att befolkningen rörde sig i öst-västlig riktning för att byta till sig nödvändiga varor. I denna kedja utgjorde skogsbygden den yttre gränsen och havet mittpunkten. Vid havet fanns möjligheter att avyttra varor över stora avstånd och att finna köpare som saknades i de stora skogarna i Småland och Västergötland.

Karta 4. Hallands natur- och kulturgeografiska regioner

Karta 4. Hallands natur- och kulturgeografiska regioner. Källa: Wiking-Faria, Pablo, Bondeliv. Lantbruket i Halland 1750-1900. Varberg 1993. s. 7

Ett likartat kulturgeografiskt mönster – med avancerad arbetsdelning mellan olika områden – återfinns runt Västerhavet (och förmodligen i de flesta havsregioner). Den danske historikern och museimannen Erland Porsmoe analyserar i en artikel från 2006 särskilt frågan om relationen och kommunikationen mellan olika bygder, och visar hur oerhört stark, långlivad och funktionell uppfattningen av «Bygdedanmark» är. Det han syftar på är den kulturgeografiska uppdelningen mellan i huvudsak fyra avgränsade typer: åkerbygd, skogsbygd, kustbygd och hedmark. (Porsmoe 2006, 11). Utan att här fördjupa mig alltför mycket i Porsmoes analys av hur dessa bygder förhåller sig till varandra är det ändå påtag-

ligt hur likartat mönstret är det halländska. (På 1800-talet fanns det – till skillnad från i dag – omfattande hedlandskap i Halland och stora skogsbygder på Jylland¹)

Mellan dessa bygdetyper, dominerade av skilda resurssystem, uppstod tidigt ett symbiotiskt förhållande där befolkningen på hedmarken bytte eller sålde ull och hemindustriella produkter som »jydepotter» och textilvaror. I de angränsande bygderna bytte man till sig eller köpte fisk, jord- och skogsprodukter. I skogsbygden köpte man i sin tur fisk, säd och ull samtidigt som man sålde skogsprodukter som master, virke, industrivaror etc. På samma sätt sålde befolkningen i andra bygder överskottsvaror samtidigt som de köpte underskottsvaror. (Porsmoe 2006, 16).

Den danske forskaren Peter Ludvigsen formulerade vid inledningen av *Kattegat-Skagerrack*-projektet en uppfattning, som i stora drag sammanfaller med Porsmoes grundtanke om Bygdedanmark, nämligen om en sammanhängande Västerhavsregion bestående av

en række mindre bebyggelser med et ensartet økonomisk og kulturelt præg [– –] I denne struktur var kontakten over havet et naturligt element bestemt af den komparative mangelstruktur.

(Ludvigsen 1981, 28–29, citerad efter Holm 1990, 15).

Ludvigsens tes om integration mellan olika bygder med överskott av vissa varor och brist (*mangel*) på andra som drivkraft bakom en gemensam Västerhavskultur tillbakavisades av Poul Holm i inledningen av boken *Kystfolk*. Holm grundade sina invändningar dels på att Ludvigsen inte hade beaktat statsmakternas betydelse, dels på köpstädernas blomstrande liv. (Holm 1990, 15). Det framgår inte av resonemanget hur Holm tänkte och det är egentligen lite oklart på vilka grunder som Holm tillbakavisade Ludvigsens åsikt. Att det fanns bygder runt Västerhavet med en utvecklad arbetsdelning kan väl knappast motbevisas av nationalstaternas existens eller närvaron av köpstäder, utan snarare tvärtom. Möjligen kan man tolka det som att Holm menade att det stred mot föreställningen om att det fanns en ursprunglig integration i Västerhavet, vilken upplöstes med inträdet av det moderna industrisamhället, men det är väl strängt taget en annan fråga.

En bild tonar fram, där inlandet innanför Västerhavets kuster utgjordes av speglingar, med vissa optiska variationer, av varandra och där havet band samman dessa bygder i ett symbiotiskt förhållande. Havet bildade länken, förlängningen, som göt samman bygdesystemet. Ett exempel på uppfattningen av havet som möjlighet och frihet gav den kända svenska författarinnan Emilie Flygare-Carlén vid 1800-talets mitt. Först beskrev hon Bohuslans olycka:

Grannskapet till Sverige, då Bohuslän var norskt, och grannskapet till Norge, när det var svenskt, hade från urminnes tider, innan några häfder ännu blifvit ordnade, gjort denna

provins till ett olyckligt tvedräcktsäpple, steckt vid elden än på den ena, än på den andra sidan. Men ingen del av äpplet har lidit svårare medfart än den på vilket Strömstad egde anspråk, alltsedan dag gick upp över dess tillvaro.

(Flygare-Carlén 1865, 40).

Därefter skrev hon att havet trots allt är en «bundsförvandt, som alltid kvarstått huld och trogen.» (Flygare-Carlén 1865, 40). Havets betydelse hänger inte bara samman med en yta på vilken man kunde förflytta sig lättare än till lands utan var något som skapade frihet och möjligheter.

De yttre gränserna för detta Västerhavssystem var diffusa men utgjordes av omfattande skogsbygder i Västsverige, fjäll- och skogsområden i Norge och hedlandskap på Jylland. Förenklat kan man säga att befolkningen i skogs-, heds- och fjällområdena inte hade något annat val än att vända sig mot havet, där det fanns möjligheter till ett bra byte.

Frågan om hur gammal denna bygdebalans med Västerhavet som nav är, är naturligtvis svår att svara på. Möjligen kan man ta avstamp i ett resonemang som Erland Porsmoe för i samband med ett försök till datering av «Bygdedanmark», nämligen balansen mellan olika bygder i Danmark (se ovan). Med utgångspunkt från pollenanalyser menar han att man kan datera uppkomsten av de socio-ekologiska bygderna i Danmark till sen bronsålder. (Porsmoe 2006, 21). Enligt min uppfattning ger Porsmoes resultat även en antydning om hur långt tillbaks i tiden *Västerhavets kulturarv* sträcker sig.

Slutord

Vart leder resonemangen ovan? Har vi hittat Västerhavets kulturarv?

Helt misslyckad har inte spaningen varit. Det finns trots allt en del som talar för att det finns ett gemensamt kulturarv, med en kanske tusen- eller flertusenårig historia, i Västerhavet.

Hur förhåller sig då *Västerhavets kulturarv* till de nationella dito? Möjligen kan man ta sin utgångspunkt i den danske historikern Niels K Nielsen diskussion om «transnationell historia» (se Kayser Nielsens artikel i denna antologi). Han betonar att Västerhavets historia inte står i motsats till den nationella utan snarare kan ses som en «annan», komplementär sida av den nationella historieskrivningen. De politiska gränser som vi ofta ser som barriärer blir i Kayser Nielsens perspektiv inte avskiljande utan snarare sammanbindande.

När det gäller skillnaden mellan de nationella, politiskt fastställda gränserna och de regionala, de bygdebestämda, kan man konstatera att de nationella är mer flyktiga och unga medan de bygdebestämda är mer stabila och betydligt äldre. De nationella kulturarvens obeständighet förstärks också av det faktum att, som forskningen i dag förefaller vara överens om, det bygger på en konstruktion, en föreställd gemenskap. (Om begreppet

«föreställd gemenskap» se Anderson 2006.) Möjligen kan man av detta dra slutsatsen att det nationella kulturarvet är en konstruktion som vilar på en föreställd gemenskap medan *Västerhavets kulturarv* bygger på en stabil gemenskap utan föreställningar.

Litteratur

- Ahlberger, Christer 1988. *Vävarfolket: hemindustrin i Mark 1790–1850*. Göteborg, Historiska institutionen, Göteborgs Universitet
- Anderson, Benedict 2006. *Imagined communities: reflections on the origins and spread of nationalism*. Rev. ed. London, Verso
- Aukrust, Knut & Anne Eriksen eds. 1999. *Kunnskap om kultur: folkloristiske dialoger*. Oslo, Novus
- Erixon, Sigurd 1933. «Hur Norge och Sverige mötas: studier rörande kulturgränser och kultursamband på skandinaviska halvön». *Bidrag til bondesamfundets historie: 2*. Oslo, Inst. for sammenlignende kulturforskning (A:15)
- Flygare-Carlén, Emilie 1865. *Skuggspel: tidsmålningar och ungdomsbilder*. Förra delen. Stockholm, Norstedt
- Frydenlund, Bård & Rasmus Glenthøj eds. 2009. *1807 og Danmark-Norge: på vei mot atskillelsen*. Oslo, Unipub
- Gustavsson, Anders 1999. «Folklig religiositet som forskningsfält». Aukrust, Knut & Anne Eriksen eds. *Kunnskap om kultur: folkloristiske dialoger*
- Holm, Poul 1991. *Kystfolk: kontakter og sammenhænge over Kattegat og Skagerrak ca. 1550–1914*. Esbjerg/Aarhus, Aarhus Universitet
- Jacobsson, Hans 1954. «Memorial [av den 29 januari 1743] om val av kronprins Fredrik av Danmark». Landahl, Sten ed. *Bondeståndets riksdagsprotokoll: 5, 1742–1743, 562–567*
- Knudsen, Jon P. 1994. *Kulturspredning i et strukturelt perspektiv: exemplifisert ved politisk och religiøs endring under moderniseringen av det norske samfunn*. Lund, Lund University Press
- Landahl, Sten ed. 1954. *Bondeståndets riksdagsprotokoll: 5, 1742–1743*. Stockholm, Riksgäldskontoret
- Lindhardt, Poul Georg 1945. *Den nordiske Kirkes historie*. København
- Ludvigsen, Peter 1981. «Fra traditionskultur til industrikultur i Kattegat-Skagerrak. Et stykke mentalitetshistorie». *Symposium*
- Lundqvist, Pia 2008. *Marknad på väg: den västgötska gårdsfarihandeln 1790–1864*. Göteborg, Historiska institutionen, Göteborgs Universitet
- Møller, Per Grau & Metta Svart Kristiansen eds. 2006. *Bygder: regionale variationer i det danske landbrug fra jernalder till 2000*. København
- Norborg, Knut 1968. *Jordbruksbefolkningen i Sverige: regional struktur och förändring under 1900-talet*. Lund, Gleerup

- Norborg, Lars-Arne 1993. «Kamp om makt som slutade i nederlag». *Populär historia* nr 6
- Norborg, Lars-Arne 2008. «Västgötaherrarnas uppror». *Scandia*
- Ohlander, Ann-Sofie 1985. *Kärlek, död & frihet: historiska uppsatser om människovärde och livsvillkor i Sverige*. Stockholm, Norstedt
- Porsmoe, Erland 2006. «Bygder: regionala variationer – problem och muligheter». Møller, Per Grau & Metta Svart Kristiansen eds. *Bygder: regionale variationer i det danske landbrug fra jernalder till 2000*, SIDHÄNVISNING
- Sandklef, Albert 1973. *Allmogesjöfart på Sveriges västkust 1575–1850*. Lund, Gleerup
- Wiking-Faria, Pablo 1993. *Bondeliv: lantbruket i Halland 1750–1900*. Varberg, Varbergs museum
- Wiking-Faria, Pablo 2009. *Freden, friköpen och järnplogarna: drivkrafterna och förändringsprocesserna under den agrara revolutionen i Halland 1700–1900*. Göteborg, Institutionen för historiska studier, Göteborgs Universitet
- Winberg, Christer 2001. *Hur Västsverige blev västsvenskt*. 2. uppl. Göteborg, Humanistiska fakulteten, Göteborgs Universitet

Göteborgs flodhamn. I förgrunden syns de kvarvarande kranarna från 1900-talets hamn, i bakgrunden centrala Göteborg med stora hamnkanalen med sitt ursprung i 1600-talet. Foto: Per Hallén 2010

Varor och pengar som förenande kraft

Om 1700-talets ekonomiska strukturer kring Västerhavet

Per Hallén

Västerhavet i ett långsiktigt perspektiv

Handel och sjöfart har varit en viktig del av Västerhavets historia. De ekonomiska flödena över havet inleddes inte under 1700-talet, men genomgick viktiga förändringar under det århundrade som står i centrum för framställningen i denna bok. En kort bakgrundsteckning är därför nödvändig för att placera in 1700-talets handel och sjöfart i ett längre tidsperspektiv.

Västerhavet utgjorde en naturlig plattform för utbyte mellan olika regioner. Från åtminstone medeltiden och framåt ökade sjöfarten och handeln utvecklades. Inte bara de som bodde kring Västerhavet färdades där, utan allt fler transporter mellan östra och västra delarna av Europa kom att passera via Västerhavets farleder.

Detta är en spännande region som har varit föremål för förvånansvärt få övergripande undersökningar. Den mest omfattande dokumenterades i rapporterna från *Kattegat-Skagerrak*-projektet. (Holm 1990). Skagerack och Kattegatt var ett dansk-norskt innanhav från det att kungadömena först framträdde fram till mitten av 1600-talet. Det enda undantaget var den smala svenska landkorridoren som hade uppstått vid 1200-talets mitt kring Göta älvs södra mynning.

Kontrollen över dessa farleder var viktig för den danska kronan. Uppförandet av mäktiga borgar vid Bohus, Helsingborg och Köpenhamn under 1300-talet var ett led i övervakningen av strategiska handelsleder. Kanske var det som ett svar på de danska försvarsanläggningarna som fästet Älvsborg uppfördes utmed Göta älvs södra mynning. (Berg 1902, 1–21). Söder om det danska riket började de ekonomiska och politiska maktstrukturerna att förändras, något som fick långtgående effekter kring Västerhavet. Lübeck fick en allt

mer dominerande roll i handeln kring Östersjön. Stadens handelsförbindelser västerut gick inte via danska farvatten utan varorna fraktades i stället landvägen till Hamburg för att undgå de förrådiska förhållandena kring Grenen och den för segelfartyg farliga jylländska västkusten. Under 1240-talet började nederländska koggar lastade med salt segla runt Grenen på sin väg mot Östersjön. (Holm 1990, 53–56). Det var de första tecknen på att handelshus i väster också började intressera sig för regionens handelsmöjligheter. Men det skulle dröja innan skandinaviska och nordtyska intressen på allvar utmanades av handelsstäderna i Nederländerna.

Västerhavets viktiga roll för den medeltida ekonomin i Norden är tydlig. Havets inflytande sträckte sig djupt in i inlandet. Redan under 1300-talet omtalas att riksgränsen mellan Sverige och Danmark stämde dåligt överens med de ekonomiska intressesfärerna. Det talades om stora förändringar av riksgränsen mellan länderna, men ingen sådan förändring kom till stånd. (Larsson 1997, 79–80).

Gradvis förändrades den ekonomiska maktbalansen och handelsmän från Nederländerna tog över allt mer av fjärrhandeln mellan Västeuropa och Östersjöområdet. Detta fick påtagliga effekter även för Västerhavets kustområden. Visserligen var stora mängder utländska fartyg inblandade i trafiken över havet, men dessa genererade ytterligare behov av transporter, så de nederländska fartygen drev på en expansion av den lokala handelsflottan. (Bochove 2008).

Handeln under 1500- och 1600-talen dominerades av nederländska intressen. Det förekom en omfattande migration (Lottum 2007), och många flyttade permanent eller tillfälligt till Nederländerna för att söka arbete. Lönerna var högre och möjligheterna att lära sig ett yrke var fler i Nederländerna än i de nordiska länderna. Inte minst var denna migration viktig för sjöfolk som kunde få en gedigen utbildning genom möjligheten att arbeta på fartyg som gick på destinationer världen över. (Royen 1992, 13–26). Vilka andra impulser som de återvändande sjömännen och hantverkarna, som varit i tjänst i Nederländerna, tog med sig ligger utanför ramen för detta arbete. Det vore högst otroligt om det inte har skett någon form av kulturell påverkan.

Sextonhundratalet inleddes med ännu ett långvarigt och blodigt krig mellan de nordiska länderna; Kalmarkriget. Åter stod Danmark som tydlig segrare i konflikten och den svenska staten fick betala en stor lösensumma för att återfå den lilla landkorridoren mot Västerhavet. Men trots segern i kriget stod inte allt väl till i det danska riket. Många av Danmarks städer drabbades av ekonomisk kris och tillbakagång under 1630- och 1640-talen till följd av ökad beskattning i samband med statens rustning. (Christensen & Mikkelsen 2006, 497). De efterföljande krigen förbättrade inte läget för de danska handelsstäderna.

Åren 1645–1658 var en period av krig och stora förändringar kring Västerhavet. De tidigare danska landskapen, Skåne och Halland samt det norska Viken eller Bohuslän, blev

under perioden svenska. Det innebar stora förändringar av både politiska och ekonomiska strukturer. Flera hamnstäder som kom under svensk överhöghet fick inte längre handla direkt på utlandet, då den svenska statsmakten ville koncentrera handeln till ett fåtal större städer. Även i Danmark provade man ett motsvarande system, men lyckades inte genomdriva det på samma sätt som i Sverige. (Christensen & Mikkelsen 2006, 503).

Handelsvägarna över Västerhavet stoppades inte av de nya strukturerna, men de förändrades och fortsatte att utvecklas under kommande århundraden.

Handel som förenande kraft

Sjuttonhundratalet var en turbulent tid med ständiga konflikter mellan Europas stormakter. (Ormrod 2011, 135–166). Ändå lyckades tusentals skeppare och handelsmän förflytta varor mellan länder och kontinenter. Det är uppseendeväckande att varuflödet fungerade så väl som det faktiskt gjorde med tanke på alla de problem och faror som handeln ställdes inför. Kostnaden för att transportera en vara var betydligt lägre vid mitten av 1700-talet än vad den hade varit ett par århundraden tidigare. (Kent 1973, Menard 1991, 228–275, Lucassen & Unger 2011, 3–44). Det ökande varuflödet påverkade alla i samhället. Det blev möjligt att köpa produkter som tidigare bara ett fåtal rika hade haft råd med. De till synes enkla föremålen i ett bondehushåll eller i en torparstuga hade ofta en internationell bakgrund och hade transporterats långt. Det fanns inte några områden med isolerade självhushåll där bönder eller annan landsbygdsbefolkning saknade förbindelser med städerna, hamnarna och den internationella marknaden – det var en omöjlighet kring Västerhavets stränder. (Christiansen 1992, 284–303). Dessutom var det inte bara varor som förflyttades, utan även människor rörde sig mellan länderna i form av besättningar på fartygen eller representanter för handelshus. Det fanns en stor grupp människor i våra kustområden som i hög grad var internationella. De hade större kunskap om platser på andra sidan haven än om inlandet.

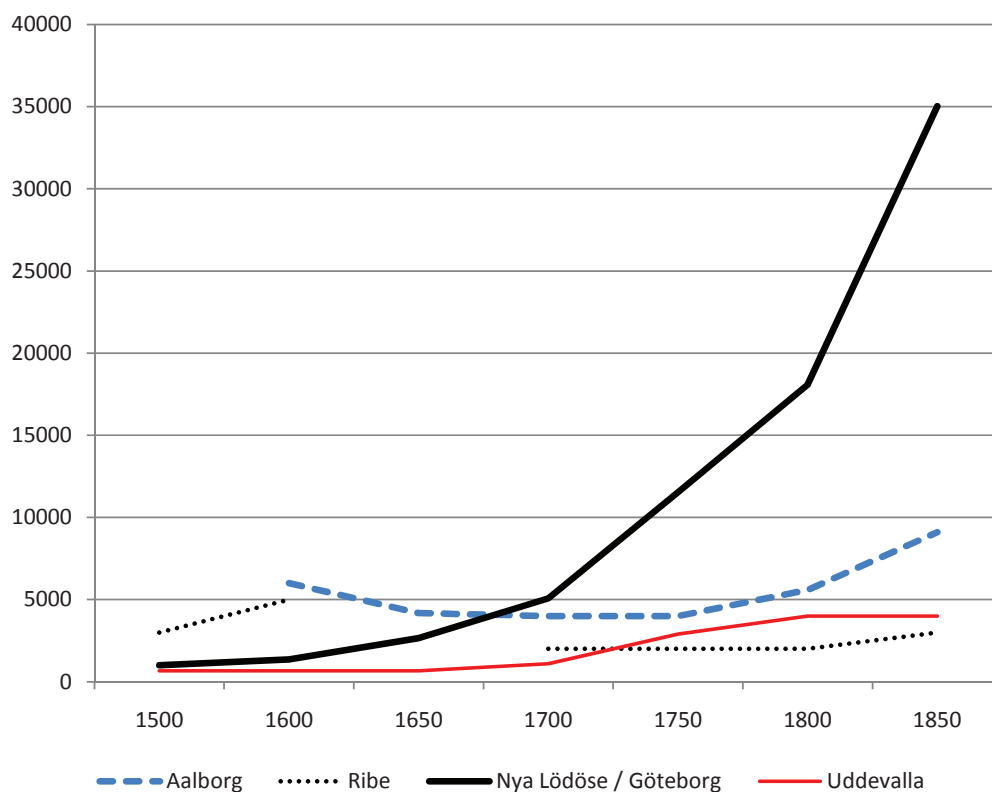
Västerhavets handelsstäder

Efter 1600-talets mitt hade ett nytt handelssystem kring Västerhavet vuxit fram. Göteborg var den dominerande svenska handelsstaden i väster, även om en handfull andra städer också hade fått eller återfått sin rätt till import- och exporthandel. Mellan städerna utmed den nyblivna svenska Västkusten pågick givetvis ett handelsutbyte. Handel bedrevs även över havet mellan svenska och danska städer. Mest omfattande var givetvis handeln med Köpenhamn; den enda egentliga storstaden i närområdet. Direkthandeln över havet mel-

lan Sverige och Norge var blygsam. Nästan allt som skulle till eller från Norge gick via danska hamnstäder.

Den långsiktiga befolkningsutvecklingen i några av städerna kring Västerhavet kan vara till hjälp för att förstå den ekonomiska utvecklingen. Diagrammet visar den totala folkmängden i Aalborg, Ribe, Nya Lödöse, senare Göteborg, och Uddevalla 1500–1850.

Befolkningsutveckling i några handelsstäder kring Västerhavet från medeltidens slut till mitten av 1800-talet. I antal invånare.

Befolkningsutveckling i några handelsstäder kring Västerhavet från medeltidens slut till mitten av 1800-talet. I antal invånare. Källa: Bairoch 1988. Dansk Center For Byhistorie 2011, CyberCity, 2011. Anm: Befolkningssiffrorna för Nya Lödöse gäller 1500-1600. I befolkningen för Göteborg inräknas förstaden Majorna

Under 1500- och 1600-talen hade både Aalborg och Ribe en större befolkning än Nya Lödöse. Även den unga staden Göteborg hade fram till 1600-talets mitt en relativt blygsam folkmängd. Men när landskapen norr och söder om staden införlivades med Sverige kom Göteborgs befolkning att börja växa allt snabbare. Tillväxten fortsatte under 1700- och 1800-talen. (Pred 1962, Attman 1963, Fritz 1996). Aalborgs folkmängd ökade visserligen också 1750–1850, men i blygsam omfattning jämfört med Göteborg. Även Uddevalla up-

pvisade en folkökning men den avstannade före mitten av 1800-talet. Det var trots allt Nya Lödöse och Göteborg som tydligt visade en kraftfull tillväxttakt under hela perioden. Staden lockade till sig nya invånare och det är svårt att hävda att orten var en avkrok, men däremot kan det ha funnits brister när det gäller kulturlivet och utbildningssystemet. (Carlsson 1996, Andersson 2005, 34, Fritz 2005).

Om man lyfter fram fler städer kring Västerhavet och räknar ut den årliga procentuella förändringstakten i termer av befolkningens storlek får man fram jämförbara värden mellan små och stora städer.

Årlig procentuell förändring hos städer kring Västerhavet 1400–1850

	1400– 1500	1500– 1600	1600– 1650	1650– 1700	1700– 1750	1750– 1800	1800– 1850
Aalborg			- 0,72	-0,09	0,00	0,67	0,98
Nya Lödöse/ Göteborg		0,31	1,34	1,30	1,66	0,90	1,33
Odense					0,45	0,37	1,22
Ribe					0,00	0,00	0,81
Varberg		0,13	0,12	0,68	1,08	- 0,05	0,83
Halmstad		0,03	0,03	0,48	0,27	0,43	1,49
Uddevalla			0,00	0,98	1,97	0,65	0,00
Köpen- hamn	0,11	1,40	0,05	0,93	0,42	0,47	0,51

Källor: Bairoch, Batou & Chèvre 1988, Dansk Center For Byhistorie 2011, CyberCity 2011.

Anm.: Befolkningssiffrorna för Nya Lödöse gäller 1400–1600. I befolkningen för Göteborg inräknas förstaden Majorna

Åter framträder Göteborg som staden med den snabbaste tillväxten. Halmstad och Uddevalla uppvisar periodvis en snabb folkökning, men det är bara fråga om tillfälliga toppar.

Städerna utmed den halländska kusten var visserligen små men betydelsefulla för områdets ekonomi. Redan under den danska tiden hade städerna ett uppland som sträckte sig miltals in på den svenska sidan av riksgränsen. Bönder från närområdet och det småländska området bedrev handel i de halländska hamnstäderna. (Grill 1954, 643–677). Detta avspeglar sig också i befolkningssiffrorna. Halmstad hade en ganska god utveckling, medan det var något sämre för Varberg 1750–1800, men positiva siffror under övriga år.

Städer kan inte existera om de inte ingår i någon form av nätverk med andra städer. Hamnstäder har större flexibilitet gentemot inlandsstäder när det gäller vilka nätverk som staden kan vara en del av. (Hohenberg & Lees 1995, 59–73). Göteborg och Aalborg kan be-

traktas som betydelsefulla regionala centra som stod i direktförbindelse med hamnar som Amsterdam, London, Bordeaux och Hamburg. (Holm 2001, 213–231). De holländska, brittiska och franska koloniala imperierna gjorde att deras stora hamnstäder fungerade som kontaktytor ut mot världen för många exotiska och allt mer eftertraktade varor. Även Hamburg var en viktig ort för dessa varor, även om staden inte var en del av något imperium. (Toshiki 2009). Från Göteborg och Aalborg spreds sedan varorna vidare ut i regionen. En stor fördel för Göteborg var dessutom ett rikt uppland som via Göta älv sträckte sig upp i Vänerområdet. (Andersson 2002).

Jämförs de svenska stapelstädernas import under perioden 1764–1805 är det uppenbart att det var Stockholm och Göteborg som dominerade importen. Övriga städer utmed Västkusten hade bara marginella andelar av den totala svenska importen.

Några viktigare importvaror till Sverige 1764–1805, fördelade på ett urval av stapelstäder. Angivet i procent.

	Kaffe	Bladtobak	Indigo	Socker	Stenkol	Bomull
Stockholm	72,4	38,8	49,0	64,8	30,7	65,4
Göteborg	14,1	27,7	37,3	15,7	42,6	12,2
Marstrand	3,5	7,8	0,7	0,1	7,7	0,3
Uddevalla	0,8	0,7	0,4	0,7	1,1	0,3
Varberg	0,1	0,3	0,5		0,2	0,3
Kungälv		0,1			1,3	

Källa: Kommerskollegium. Årsberättelser Utrikeshandeln, serie 2 och 4. 1764–1805. RA

När man undersöker varuflödet blir de två stora hamnstädernas roll tydlig. De var portar för varor både in i och ut ur landet med betydande kontakter både inom Sverige och utlandet. Denna typ av städer brukar inom den internationella forskningen benämnas «gateway cities» eller «nätverksstäder». (Bird 1983, Klink & Berg 1994, Lesger 2005, Helle 2006, 9–19, Polónia 2011). Det ligger utanför ramen för denna text att mer ingående diskutera den teoretiska ramen, men intresserade läsare kan via referenserna få en första inblick i ett intressant forskningsfält.

En kärnfråga inom teoribildningen kring «gateway cities» och «nätverksstäder» är orsakerna bakom etablerandet av städer och vad som gör städerna framgångsrika eller ej. Den långsiktiga utvecklingen när det gäller transportmöjligheter och möjlighet att kontrollera varuflöden verkar vara en gemensam nämnare för många framgångsrika handelsstäder. I Västerhavsområdet var det under 1700-talet några varugrupper som dominerade: järn, trä och sill. Därför skall dessa varor granskas närmare.

Järn och trä

Export av järn och trä skedde från en mängd små hamnar utmed den norska sydkusten (Kent 1973, 39–58) samt utmed nuvarande Bohuskusten. Längre söderut ökade dominansen av träexport via de halländska hamnarna (Sandklef 1973, 310–329), där virket i huvudsak kom från det småländska området. (Grill 1954, 677–741). Detta var basvarorna i handeln för en stor del av Västerhavsområdet. Varorna var perfekta att kombinera ombord på fartygen. Ett skepp som lastades med järn kunde inte utnyttja hela lastutrymmet till järn då det blev en alltför tung last. Att fylla ut med trävaror var då en bra lösning. Dessutom stabiliserade trälasten järnet och minskade riskerna för förskjutning i lasten. Järn och trä var de viktigaste exportvarorna från medeltiden ända till början av den industriella epoken. Längre var norska hamnar de mest betydande inom trävaruexporten. Det fanns otaliga platser utmed den norska kusten varifrån man exporterade små mängder virke, och där handeln bedrevs av enskilda bönder. Gradvis koncentrerades handeln till orter nära flodmynningarna. Det var en följd av att skogen närmast kusten var hårt ansatt av den stora efterfrågan. Därför började man fälla skog högre upp i dalgångarna. Motsvarande förskjutning mot allt längre transportsträckor för timret gällde även längre söderut, också in i det svenska området. Över Göteborg fraktades till exempel allt mer trä där stockarna fällts i Dalsland eller Värmland och sedan fraktats över Väneren och på Göta älv för att nå exporthamnen. Därmed gynnades orterna vid flodmynningarna. (Eliassen 2001, 232–237, Eliassen 2006, 208–209). Även utvecklingen av ett modernt kreditväsende spelade en viktig roll i denna förändring. Handelshusen i exempelvis Storbritannien och Nederländerna behövde motparter vid flodmynningarna, handelsmän som kunde anförtros krediter. Det var svårt, eller till och med omöjligt, om motparten var en bonde som sysslade med handel vid sidan av sina övriga sysslor. Kreditsystemet bidrog därför till en koncentration av handeln vid flodmynningarna utmed Norges sydkust. (Bochove 2008, 93). Uttaget av skog inom det svenska området var striktare reglerat än i Norge. Den svenska skogen skulle i första hand användas till träkolsproduktion för att gynna järnframställningen. (Bochove 2008, 158–159). Dessa regler kunde dock inte i längden hindra att trävaruexporten ökade över Västkusthamnarna under 1700-talet. (Hallén & Olsson 2010, 83–86, Olsson 2007, 171–175). Det ökade behovet av timmer i Västeuropa avspeglas tydligt i de stora sjöfartsnationernas transportkapacitet. När det gäller engelskt tonnage användes 190 000 ton av handelsflottan till transporter av timmer år 1700, medan det drygt femtio år senare behövdes 303 000 ton till dessa transporter. Ungefär hälften av det totala engelska tonnaget användes för detta ändamål och huvuddelen var fartyg som seglade på hamnar i norra Europa. (Ormrod 2011, 148).

Sågade trävaror var alltså eftertraktade. Utmed vattendrag med forsande vatten köpte handelsmän upp mark för att etablera vattendrivna sågar. Tekniken hade funnits länge men kom under 1600- och 1700-talen att utvecklas och förfinas. Det var stor skillnad mellan olika sågar: de som hade grova och relativt billiga sågblad och de som hade dyrbara tunna sågblad. De förra användes i huvudsak för husbehov medan de senare producerade för städerna och exportmarknaden. Anmärkningsvärt nog var sågbladen ofta importerade, trots en omfattande järnbruksverksamhet i både Sverige och Norge. Under tidigmodern tid var Nederländerna ledande när det gällde utveckling av teknik kring sågar och sågblad. Därför kom också de första vinddrivna sågarna, lämpliga att förlägga utmed kustbandet där det ofta saknades förutsättningar för vattendrivna sågar. (Bochove 2008, 158). Man ville ha sågarna nära exporthamnen. När virket väl var sågat kunde det inte längre fraktas via flottning (Ahlbäck & Albertsson 2006), utan då krävdes istället dyr landtransport. Därmed fick inte hamnen ligga för långt från sågen.

Handeln med järn dominerades av svenska intressen, alltså det omvända förhållandet jämfört med trävaruexporten. Visserligen producerades järn även i Norge, men köparna på den brittiska marknaden föredrog svenska järnkvaliteter framför norska. (Kent 1973, 69). Järnet exporterades i huvudsak som stångjärn. Mer förfinade produkter såldes givetvis också, men i stort sett nöjde sig bruken med att sälja denna tämligen enkla produkt ut på världsmarknaden. Detta var under 1700-talet fortfarande framgångsrikt, även om den snabbt växande inhemska brittiska järnframställningen tvingade svenska och i viss mån norska producenter att söka nya avsättningsmarknader.

Det järn som framställdes i Sverige och sedan exporterades över hamnar på Västkusten kom från Vänerområdet. Under 1700-talet blev det allt tydligare att handelshus från Göteborg skaffade sig kontroll över Vänerområdets ekonomiska resurser. (Andersson 1996, 120–121).

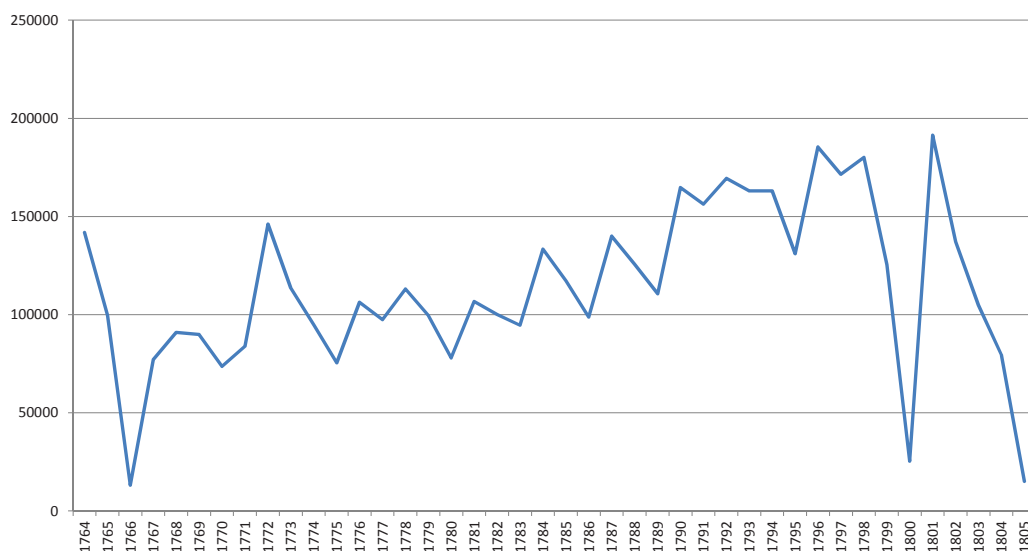
Järn och trävaror var viktiga i det internationella transportsystemet. Den internationella efterfrågan på dessa varor drev på utvecklingen av fartyg och fartygsbyggande. En inte oväsentlig del av de skandinaviska och brittiska handelsflottorna hade sin bas i transporter av dessa enkla men nödvändiga produkter. Dessutom hade handeln med dessa varor bestående effekter på kreditväsendets utveckling och bidrog till tekniköverföring mellan länderna.

Sillens ekonomiska effekter

Sillperioder har uppträtt regelbundet utmed kusterna (Poulsen 2008), men 1700-talets sillperiod, 1747–1809, var speciell i sin effekt på samhällsekonomin. Ingen kunde förutse när sillen skulle börja återvända till kusten och ingen kunde heller veta hur länge den skulle stanna. Dess interaktion med samhällets ekonomiska strukturer blir därför extra spän-

nande. De första tecknen på en ny sillperiod uppträdde i norra Bohuslän under höstsäsongerna 1747–1748. Först hösten 1752 började sill i stora mängder visa sig i länets södra del. När sillen uppträdde utanför Göteborg började stadens handelshus att visa intresse för fisket och förädlingen. (Nilsson 1963, 1–2). För att få ordentlig fart på framväxten av en sillindustri var handelshusens inblandning viktig. De kunde bidra med finansiering av verksamheten, transportmöjligheter samt tillgång till exportmarknader. Redan under sillperiodens första årtionde hade en grupp av handelshus skaffat sig ett starkt grepp kring import av salt och export av sill samt börjat bygga trankokerier utmed kusten. (Nilsson 1963, Nilsson 1986, Hallén 2007).

Antal tunnor sill exporterade från Göteborg 1764–1805

Antal tunnor sill exporterade från Göteborg 1764–1805.

Källa: Lars Nilssons handlingar. Privata Arkiv. GLA

Sillindustrin bestod av två huvudgrenar, varav den ena var rensning och saltning av sill. Det var en verksamhet som krävde en ganska liten insats av kapital. De största kostnaderna utgjordes av inköp av salt och tunnor. Kostnaden för personal till salterierna var ganska ringa. Det innebar att många hade möjlighet att sätta i gång med denna typ av verksamhet, även om handelshusen i regel drev sina anläggningar i större skala än vad till exempel lokala aktörer i kustbandet kunde klara av. Den andra grenen av sillindustrin var trankokerierna. Detta var stora och dyrbara anläggningar, som var kostbara både att bygga och att driva. (Lindroth 1933).

Salt sill såldes i huvudsak till Östersjöområdet. Det innebar en stor förändring av handelskontakterna för Göteborg som fram till sillperioden i stort sett endast bedrivit handel

mot väster. En del tunnor med sill nådde givetvis även destinationer i väster, men där var konkurrensen från andra fiskerikationer hård. Tran kunde däremot med god förtjänst säljas till västra Europa. «Sålunda brann gatlyktorna i franska revolutionens Paris med bohuslänsk tran.» (Attman 1979, 69).

Ofta skildras sillperioden med de små fiskesamhällena utmed Bohuskusten som utgångspunkt. Faktorer som undersökts är arbetsförhållanden och arbetsvandringar samt den totala exporten av sill samt den omfattande importen av salt. Jag vill i stället hävda att det är sillfiskets storskaliga ekonomiska effekter som är det intressanta: hur nya handelsmönster och kreditförbindelser uppstod samt hur kringnäringar byggdes upp invid framgångsrika centra inom sillindustrin. Förstaden Majorna invid Göteborgs stadsgräns är det bästa och främsta exemplet på hur ett samhälle som först byggde nästan hela sin ekonomi på sillen kunde överleva och utvecklas. (Hallén et al. 2007).

Saltet som behövdes till sillindustrin togs framförallt från hamnar i Portugal och Medelhavsområdet. Transporterna krävde stora fartyg och ställde helt nya krav på Göteborgs handelsflotta. Det var svårt att hitta lämpliga exportvaror om man ville segla direkt på hamnarna där saltet kunde köpas. Den normala lösningen var i stället att först gå till hamnar i Engelska kanalen med typiska svenska exportvaror såsom järn och trä. Där kunde man i stället lasta kolonialvaror och sedan gå mot hamnarna längre söderut. Problemen med att hitta lämpliga varor att fylla fartygen med kunde vara betydande. Dessutom spelade tidens många regleringar och tullar en stor roll i handelsrutternas utformning. (Aldman 2008, 54–57).

När den saltade sillen exporterades till hamnar i Östersjöområdet uppstod ett annat problem: lämpliga returlaster. I det nordtyska området fanns stor efterfrågan på sill som var billig föda till de många jordbruksarbetarna. Men i retur kunde man nästan enbart erbjuda spannmål. Detta gav en kraftigt ökad spannmålsimport via Göteborg, vilken vida översteg behovet. När handelshusen hade möjlighet valde man hellre att sälja sillen i områden där man kunde få exempelvis hampa och lin med fartyget i retur. Det gick lättare att sälja då segelfartygen ständigt behövde utrustas med nya rep, trossar och segel.

Trankokerierna var som tidigare nämnts resurskrävande anläggningar. Inte minst gällde det deras stora energibehov. Utmed Västkusten rådde brist på ved, då stora delar av skogen var avverkad redan omkring år 1700. (Lindner 1935). Priserna på bränsle var högre utmed Västkusten än i andra delar av landet. Energitillbehovet kunde ibland lösas genom användning av torv, men det fanns ett alternativ: import av stenkol. Under sillperioden ökade importen av stenkol via Göteborg dramatiskt. Trankokerier, fyrrar, sockerbruk och alla andra energikrävande anläggningar övergick allt mer till att använda importerad energi. Efterfrågan på stenkol utmed Västkusten gav exportörerna av järn och trä en efterlängtat returvara att ta med tillbaka till Sverige.

När de olika pusselbitarna kring sillens effekter börjar falla på plats framträder den som en betydande drivkraft i ekonomin, inte som kuriosas som endast hade betydelse under en kort tidsperiod. Ännu är forskningen kring de vidare effekterna av sillperioden relativt begränsad.

Pengar och krediter

När flödet av varor ökade och utbytet av varor över haven blev allt mer komplext tilltog också behovet av mer avancerade betalningsmetoder. I både det dansk-norska området och det svenska var bristen på pengar och svårigheten att få krediter periodvis ett betydande hinder under tidigmodern tid. Ländernas inhemska resurser och institutionella struktur var inte lika avancerad som i exempelvis Nederländerna eller Storbritannien. Men 1700-talet skulle medföra viktiga förändringar och en integrering av kreditsystemen mellan allt fler länder.

Investeringar från Nederländerna i Danmark och Norge har nyligen undersökts. (Bochove 2008, 90–154). Resultaten visar på omfattande kapitalströmmar samt tekniköverföring mellan länderna kring Nordsjön. Svenska handelshus och deras kreditförbindelser i Nederländerna har länge varit kända. (Lindblad 1982, 54–61). Under 1700-talet borde även andra aktörer ha ökat sitt intresse för de nordiska länderna. Det är känt att en stor del av den svenska handelsflottan var försäkrad via bolag i Hamburg och att flera handelshus hade viktiga bankkontakter i staden. (Kuuse & Olsson 1997, Ormrod 2011, 158–166). Även brittiskt kapital måste ha varit viktigt, inte minst för exportörerna av järn och trä. Våra kunskapsluckor kring kreditsystemet under 1700-talet är emellertid fortfarande betydande.

Under 1700-talet kom städerna kring Västerhavet att integreras i de europeiska och globala valuta- och kreditflödena. Den växande handeln både regionalt och globalt via de ostindiska kompanierna ställde nya krav och gav nya möjligheter. (Koninckx 1980, 183–302, Lauring 1996, Grage 2000). Handelshusen löste behovet av krediter genom sina internationella kontakter i större hamnstäder som Hamburg, Amsterdam och London, bland annat med hjälp av växlare. (Grage 1961, 190–191, Grage 1981, Andersson 2011). Men även lokalt utvecklades det finansiella systemet. Början på en modernisering, ett första steg till de moderna bankerna, var etablerandet av diskonter. I Göteborg fick dessa en stor betydelse under åren 1783–1818. (Andersson 1982, Andersson 1996, 259–260).

De ökande behoven av krediter för att finansiera handeln bidrog troligen till att öka koncentrationen av handeln till vissa orter. De små hamnstädernas handelsmän fick det allt svårare att mäta sig med dem som hade mer utvecklade nätverk och rikare förbindelser både i utlandet och i upplandet. Kopplingen mellan handel och ett mer utvecklat kreditsystem borde vara tydlig. Ändå behandlas frågorna ofta var och en för sig, vilket är

märkligt då de har ett tydligt samband. Det som ibland kan försvåra undersökningar av dessa samband är att det under 1700-talet blev allt vanligare att krediterna kom från ett land, försäkringarna från ett annat och handeln bedrevs med ett tredje land. Detta var en följd av en mer avancerad ekonomi som inkluderade allt större områden.

Sjuttonhundratalets betydelse för dagens Västerhav

Det ekonomiska utbytet över havet har haft stor betydelse för de nordiska länderna. Norge och Sverige kan med rätta betraktas som öar i förhållande till Europa, men den intensiva sjöfarten gjorde att de var bättre integrerade med Västeuropa än länder i den östra delen av den europeiska kontinenten.

I detta avsnitt har vi sett hur handelsstäderna kring Västerhavet har haft ett rikt utbyte med varandra och med världsstäder som Amsterdam och London. Men skillnaderna mellan städerna ökade under denna period. Storstaden Köpenhamn växte och blev den i närområdet enda riktiga storstaden. Man måste ändå säga att 1700-talet tillhörde handelsstaden Göteborg vars befolkning och ekonomiska utveckling var mycket stark. Det är emellertid viktigt att påpeka att städer alltid är en del av ett system av städer. Utan de mindre hamnarna kring Västerhavet hade inte Göteborg eller Köpenhamn kunnat nå någon framgång.

Handeln med trä och järn hade pågått under århundraden men fick extra stor betydelse genom den ekonomiska tillväxten i Nederländerna och Storbritannien. Dessutom tillkom nya faktorer under 1700-talet, såsom sillen och Ostindiehandeln. Båda fick ett tvärt slut några år in på 1800-talet men lämnade ändå bestående ekonomiska effekter, inte minst när det gällde kreditförbindelserna mellan handelsstäderna i olika länder. Sjuttonhundratalets handelsmönster med Köpenhamn och Göteborg som dominerande hamnar finns kvar än i dag. När forskare inom modern transportgeografi arbetar med varuflöden och transporter lyfter man fram några viktiga områden med hamnar i Europa, så kallade «multi-gateway-port systems» (Rodrigue & Notteboom 2010), där Kattegatt-Skagerack-området framträder som en av de viktiga regionerna.

Undersökningar av 1700-talets ekonomiska strukturer har alltså betydelse för förståelsen av vår tids struktur när det gäller hamnar och varuflöden. Detta gäller trots alla de förändringar som 1800- och 1900-talen har inneburit med mekanisering av hela transportsektorn.

Litteratur

- Ahlbäck, Arnold & Rolf Albertsson 2006. *Flottning och flottleder i södra Sverige*. Huskvarna, Arnold Ahlbäck
- Aldman, Lili-Anné 2008. *En merkantilistisk början: Stockholms textila import 1720–1738*. Uppsala, Uppsala universitet
- Andersson, Bertil 1982. «Göteborgs äldre bankhistoria: diskonternas verksamhet 1783–1818». *Göteborg förr och nu* årg. 18, 91–112
- Andersson, Bertil 1996. *Göteborgs historia: näringsliv och samhällsutveckling: I, Från fästningsstad till handelsstad 1619–1820*. Stockholm, Nerenius & Santérus
- Andersson, Bertil 2002. «Gothenburg from a hinterland perspective in the seventeenth and eighteenth centuries». Ertesvåg, Randi, David J. Starkey & Anne Tove Austbø eds. *Maritime Industries and Public Intervention: The Fourth North Sea History Conference 18.–20. august 1995, Stavanger, Norway*, 45–55
- Andersson, Bertil 2005. «Ett halvsekel i Göteborg». Andersson, Bertil et al. *Ekonomi och musik i 1700-talets Göteborg: en tidsspegel utifrån en samtida dagbok*, 25–35
- Andersson, Bertil et al. 2005. *Ekonomi och musik i 1700-talets Göteborg: en tidsspegel utifrån en samtida dagbok*. Göteborg, Göteborgs stadsmuseum
- Andersson, Magnus 2011. *Omvälvningarnas tid: handelshuset Ekman i Göteborg på en europeisk kreditmarknad 1790–1820*. Göteborg, Göteborgs Universitet
- Attman, Artur 1963. *Göteborgs stadsfullmäktige 1863–1962: I:1, Göteborg 1863–1913*. Göteborg
- Attman, Artur 1979. «Hur Göteborg blev Göteborg». Hydén, Holger, Gunnar von Proschwitz & Artur Attman. *Tre föreläsningar 1978*, 65–84
- Bairoch, Paul, Jean Batou & Pierre Chèvre 1988. *La population des villes européennes: banque de données et analyse sommaire des résultats = The population of European cities: data bank and short summary of results: 800–1850*. Genève, Droz
- Berg, Wilhelm 1902. *Elfsborgs slott*. Göteborg
- Bird, James 1983. «Gateways: slow recognition but irresistible rise». *Tijdschrift voor economische en social geografie. Journal of economic and social geography* vol. lxxiv:3, 196–202
- Bochove, Christiaan van 2008. *The economic consequences of the Dutch: economic integration around the North Sea, 1500–1800*. Amsterdam, Aksant
- Carlsson, Anders 1996. «*Handel och Bacchus eller Händel och Bach?*»: det borgerliga musikkivet och dess orkesterbildningar i köpmannastaden Göteborg under andra hälften av 1800-talet. Göteborg, Göteborgs Universitet
- Christiansen, Palle 1992. «International Consumption Patterns in Peasant Households: A Danish Eighteenth-century Example». Mörner, Magnus, Jens Christian V. Johansen & Niels Steensgaard eds. *Clashes of cultures: essays in honour of Niels Steensgaard*, 284–303

- Christensen, Søren Bitsch & Jørgen Mikkelsen 2006. «The Danish urban system pre-1800: a survey of recent research results». *Urban history* vol. 33, 484–503
- CyberCity 2011 [cit. 2011-07-01]. <http://www2.historia.su.se/urbanhistory/cybcity/befolkning/index.htm>
- Dansk Center For Byhistorie. Den digitale byport 2011 [cit. 2011-07-01]. <http://www.byhistorie.dk/den-digitale-byport/>
- Eliassen, Finn-Einar 2001. «Porttowns, privileges and changing fortunes. Mandal and its hinterland, c. 1650–1850». Eliassen, Finn-Einar, Jørgen Mikkelsen, & Bjørn Poulsen eds. *Regional integration in early modern Scandinavia*, 232–246
- Eliassen, Finn-Einar ed. 2006. *Norsk byhistorie: urbanisering gjennom 1300 år*. Oslo, Pax
- Eliassen, Finn-Einar, Jørgen Mikkelsen, & Bjørn Poulsen eds. 2001. *Regional integration in early modern Scandinavia*. Odense, Odense University Press
- Ertesvåg, Randi, David J. Starkey & Anne Tove Austbø eds. 2002. *Maritime Industries and Public Intervention: The Fourth North Sea History Conference 18.–20. august 1995, Stavanger, Norway*. Stavanger, Stavanger Maritime Museum / Association of North Sea Societies
- Feldbæk, Ole & Hans Jeppesen eds. 1996. *Søfart, politik, identitet: tilegnet Ole Feldbæk*. København, Falcon
- Fritz, Martin 1996. *Göteborgs historia: näringsliv och samhällsutveckling: II, Från handelsstad till industristad 1820–1920*. Stockholm, Nerenius & Santérus
- Fritz, Martin 2005. «Göteborg under det sena 1700-talet: avkrok eller inkörsport?». Hallberg, Paul ed. *Ljus över landet?: upplysningen som drivkraft i 1700-talets svenska vetenskap och vitterhet: konferens 14–15 augusti 2003 med anledning av Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-samhällets i Göteborg 225-årsjubileum*, 7–22
- Från adelsbrev till automobil: skrift utgiven till Landsarkivets i Göteborg 75-årsjubileum 1986* 1986. Göteborg, Landsarkivet
- Grage, Elsa-Britta 1961. *Göteborgs utrikeshandel 1765–1800*. Göteborg, Göteborgs Universitet (opublicerad licentiatavhandling)
- Grage, Elsa-Britta 1981. «Capital supply in Gothenburg's foreign trade, 1765–1810». *The Scandinavian economic history review* vol. 29, 97–128
- Grage, Elsa-Britta 2000. «Niklas Sahlgren och kapitalets krokiga vägar». Söderpalm, Kristina ed. *Ostindiska Compagniet: affärer och föremål*, 62–73
- Grill, Erik 1954. «Hallands städer». *Hallands historia. [1], Från äldsta tid till freden i Brömsebro 1645*, 643–741
- Hallands historia. [1], Från äldsta tid till freden i Brömsebro 1645*. Halmstad, Hallands läns landsting
- Hallberg, Paul ed. 2005. *Ljus över landet?: upplysningen som drivkraft i 1700-talets svenska vetenskap och vitterhet: konferens 14–15 augusti 2003 med anledning av Kungl. Vetenskaps- och vitterhets-samhällets i Göteborg 225-årsjubileum*. Göteborg, Kungl. Vetenskaps- och vitterhets-samhället i Göteborg

- Hallén, Per et al. 2007. *Majornas historia: krig och oxar, sill och socker: nedslag i uthamnen Majornas historia fram till 1920*. Göteborg, Landsarkivet
- Hallén, Per 2007. «Handel och sjöfart under det stora sillfisket: köpmannen Jonas Kjellbergs karriär från handelsman till godsägare 1770–1832». *Unda Maris* 2008, 6–71
- Hallén, Per & Olsson, Kent 2010. *Det stora fallet: en historia om Mölndals kvarnby och kraften i fallet*. Lund, Sekel
- Helle, Knut 2006. *Norsk byhistorie: urbanisering gjennom 1300 år*. Oslo, Pax
- Hohenberg, Paul M. & Lynn Hollen Lees 1995. *The making of urban Europe, 1000–1994*. 2. rev. ed. Cambridge, Mass., Harvard University Press
- Holm, Paul 1990. *Kystfolk: kontakter og sammenhænge over Kattegat og Skagerrak ca. 1550–1914*. Esbjerg, Fiskeri- og Søfartsmuseet
- Holm, Paul 2001. «Aalborg as a regional centre, 1400–1814». Eliassen, Finn-Einar, Jørgen Mikkelsen, & Bjørn Poulsen eds. *Regional integration in early modern Scandinavia*, 213–231
- Holm, Poul, Harald Hamre & Lewis R. Fischer eds. 1992. *The North Sea: twelve essays on social history of maritime labour*. Stavanger, Stavanger Maritime Museum
- Hydén, Holger, Gunnar von Proschwitz & Artur Attman 1979. *Tre föreläsningar 1978*. Göteborg, Kungl. Vetenskaps- och vitterhets-samhället i Göteborg
- Kent, Heinz Sigfrid Koplowitz 1973. *War and trade in Northern seas: Anglo-Scandinavian economic relations in the mid-eighteenth century*. Cambridge, Cambridge University Press
- Klink, H. Arjen van & Geerke C. van den Berg 1994. «Gateways and intermodalism». *Journal of Transport Geography* Vol. 6, No 1, 1–9
- Kommerskollegium. Årsberättelser Utrikeshandeln, serie 2 och 4. 1764–1805. [Svenska] Riksarkivet (RA)
- Koninckx, Christian 1980. *The first and second charters of the Swedish East India company (1731–1766): a contribution to the maritime, economic and social history of north-western Europe in its relationships with the Far East*. Kortrijk, Van Ghemmert
- Kuuse, Jan & Kent Olsson 1997. *Sjöfart & sjöförsäkring under 125 år*. Göteborg, Fören. Lars Nilssons handlingar. Enskilda arkiv A:607. Landsarkivet i Göteborg (GLA)
- Larsson, Lars-Olof 1997. *Kalmarunionens tid: från drottning Margareta till Kristian II*. Stockholm, Prisma
- Lauring, Kåre 1996. «Kinahandelen – et spørsmål om finansiering». Feldbæk, Ole & Hans Jeppesen eds. *Søfart, politik, identitet: tilegnet Ole Feldbæk*, 215–226
- Lesger, Clemens Maria 2005. *The rise of the Amsterdam market and information exchange: merchants, commercial expansion and change in spatial economy of the Low Countries, c. 1550–1630*. Aldershot, Ashgate
- Lindblad, Jan Thomas 1982. *Sweden's trade with the Dutch republic 1738–1795: a quantitative analysis of the relationship between economic growth and international trade in the eighteenth century*. Assen, Van Gorcum
- Lindner, John 1935. *Skogens krönika i Göteborgs och Bohus län*. Göteborg

- Lindroth, Arne 1933. «Om trankokerierna i Göteborgs och Bohus län under sillfiskeperioden 1747–1809». *Vikarvet* årg. 11, 24–59
- Lottum, Jelle van 2007. *Across the North Sea: the impact of the Dutch Republic on international labour migration, c. 1550–1850*. Amsterdam, Aksant
- Lucassen, Jan & Richard W. Unger 2011. «Shipping productivity and economic growth». Unger, Richard W. ed. *Shipping and Economic Growth 1350–1850*, 3–44
- Menard, Russell R. 1991. «Transport cost and long-range trade, 1300–1800: was there a European transport revolution in the early modern era?». Tracy, James D. ed. *The Political Economy of Merchant Empires: State Power and World Trade, 1350–1750*, 228–275
- Mörner, Magnus, Jens Christian V. Johansen & Niels Steensgaard eds. 1992. *Clashes of cultures: essays in honour of Niels Steensgaard*. Odense, Odense University Press
- Nilsson, Lars 1963. *Det stora bohuslänska sillfisket 1747–1809*. Göteborg, Göteborgs Universitet (opublicerad licentiatavhandling)
- Nilsson, Lars 1986. ««Är sinnad till ett litet trankokeries uppsättande»». *Från adelsbrev till automobil: skrift utgiven till Landsarkivets i Göteborg 75-årsjubileum 1986*, 64–69
- Olsson, Gunnar 1953. *Sverige och landet vid Göta älvs mynning under medeltiden*. Göteborg, Göteborgs högskola (Göteborgs högskolas årsskrift 59:3)
- Olsson, Kent 2007. «En trävaruexport av nationell betydelse – Dicksons Majnabbe». Hal-lén, Per et al. 2007. *Majornas historia: krig och oxar, sill och socker: nedslag i uthamnen Majornas historia fram till 1920*, 171–175
- Ormrod, David J. 2011. «Institutions and the environment: shipping movements in the North sea/Baltic zone 1650–1800». Unger, Richard W. ed. *Shipping and Economic Growth 1350–1850*, 135–166
- Parker, Geoffrey 1991. «Europe and the wider world, 1500–1750: the military balance». Tracy, James D. ed. *The Political Economy of Merchant Empires: State Power and World Trade, 1350–1750*, 161–195
- Polónia, Amélia 2011. «Seaports as Centres of Economic Growth: the Portuguese Case, 1500–1800». Unger, Richard W. ed. *Shipping and Economic Growth 1350–1850*, 379–410
- Poulsen, Bo 2008. *Dutch herring: an environmental history c. 1600–1860*. Amsterdam, Aksant
- Pred, Allan 1962. *The external relations of cities during 'industrial revolution': with a case study of Göteborg, Sweden: 1868–1890*. Chicago, Ill., University of Chicago
- Rodrigue, Jean-Paul & Theo Notteboom 2010. «Comparative North American and European gateway logistics: the regionalism of freight distribution». *Journal of Transport Geography* vol. 18, 497–507
- Royen, Paul C. van 1992. «Recruitment Patterns of the Dutch Merchant Marine in the Seventeenth to Nineteenth Centuries». Holm, Poul, Harald Hamre & Lewis R. Fischer eds. *The North Sea: twelve essays on social history of maritime labour*, 13–28
- Sandklef, Albert 1973. *Allmogesjöfart på Sveriges västkust 1575–1850*. Lund, Gleerup

- Söderpalm, Kristina ed. 2000. *Ostindiska Compagniet: affärer och föremål*. Göteborg, Göteborgs stadsmuseum
- Tracy, James D. ed. 1991. *The Political Economy of Merchant Empires: State Power and World Trade, 1350–1750*. Cambridge, Cambridge University Press
- Toshiaki, Tamaki 2009. *Hamburg as Gateway: the Economic Connections between the Atlantic and the Baltic in the 'Long Eighteenth-Century' with Special Reference to French Colonial Goods*. Rapport presenterad vid The World Economic History Congress, Utrecht
- Unger, Richard W. ed. 2011. *Shipping and Economic Growth 1350–1850*. Leiden, Brill

Slægten Scheel på herregården Gammel Estrup tilhørte i 1700-tallet landets elite. Gennem generationer havde ejerne af det gamle agtværdige hovedsæde på Djursland samlet jord og gods, hvorfor det efterhånden var lykkedes dem at opbygge et omfattende godsimperium, der strakte sig fra Grenå i øst til Viborg i vest.
Foto: Gammel Estrup – Herregårdsmuseet

Magtens repræsentationer

Herregården Gammel Estrup og dens herskab i 1700-tallets Danmark

Britta Andersen

I 1700-tallet tilhørte slægten Scheel på herregården Gammel Estrup landets førende elite, og der var en nær tilknytning til hoffet. Gennem generationer havde ejerne af det gamle, agtværdige hovedsæde på Djursland samlet jord og gods, hvorfor det efterhånden var lykkedes dem at opbygge et omfattende godsimperium, der strakte sig fra Grenå i øst til Viborg i vest. I det store godskompleks indgik megen jord og flere godser. Først og fremmest var der grevskabet, som blev oprettet i 1725, bestående af herregårdene Sostrup, Ørbæk, Skærvad, Skjern og Karmak. For at oprette et grevskab skulle man være i besiddelse af mindst 2500 tønder hartkorn. Til sammenligning kan nævnes, at et baroni kun krævede 1000 tønder hartkorn. Grevskabet fik navnet *Scheel* og havde herregården Sostrup ved Grenå som centrum, hvorfor dette gods herefter ændrede navn til Scheel. Dernæst indeholdt godssamlingen herregården Gammel Estrup, som på dette tidspunkt omfattede knapt 1300 tønder hartkorn, og som desuden havde status som stamhus, hvilket vil sige, at det var båndlagt og skulle gå i arv fra far til søn – eller datter. Ejeren af et stamhus havde dermed principielt kun brugsret til godset, der således ikke kunne sælges, formindskes eller deles. Det samme gjorde sig gældende for grevskabet, men her var flere privilegier tilknyttet. Endelig var der – ud over grevskabet og stamhuset – yderligere fire almindelige godser, der tilhørte herremanden på Gammel Estrup; nemlig Ulstrup, Himmestrup, Visum og Fjellerup Østergård.

Den enorme godsrigdom havde også ført til, at man om ejerne af Gammel Estrup sagde, at de kunne ride fra Grenå til Viborg på egen jord. Dog var der visse steder, hvor hesten måtte springe et stykke, hvis den gamle talemåde skulle være fuldt dækkende. Men går man bagom talemåden, var essensen, at ejerne af Gammel Estrup var overmåde rige og havde en enorm magt. En magt, der naturligvis først og fremmest lå i den rigdom,

de besad. Men økonomisk magt gjorde det ikke alene. Der skulle også social magt til. For familiens Scheels vedkommende kom den sociale magt blandt andet via den lange og glørværdige historie, de havde bag sig i kraft af en magtfuld og stærk slægt med gode ægteskabsforbindelser og dygtige børn til at føre magten videre. Medlemmer af slægten havde desuden også altid haft meget magtfulde embeder tæt på statsmagten, så de vidste, hvordan man opførte sig på de bonede gulve såvel indenlands som udenlands, og endelig var de naturligvis veluddannede, berejste og havde generelt et stærkt netværk inden for standen. I første fjerdedel af 1700-tallet var det herremanden Christen Scheel (1695–1731) og hans hustru Augusta Winterfeldt (1697–1740), der ejede Gammel Estrup.

Christen Scheel til herregården Gammel Estrup blev i 1717 gift med adelsfrøkenen Augusta Winterfeldt. Med denne ægtepagt blev der indgået en fordelagtig «handel» for begge parter. Dels var der økonomiske og sociale gevinster at hente på begge sider. Dels formåede parret at etablere en overbevisende iscenesættelse af sig selv som tidens trendsættende elite og dermed sætte sig et slagkraftig minde for eftertiden. Foto: Gammel Estrup – Herregårdsmuseet

Det var også dem, der havde oprettet grevskabet. Dels for at kunne indgå i kredsen af magtfulde familier omkring kongen. Dels for at demonstrere deres rigdom og magt over for det omgivende samfund og dermed iscenesætte sig selv som områdets og landets førende adelsfamilie. Hvis man ville bevare sin magt og status i samfundet krævede det nemlig et højt mål af iscenesættelse og stadig opdyrkning/videreførelse af fortællingen om familien Scheel på Gammel Estrup som en særlig betydningsfuld del af 1700-tallets magtfuldkomne elite.

1700-tallets iscenesættelseskultur gennemsyrede generelt århundredets elitemiljøer på dramatisk vis. Den foregik alle steder i landet lige fra det glansfulde hofliv med dets utallige ceremonier, pragtudfoldelser og sværmen om de kongeliges gunst til selskabslivets maskerade, baller og saloner på slotte og herregårde, hvor de kontrollerede former dækkede over en livlig tradition for intriger, sladder og alliancedannelser. Og iscenesættelsen gjaldt alt lige fra boligens på en gang diskrete og pragtfulde indretning til den personlige udsmykning, hvor parykker, blegede ansigter, korsetter og dufte var med til at forme kroppen og skabe den helt rette fremtoning. Selv om herregården Gammel Estrup lå ude på landet langt fra magtens centrum i København, var herskabet her naturligvis med på den nyeste mode. Dels havde man tæt kontakt til førende kredse i Danmark, dels havde herremanden, Christen Scheel, været på den obligatoriske dannelsesrejse til europæiske universiteter og fyrstehuse, hvorfra han hjembragte viden om de seneste strømninger og den nyeste mode hos det internationale jetset. I 1717 giftede han sig med adelsfrøknen Augusta Winterfeldt fra baroniet Wintersborg på Lolland. Kort efter brylluppet bosatte det unge par sig på Gammel Estrup, hvor hovedbygningen på det tidspunkt havde stået tom i en årrække. Parrets ankomst bragte derfor nye friske vinde ude fra den store verden ind over slægtens gamle hovedsæde på Djursland. Straks efter indflytningen på Gammel Estrup tog det nygifte par fat på at omdanne herregården til en moderne bolig, og i overensstemmelse med barokkens idealer skabte de en perlerække af smukke sale og elegante gemakker inde i huset og nye, tidstypiske forhold udenfor.

Stuk var moderne. Gulve malet med imiteret marmor var moderne. Og paneler malet med motiver fra italiensk-inspirerede komedier og prospekter var moderne. Stukken i loftet i *Riddersalen* blev et pragtstykke. Gips blev indskibet til Randers i store mængder, og i en lang periode var gipseren Christian Hein fra Altona engageret på herregården, hvor ikke alene stukken i *Riddersalen* tog form, men også stukken på mange andre lofter, kaminer og vægge i huset. *Grevindens Kammer* blev udsmykket og udstafferet efter alle kunstens regler, idet herskabet her lod opsætte deres monogram i loftets stuk. I slyngede bogstaver under en smuk krone i stuk stod nu at læse CSAW for Christen Scheel og Augusta Winterfeldt. Grevekronen, der var selve symbolet på det nyoprettede grevskab og dermed på den nye værdighed, fremtrådte sammen med herskabets monogram i kridhvid gips, mens baggrunden blev opmalet i Augustas yndlingsfarve – blå. Og naturligvis ikke en hvilken som helst blå farve, men *pariserblå* eller *berlinerblå*, som var højeste mode ude i Europa. Man havde nemlig i 1704 i Berlin opdaget et nyt blåt pigment med meget stor farvekraft bestående af jerncyanid. Denne holdbare farve blev hurtigt tidens hotteste og foretrukne nuance. Ud over at være en dekorativ og holdbar farve kom den smukke blå farve også på fornemste vis til at fremhæve det hvide grevemonogram, så det nærmest sprang beskueren i møde fra loftet og dermed for alvor satte herskabets nyerhvervede værdighed som grevepar i scene.

I det rum, der kaldes *Grevindens Kammer*, lod herskabet på Gammel Estrup deres monogram udforme i stuk. I slyngede bogstaver under en grevekronen i stuk står CSAW for Christen Sheel og Augusta Winterfeldt – endnu en måde at iscenesætte magt på. Foto: Gammel Estrup – Herregårdsmuseet

En serie mægtige, vævede billedtæpper, som Christens far havde bestilt kort før sin død i 1695, var efter godt og vel 20 år færdige, ankom og blev hængt op i den store sal på første etage. Hidtil havde anden sal – indrettet som én stor sal – været det store repræsentative rum, kaldet *Stensalen*, hvor herskabet kunne iscenesætte sig selv i de rette storladne omgivelser, når prominente gæster meldte deres ankomst. I pagt med den nye tids mode blev de repræsentative rum nu fra første fjerdedel af 1700-tallet placeret en etage længere nede, på første sal, og benævntes herskabets belétage. Her fik herren og fru en hver deres appartement med modtagelsesrum og private værelser. *Forgemakket* var det første rum, gæsten kom ind i, og det var her, man ventede på at blive modtaget af herskabet. Det var derfor vigtigt, at rummet var indrettet, så det signalerede herskabets fremskudte position i samfundet. I ventetiden kunne man derfor vælge at lade gæsten beundre et maleri af Gammel Estrups næste arving, Jørgen greve Scheel, der poserede højt til hest på et overdimensioneret rytterportræt med en gengivelse af slægtens besiddelser i baggrunden. For yderligere at understregne slægtens overlegenhed var arvingen gengivet i frøperspektiv, hvilket vil sige, at han var hævet over beskueren og så ned på denne fra sin ophøjede position til hest – således fik man behændigt fordelt rollerne som henholdsvis den overlegne og den underlegne.

Christen og Augusta var i det hele taget eminente til at sætte sig selv og deres magt i scene. Dette skete blandt andet gennem de billeder, de lod herregården smykke med og dermed den fortælling, de på denne måde opbyggede om sig selv – eller den stand, de var en del af. De ansatte kort efter brylluppet en privat *kontrafejer* – eller maler – Christian Ulrik Milan. Han kom til at følge huset og slægten de næste 43 år. Ud af dette match, Augusta, Christen og Milan, opstod en fabelagtig billedsamling, der var en herlig teatralisk blanding af virkelighed og myte – et billedvalg, der kom til at afløse de religiøse motiver, som havde været karakteristiske på herregården i den foregående periode. Således opbyggede greven og grevinden livet igennem en enorm og mangfoldig billedsamling på Gammel Estrup. Og billedsamlingen kom til at indeholde både originale og masseproducerede billeder lige fra de vævede billedtæpper i *Riddersalen*, *Grønne Sal* og *Kaminsalen*, et utal af malede portrætter på alle vægflader, figurer og dekorationer formet i gips på lofterne, håndmalede paneler i *Røde Stuen* og *Grevindens Kammer* til masseproducerede lærredstapeter i *Kineserstuen* og farvelagte glansbilleder i *Gallerigangen*. Alle disse billeder giver et samlet indtryk af et umætteligt behov for billeder og for at visualisere fortællingen om deres stand både for sig selv og for de mennesker, der kom på herregården.

Panelerne på Gammel Estrup er udsmykket med fine dekorationer, der er inspireret af den italienske maskekomedie. Mennesker og dyr spiller på tidens musikinstrumenter, og det er flere steder grevinden selv, der har dannet forlæg for personerne, som her hvor hun er vist med slægtens våbenskjold i hænderne.

Foto: Gammel Estrup – Herregårdsmuseet

Men iscenesættelsen foregik ikke kun inde. Også tidens havekultur og iscenesættelse af herskabet udendørs kom på tegnebrættet. På Gammel Estrup gennemgik det omfattende haveanlæg derfor en gennemgribende forvandling. Haven blev anlagt med lange symmetriske alleer og klippede hække. Og midt i haven opførtes i 1725 og 26 efter nyeste mode to orangerier, der som strålende juveler lå og lokkede i haven, når man så derned oppe fra vinduerne i hovedbygningen. Glashusene dannede det centrale midtpunkt for haveanlægget, der blev anlagt som en barokhave, altså symmetrisk omkring sin egen akse. Aksen og den strenge symmetri indikerede, at her boede et fyrstepar/herskab, som kunne underlægge sig selve naturen, styre den og bygge den op i nøjagtigt den form, man havde lyst til med faconklippede buske, hække og træer i lange alleer, der spejlede sig om deres egen akse. En akse, som i øvrigt fortsatte ud i landskabet så langt øjet rakte. Stillede man sig i aksens udspring – ved hovedbygningen/slottet – og så ned gennem haveanlægget langs aksen, kunne man skimte en lille lysplet for enden af den lange tunnel, langt ude i landskabet, hvor aksen endte. Måske var der en lille del af naturen, man ikke var herre over, men den lå godt nok meget langt væk!

Ud over at demonstrere magt og bidrage til fortællingen om det rige, elegante og dominerende herskab, der kunne promenerer rundt i haven i timevis iført kostbare antræk og dermed evnede at distancere sig fra hårdt arbejde, var meningen med haveanlægget og de to smukke hvidkalkede teglstensbygninger naturligvis at dyrke eksotiske vækster på vore nordlige breddegrader. Ved at vise omgivelserne at her boede et herskab, som kunne plukke oranger, citroner, appelsiner og pomeranser direkte af træerne, når de spadserede i haven, tilføjede Christen og Augusta samtidig et nyt magtfuldt element til den fortælling, de havde skabt om herskabet på Gammel Estrup som enestående statusgivere og trendsættere. Derfor var oranger, pomerans, laurbær og agapanthus opstillet i haven i krukker og baljer sommeren igennem til glæde og fryd for havevandrere og for blikket, når man fra hovedbygningen lod det vandre ned gennem haven. Orangerierne, der var tomme i sommerperioden, kunne dermed praktisk anvendes til små intime koncerter, tedrikning eller blot til at give skygge og et tiltrængt hvil på en af herskabets mange spadsereture.

Når man nåede til september-oktober blev alle baljer, krukker og potter pligtskyldigst stillet ind i husene igen, hvor man vinteren igennem søgte at holde temperaturen omkring fem grader celsius. Det var meget vigtigt, at den ikke kom over eller under, for så kunne man ikke sikre sig, at planterne ville blomstre i næste sæson, når de igen skulle ud for at smykke haveanlægget. Gartneren på Gammel Estrup spillede dermed en uhyre central rolle for herregården. Ikke alene havde han ansvaret for nyttehaven, hvor der blev dyrket frugt og grønt til herskabets og de ansattes bord. Han havde også ansvar for prydblplanterne – de kostbare juveler – som smykkede haven om sommeren og overvintrede i orangerierne om vinteren. Planter, som var en væsentlig del af iscenesættelsen, fordi de demonstrerede den magt og

rigdom og det overskud, herremanden på Gammel Estrup var i besiddelse af, når han kunne importere eksotiske vækster fra langt sydligere og varmere himmelstrøg end de kølige nordiske. Forår og efterår opstod det vanskeligste tidspunkt – og dermed den tid, hvor gartneren virkelig skulle være på vagt. Det var, når solen gik ned. Så forsvandt den varme, som dagen igennem havde strømmet ind ad de store glasvinduer, med ét slag, og der kunne på få minutter blive meget koldt i orangerierne. Gartneren skulle derfor være på sin post og starte fyring i jernovnene, så man kunne bevare en konstant temperatur. Der skulle ikke fyres for meget, og ikke for lidt, men jævnt, så man kunne skærme planterne for de store temperaturudsving, der let kunne blive fatale for de kostbare, eksotiske vækster. Og så var der naturligvis alle de farer i form af for eksempel skadedyr, der lurede konstant alle vegne....

Ved giftermålet mellem Christen Scheel og Augusta Winterfeldt kom også tidens havekultur og iscenesættelse af herskabet udendørs på tegnebrættet. Herregårdens omfattende haveanlæg undergik derfor en gennemgribende forvandling, hvor haven blev anlagt med lange symmetriske alleer og klippede hække. Foto: Gammel Estrup – Herregårdsmuseet

Rundt om hele haveanlægget lod Christen og Augusta opføre en havemur i teglsten. Muren indhegnede ikke kun prydhaven, men også nyttehaven, hvor der dyrkedes grøntsager og frugt til herskabets køkken og de mange ansatte. Med muren kunne man holde

uønskede gæster – som for eksempel rådyr, ræve og harer – væk fra bær og frugter. Samtidig kunne muren over for den uvidende naturvandrers signalere, at her til og ikke længere måtte man bevæge sig. Her kunne ikke kun murens beskaffenhed i form af solide teglsten, men også det faktum, at den synede enorm, fordi den skulle indhegne så stort et område, virke overvældende på udefrakommende gæster. Jo større et anlæg fremstod, jo rigere måtte herskabet være. Endnu en måde at iscenesætte sig selv på og demonstrere magt over for det omgivende samfund.

Voldgrave, fiskedamme og broer fik også en grundig istandsættelse og fornyelse, og mod vest opførtes i 1728 et imponerende ridehus, så de bedste betingelser for ridetræning var til stede for såvel Christen og Augusta, som for deres søn, Jørgen. Det med heste lå både Augusta og Christen i blodet. Augustas farfar, Helmut Otto baron von Winterfeldt, havde været en af landets dygtigste ryttere og havde på slottet Fredensborg haft ansvar for kongens stutteri, der var et af de største i Europa. Her havde han stået for avlen af den berømte danske Frederiksborghest, der avledes i flere farver med snehvid som den fornemste. Christen på sin side havde haft en militær løbebane, hvor han var blevet udnævnt til ritmester, oberst og øverstbefalende for et fynsk regiment, hvilket naturligvis havde indebåret et godt kendskab til heste og ridning. Med opførelsen af det store nye ridehus i 1728 fik både ægteparret og deres søn med andre ord de bedste betingelser for at dyrke og udvikle deres lidenskab for heste og ridning.

Ridehuset, havemuren og det imponerede haveanlæg viste i forening med hovedbygningens kostbare inventar med al ønskelig tydelighed slægten Scheels position som en af landets førende adelsfamilier. Når man besad en sådan position, var det også ens pligt at løfte og inspirere det omgivende samfund både materielt og åndeligt. En herremand i barokken blev ikke alene bedømt på sin egen person, men også på sin evne til at sprede velstand, pragt og skønhed omkring sig. For herskabet på Gammel Estrup, hvis besiddelser strakte sig fra Grenå i øst til Viborg i vest, har det været noget af en opgave, men som det foregående med al ønskelig tydelighed har demonstreret, forstod Christen og Augusta til fulde at omgive sig med alt det skønneste, mest prangende og farverige, som verden kunne frembringe, og dermed holde fast i fortællingen om sig selv som et magtfuldkomment herskab. Omfattende selviscenesættelse, som den vi møder i 1700-tallets elitemiljøer, er ganske vist ikke helt fremmed for os i dag. Reality-programmer som Paradise Hotel, Big Brother og Robinson Ekspeditionen handler i høj grad om selviscenesættelse, eksponering og evnen til at opbygge en dramatisk fortælling om egen person, hvorfor unge igennem de senere år har fået stadig lettere ved at identificere sig med 1700-tallets rige, kreative og innovative overklasse. Imidlertid kan den omfattende og altoverskyggende iscenesættelse, som greveparret på Gammel Estrup gennemførte – fra brylluppet i 1717 til herremandens død i 1731 – ikke andet end imponere og tjene som et skoleeksempel på, hvordan man

gennem en målrettet indsats kan tegne et troværdigt billede af sig selv som elite og som noget ganske særligt og dermed få omverdenens accept af, at magten også fremover helt naturligt skulle være på netop denne slægts hænder.

Medaljon af Benedicte Margrethe Brockdorff fra gravmæle i Auning Kirke.
Foto: Gammel Estrup Herregårdsmuseet

Fra enevældens centrum til rigets periferi

Lensgrevinde Benedicte Margrethe Brockdorffs
position i det enevældige dansk-norske rige

Jesper Munk Andersen

I februar år 1717 kunne Benedicte Margrethe Brockdorff endelig sætte den franske syerske, madame Moreau, til at kreere den kommende svigerdatter Augusta friherreinde von Winterfeldts brudekjole i den ønskede blå farve. I de kolde stuer i boligen i Altona, hvor hun opholdt sig med sin anden ægtemand Christian Ditlev lensgreve Reventlow, har da sikkert lydt et lettelsens suk – det havde krævet flere insisterende breve fra hendes side at få besked fra sønnen Christen Skeel om farven.

Siden år 1713 havde Benedicte Margrethe Brockdorff ført stort hus i det dansk-norske riges andenstørste by ved Elbens bred, hvor hendes ægtemand med titel af overpræsident havde ansvaret for byens genopbygning. Svenskerne havde året før ægtemandens udnævnelse i forbindelse med den igangværende Store Nordiske Krig afbrændt byen, som nu igen skulle på fode, så den kunne genoptage kampen med Hamburg om handlen på Elben. Opholdet mod syd var ikke kun foranlediget af genopbygningen. Frederik IV havde anvist Christian Ditlev Reventlow posten for at få ham væk fra hoffet, hvor den selvbevidste lensgreve med frue tydeligt havde udvist deres misbilligelse af majestætens nyligt påbegyndte udenomsægteskabelige forbindelse med lensgrevens halvsøster Anna Sophie komtesse Reventlow (Bech 1984, 163f). Var det i første omgang en halv forvisning fra hoffet, ægteparret Reventlow oplevede, så mildnedes stemningen mellem kongen og lensgreveparret dog hurtigt, hvilket lensgrevinden i de kolde februardage snart skulle få bevis for.

Det var nemlig ikke kun fra sin ældste søn, hun i februar år 1717 afventede brev. Hvert øjeblik kunne hun også regne med nyt fra hovedstaden. Frederik IV havde fra Københavns Slot 11. februar udsendt den nyeste rangforordning, hvori det fremgik sort på hvidt, hvem der var over hvem i det dansk-norske riges eksklusive elite. Lensgrevinden var formentlig

hverken skuffet eller overrasket, da hun i ugerne efter så den nyeste rangforordning. Hun var qua sin ægtemands højtstående titler kommet ind på en fornem sjetteplads i rangforordningens første klasse. Hun og hendes mand var kun overgået af militærets øverste ledere, statholderen i Norge samt kongens uægte børn. I de kolde stuer i huset i Altona kunne lensgrevinden roligt lune sig ved jernovnsens varme, hun sad trygt placeret i elitens eksklusive inderkreds og i toppen af det samfundshierarki, som den enevældige kongemagt siden år 1671 havde praktiseret.

Den dansk-norske enevælde havde i overensstemmelse med den generelle statsudvikling i 1600-tallet ikke blot grebet magten i år 1660, men havde et tiår senere fulgt magtovertagelsen op med en lind strøm af love, forordninger og privilegier, der formaliserede samfundshierarkiets top. Ingen var længere i tvivl om, at den fornemste status og position alene var afhængig af den enevældige konge. Den gamle adels høje position var med ét rykket mange trin ned i den samfundstop, der nu bød på mulighed for social mobilitet og en åbning af adelsstanden, hvor indvandrede tyske adelsmænd og udvalgte borgerlige gjorde deres entré og trængte sig frem i: «...*Gang og Sæde...*» (Rang-Forordning 1671). Samfundets top var ikke længere forbeholdt de få, og det krævede nu både viljen til benarbejde, betydelige midler og de rette forbindelser for at være en del af toppens eksklusive elite – midler som lensgrevinden til fulde lå inde med.

Havde den nye samfundsorden skabt en ny elite og udfordret den gamle adel i kampen om at være toneangivende, så hverken formåede eller ønskede enevælden at udmanøvrere den gamle adel kulturelt og økonomisk. Som det var tilfældet med administrationen og styringen af det dansk-norske rige, byggede enevælden videre på en hævdvunden praksis fra før, om end indhyllet i en ny prægtig indpakning. Herregårdene og den gamle adelige samfundselite var langt fra glemt og bortkastet. I enevældens bestræbelser på at centrere magten og ensrette det dansk-norske rige fra Lapland i nord til Kongeåen i syd var herregårdene og deres ejere – ny- som gammeladelige – stadig uundværlige. Både som enevældens administrative stedfortrædere i det mægtige rige og som del af en samarbejdsvillig og loyal elite i centraladministrationen og ved majestætens trone i København, hvor de skulle støtte op om og bidrage til den enevældige dansk-norske konges anseelse og ledelse.

Ganske symptomatisk for det nye enevældige styre kastede det ikke en brugbar samfundsmodel over styr ved systemskiftet i år 1660. Modsat senere århundreders blodige revolutioner i det store udland genbrugte den dansk-norske enevælde i grove træk samfundsstrukturen og tilsatte kun, hvor det var nødvendigt, et dekorativt ydre eller en overbygning på den eksisterende praksis. Ganske sigende er det, at standssamfundet således ikke forsvandt i år 1660. Det nye styre genbrugte samfundsoptegningen og tilsatte kun en eksklusiv top med en ny elitegruppe, der ikke var bundet op på de traditionelle fire stænder (Henningsen 2001). Med god grund opfattede de fleste borgere i det dansk-norske rige sig

Rangkroner i Den Danske Vitruvius.
Foto: Gammel Estrup Herregårdsmuseet

derfor stadig som tilhørende en stand, hvor den gamle adelsstand udgjorde den fornemste. Havde adelen mistet skattefordele, embeder og med rangforordningen de allerfornemste pladser i samfundshierarkiet, så var de dog endnu at regne som tilhørende eliten, hævet over både bønder og borgere.

Medvirkende til, at den gamle adel ikke fuldstændigt mistede fodfæstet i det nye ene-vældige samfund, var, at de endnu sad tungt på det nye styres administrative rygrad i riget – de store herregårde. Til trods for at enevælden gav alle adgang til at erhverve adelsgoods, så formåede kun relativt få nyadelige i samfundstoppen at gøre sig gældende i køb af de adelige gårde, ligesom det hovedsageligt var på de mindre godser, at de nye standsgrupper gjorde deres indtog (Hansen 1964,169ff). De jordrige, gamle adelsfamilier som Benedicte Margrethe Brockdorffs slægt fastholdt en rigdom og opretholdt en økonomisk og kulturel

position, som det enevældige styre ikke kunne negligere i dets bestræbelser på at overdrage skatteopkrævningen og soldaterudskrivningen til herregårdene.

Enevælden var afhængig af personer som lensgrevinden og hendes familie til at varetage dens interesser i lokalområderne. Forbindelsen mellem enevælden – og dermed det dansk-norske samfunds centrum bag hovedstadens volde – og det mægtige rige gik for de rurale områder hovedsageligt gennem herregården og dens herskaber. Der er flere eksempler på, hvordan det enevældige styre ikke lagde skjul på, at de var afhængige af ejerne af herregårdene (Heiberg 2004). Her er det blot nødvendigt at henlede opmærksomheden på herregårdenes genvundne skattefriheder i år 1670 – om end 12 år senere igen begrænset til kun at gælde komplette hovedgårde – de forskellige majoratsbestemmelser, som indførtes fra år 1671, samt stavnsbåndets oprettelse i år 1733. Alle beføjelser og privilegier, som enevælden belønnede herregårdsejerne med for at få dem til at påtage sig besværet med skatteindkrævning og opretholdelse af lov og orden på deres godser og fæstegårde.

Det var imidlertid ikke kun administrativt, at herregårdene og deres ejere fungerede som bindeled mellem rigets centrum og de lokale områder. Også i udbredelsen af styrets kulturelle og sociale opbygning spillede herregårdene en central rolle som formidler af enevældens kultur. Herregårdene fungerede også kulturelt som enevældens forlængede arm, ligesom de qua ejernes rigdom og dannelse var et billede på enevældens iscenesættelse.

Til trods for at ejere som Benedicte Margrethe Brockdorff og hendes familie sjældent opholdt sig i deres hovedbygninger – ofte kun få måneder af året – så optrådte deres herregårde igennem ejernes iscenesættelse og godsernes administrative struktur alligevel som en inspirationskilde for lokalområderne. Når nye modeluner skulle formidles, eller samfundets grundstruktur skulle forklares, var det på herregårdene, svarene kunne findes. Da lensgrevinden i år 1717 kunne byde Augusta von Winterfeldt, iført en kjole i tidens hotteste modifarve blå, velkommen i familien, så bød hun samtidig velkommen til en svigerdatter med fingeren på pulsen, hvad angik mode og farver. Med den blå yndlingsfarve indskrev Augusta von Winterfeldt sig i en kollektiv begejstring for farven blå, som strakte sig fra europæiske kongehuse som eksempelvis det svenske, hvor rigsenkedronning Hedvig Eleonora i år 1701 kunne vågne op i sit blå paradesoveværelse på Drottningholm (Böttinger 1889, 39), og til den borgerligt fødte godsejer von Pagelsen til herregården Nørthorp i den fjerntliggende nordjyske landsdel Thy, der morgen og aften kunne iføre sig en fornem blå damask *«sloproch»* foret med rødt taft og med tilhørende blå tøfler med galoner (Mathiesen 1988, 68). Sammen med de utallige parykker og parykæsker, som findes i flere boregistreringer hos bønder og præster i det tidlige 1700-tals Thy, fortæller farven blå hos godsejeren på Nørthorp, at enevældens modeindslag for længst var udbredt til disse egne (Mathiesen 1988). Christen Skeels hoved var formentlig smykket med en smukt pudret paryk, da han på den store dag ventede på Augusta von Winterfeldt foran præsten, ligesom

bønder og præster over det ganske norsk-danske rige ved festlige lejligheder smykkede sig med samme hovedpynt. Der har uden tvivl været forskel i kvalitet og finish på Christen Skeels paryk og de parykker, som blev båret i Thisted og landsbyerne i Thy, ligesom Augusta von Winterfeldts blå kjole formentlig overstrålede den blå slåbrok på Nørtorp. Alligevel fortæller sammenfaldet i farver og genstande, at der trods alt ikke var længere fra provinsen til samfundstoppen i hovedstaden, end at de alle forholdt sig til dele af samme kulturelle praksis formidlet af og igennem eliten på de dansk-norske herregårde.

Ikke kun i konkrete modetiltag er det muligt at spore forbindelserne mellem majestæten, adelen og lokalområderne. Også i struktureringen af livet på herregårdene er det muligt at se, at forbindelserne mellem top og bund fandtes. I år 1731 arrangerede den da forviste enkedronning Anna Sophie – svigerinden til lensgrevinden – kirkestolene på Clausholm efter titler og rang i overensstemmelse med enevældens praksis, samtidig med at vinduerne blåmaledes og træværket marmoreredes (Langberg 1958, 310ff). Og ni år senere fik lensgrevindens sønnesøn – Jørgen lensgreve Scheel – udarbejdet: *«Reglement over Domestiquer»* over stamhuset Gammel Estrups ansatte, der ikke efterlader nogen tvivl om, at herregårdene fungerede og administreredes i fuld overensstemmelse med enevældens principper. På herregårdene kunne lokalområdets indbyggere således i miniature se, hvordan riget var opbygget og fungerede.

Maleri af Frederik IV som Triumfator.
Foto: Reventlow-Museet Pederstrup

Detaljer som den blå farve og struktureringen af herregårdene kan sammen med den rangforordning, som lensgrevinden i de kolde februar dage i år 1717 modtog i Altona, efterlade det indtryk, at hun og hendes familie agerede marionetdukker for kongemagten mod at blive indskrevet i toppen af den hierarkisering, som enevælden havde indført. Dette er dog langt fra tilfældet. For agerede lensgrevinden og hendes familie mellemlid mellem centrum og periferi på deres godser i udspreddelsen af en samfundsorden og nye modetiltag fra enevælden, så spillede de på andre områder en helt central rolle i den kulturelle udvikling af selv samme. Det var langt fra en envejskommunikation, som lensgrevinden og hendes familie indgik i med hoffet – i flere tilfælde var hun sammen med resten af rigets øverste elite foregangsperson i formidlingen af periodens nyeste kulturelle strømninger til det dansk-norske rige. Det var således lige så ofte hos eliten, man første gang mødte nye tiltag og modedesigner, som det var i de kongelige gemakker, og som nedenstående eksempler viser, så efterabede de kongelige gerne eliten, hvis det medførte, at enevældens anseelse og iscenesættelse højnedes.

Omkring år 1680 kunne den norske statholder Ulrich Frederik Gyldenløve tage sit storlåede palæ på Kongens Nytorv i København i brug. Det var et imponerende barokbyggeri som endnu årtier senere var en af de absolut mest moderne og imponerende boliger i riget. I palæets saloner og sale mødtes tidens toneangivende elite til baller og selskaber. Til denne kreds hørte lensgrevinden, idet den ældre og højfor nemme Ulrich Frederik Gyldenløve, der i år 1671 foruden at erigere grevskabet Laurvig også fik titel af: «*Hans Excellence*» (Rang-Forordning 1671), tilhørte kredsen omkring hende og hendes anden svigerfamilie. Hvor tæt, hun socialt og kulturelt stod den i år 1704 afdøde statholder, ses bl.a. i den familiære forbindelse, som etableredes, da hun i år 1713 blev svigerinde til Ulrich Frederik Gyldenløves søn og arving af grevskabet Ferdinand Anton lensgreve Danneskiold-Laurvig.

I år 1700 – samme år som Benedicte Margrethe Brockdorff gav sit ægteskabslofte til sin anden ægtemand Christian Ditlev Reventlow – erhvervede den vidende og kulturelt interesserede enkedronning Charlotte Amalie netop Ulrich Frederik Gyldenløves statelige palæ. På dette tidspunkt havde enkedronningen trukket sig tilbage fra hoffet på slottet i Nykøbing Falster – to dagsrejser med karet fra hovedstaden – men manglede nu en stands-mæssig bolig i København. Uden de store ændringer kunne hun i år 1700 flytte direkte ind i det store palæ, der kom til at udgøre hendes københavnerresidens, og hvor hun i år 1714 døde (Smidt 2008). Satte den enevældige majestæt til tider nye standarder og normer for iscenesættelse og livsudfoldelse, så købte kongehuset sig i andre perioder ind i elitens iscenesættelse som ved erhvervelsen af Charlottenborg – om end bygherren her må defineres som nærmest halvfyrstelig som naturlig søn af Frederik III.

Balthasar Denners tebillede af lensgrevindens tredje søn, svigerdatter og dennes søster.

Foto: Reventlow-Museet Pederstrup

Det er således ganske sigende for den enevældige kongemagt, at den ikke kun var en kilde til inspiration for eliten med modeluner og nye tiltag. Enevælden var lige så ofte afhængig af eliten til at sætte standarder. Når skifteprotokollen i år 1718 efter præsten Mads Thorup i Thy rummer flere eksempler på porcelæn, thebræt og theflasker (Mathiesen 1988), så indskrev præsten sig i den fascination af Østen, eksotiske levemåder og nyt boligtilbehør, som prægede perioden, og som også kom til udtryk i kredsen om Benedicte Margrethe Brockdorff. Som Britta Andersen nævner i sin artikel om Gammel Estrup, så indrettede lensgrevindens søn og svigerdatter sig i 1720'erne med bl.a. kineserier. En indretning, som særligt dronning Anna Sophie – sønnens halvfaster – dyrkede. Flere andre medlemmer af familien Reventlow fulgte dronningen trop i interessen for det nye østerlandske modeltiltag. Selv Frederik IV hoppede med på denne begejstring, hvilket medførte, at en fornyet opblomstring af østerlandske produkter fra 1710'erne og frem vandt frem over hele det dansk-norske rige (Thorlacius-Ussing 1963). Var leveringen af de nye eksotiske varer

til præsten i Thy kommet fra udenlandske sømænd eller via de talrige forlis i Nordsøen med tilhørende eksotisk strandingsgods på den jyske vestkyst, så kom begejstringen og det statusgivende element i produkterne uden tvivl fra majestæten og bag ham fra kredsen, hvori Benedicte Margrethe Brockdorff befandt sig. Flere thylandske godsejere havde regelmæssigt deres gang i centraladministrationen og ved hoffet i København. Herfra kunne de hjembringe de seneste dessiner i levevis til deres herregårde, hvor de økonomisk, socialt og kulturelt stod i forbindelse med lokalsamfundets spidser og standspersoner såsom præsten Mads Thorup.

Bemærkelsesværdigt er det således at se, at tidens modeluner og nyeste strømninger ikke udelukkende skal ses som udtryk for en lige vej formidlet af eliten mellem centrum – den enevældige konge og København – og periferi – standspersonerne, bønderne og borgerne i Thy. Mellemløddet, godsejerne inden for eliten som eksempelvis lensgrevinden og hendes familie, var ikke kun formidlingskanalen for de nyeste kulturelle strømningers udbredelse. Placeret som de var tæt ved majestæten, fungerede de også som det introducerende led til de kongelige. Elitens opgaver var således ikke blot at formidle enevældens kultur ud i riget, men også at sørge for, at kulturen kom til rigets centrum.

Modsat den enevældige majestæt var personer som Benedicte Margrethe Brockdorff berejste og konstant på farten i det store Europa. Hvor Frederik IV have været på den obligatoriske *le Grand Tour* i 1690'erne og ganske ekstraordinært tog på endnu en Italiensrejse i årene 1708–09, hvori lensgrevinden og hendes mand deltog, så var den enevældige konge af natur bundet til sit rige, som han yderst sjældent drog udenfor. Anderledes forholdt det sig med eliten. Foruden at deltage i Italiensreisen fulgte lensgrevinden bl.a. også sin anden ægtemand på dennes krigsfærd i Mellemeuropa i det første årti af 1700-tallet, og derfra kunne hun hjembringe de seneste modestrømninger, som de kom til udtryk i bl.a. Frankfurt og ved kejserhoffet i Wien. Nye tiltag og se-

Fajanceovn fra Christianssæde
Foto: Reventlow-Museet Pederstrup

neste mode i indretning, spisevaner og opførsel kunne hun således hjemtage til det dansk-norske hof og kongefamilien, der igennem elitens færden ved og kontakter til de toneangivende hoffer på det europæiske kontinent hele tiden blev ajourført. Når levevisen ved det dansk-norske hof kunne holdes på et internationalt niveau igennem hele 1700-tallet, så skyldtes det, at den enevældige konge fik bragt nyhederne hjem via disse formidlingskanaler.

Hos Benedicte Margrethe Brockdorff finder man også flere andre eksempler på, at hun bidrog aktivt til at tilføre eliten og enevælden en international standard. Forklaringen på den eftertragtede portrætmaler Balthasar Denners løbende kontakt med det dansk-norske hof skal eksempelvis findes hos hende og ægtemanden i Altona. Både Frederik IV og senere Christian VI forsøgte forgæves at få portrætmaleren til at slå sig ned i riget i første halvdel af 1700-tallet. Balthasar Denner afslog begge gange tilbuddet, men formåede alligevel at male flere portrætter af kongefamilien fra 1710'erne og frem, sideløbende med at han producerede en lang række portrætter af familien Reventlow. Grunden dertil skal findes i lensgrevindens økonomiske forbindelser. Via udlæg i Menonitter-kirken i Altona havde hun erhvervet retten til årlige portrætter fra Balthasar Denner, som således opretholdt en nær forbindelse til det dansk-norske rige og kredsen om Reventlow-slægten (Thorlacius-Ussing 1971, 47). Dette er formentlig også forklaringen på, at der på Gammel Estrup findes flere portrætter af Scheel-familien malet af selv samme Balthasar Denner. Kredsen omkring kongemagten kastede ikke blot glans over majestæten – de kunne også bidrage med forbindelser, der var med til at iscenesætte enevælden.

Benedicte Margrethe Brockdorffs svigerinde Christine Sophie komtesse Reventlow, gift med rigets storkansler fra år 1721 Ulrich Adolph lensgreve Holstein-Holsteinsborg, er et andet godt eksempel på, hvordan eliten bidrog til at højne niveauet ved hoffet. I parrets palæ på Kongens Nytorv førte Christine Sophie Reventlow stort hus. Ifølge flere udenlandske udsendinge det prægtigste i hovedstaden, hvor saloner blev holdt for samfundets top og de udenlandske diplomater (Lorenzen 1926, 45ff). Hun fik bl.a. gennem sine forbindelser udenfor riget sendt den seneste kjolemode hjem fra modecentrene i Europa, og – måske af mere politisk interesse – tyder det på, at hun modtog fornemme gaver fra udenlandske regeringer i håbet om, at hun kunne bane vejen for deres interesser hos Frederik IV (Holm 1891, 59). Som majestæten færdedes Benedicte Margrethe Brockdorff og hendes familie hjemmevant i storkanslerindens saloner, ligesom det var tilfældet ved de ugentlige maskerader på Københavns Slot, hvor hverken lensgrevinden eller storkanslerinden stod tilbage for Frederik IV eller dronning Anna Sophie, hvad angår mode og iscenesættelse.

Som denne lille artikel har forsøgt at vise, så fungerede den dansk-norske adel i begyndelsen af 1700-tallet ikke blot som repræsentative og administrative stedfortrædere for enevælden i det store rige og som marionetdukker ved majestætens trone. Benedicte Margrethe Brockdorff og hendes familie vidste, at de indgik i en langt større gensidigt kulturel

afhængighed med enevælden, der gjorde dem lige så afhængige af majestætens gunst, som enevælden var afhængig af deres tilstedeværelse. Med dette for øje skal man derfor være påpasselig med at anskue det dansk-norske rige ud fra en centrum- og periferibetragtning. Benedicte Margrethe Brockdorff og hendes familie bandt således ikke blot områder som Gammel Estrup, der fysisk lå langt fra hovedstaden, kulturelt og socialt tættere sammen med enevældens samfundsstruktur. De bidrog også til, at enevælden kunne iscenesættes efter de seneste dessiner fra tidens store modecentre i Frankrig og Sydeuropa. Da Benedicte Margrethe Brockdorff i år 1717 kunne overvære den ældste søn Christen Skeels formæling med den blåklædte brud Augusta von Winterfeldt, vidste hun uden tvivl, at hendes placering i den seneste rangforordning både var velfortjent og sikker. Hun var qua sin rigdom, kulturelle forbindelser og gode kontakter uundværlig for kongemagten og en integreret del af hele det maskineri, der bandt det dansk-norske rige sammen kulturelt, strukturelt og administrativt.

Litteratur

- Andersen, Britta og Pernille Roholt eds. 2008. *Byens adelsgårde og palæer Norden 1720–1800*, Gammel Estrup, Narayana Press
- Bech, Sv. Cedergreen 1984. «Christian Ditlev Reventlow». Bech, Sv. Cedergreen eds. *Dansk Biografisk Leksikon*, 163–164
- Bech, Sv. Cedergreen eds. 1982. *Dansk Biografisk Leksikon*, bind XII. København, Gyldendal
- Böttiger, John 1889. *Hedvig Eleonoras Drottningholm; Anteckningar Till Slottets äldre Byggnadshistoria*. Stockholm, Gernandts Boktryckeri-Aktiebolag
- Den Danske Historiske Forening eds. 2001. *Historisk Tidsskrift*, bind 101, hæfte 2. København
- Den første Rang-Forordning af 25 May 1671*. København
- Erichsen, John og Mikkel Venborg Pedersen eds. 2004. *Herregården*, bind I. København, Nationalmuseet
- Hansen, Svend Aage 1964. *Adelsvældens grundlag*. København, G.E.C. Gads Forlag
- Heiberg, Steffen 2004. «Herskab gennem tiderne». Erichsen, John og Mikkel Venborg Pedersen eds. *Herregården*, bind I, 37–118
- Henningsen, Peter 2001. «Den bestandige maskerade, standssamfund, rangsystem og det 18. århundredes honnøret kultur». Den Danske Historiske Forening eds. *Historisk Tidsskrift*, 313–344
- Holm, Edvard 1891. *Danmark-Norges Historie fra den store nordiske krigs slutning til rigets adskillelse (1720–1814)*, bind I. København
- Langberg, Harald 1958. *Clausholms bygningshistorie*. København, J. Jørgensen & Co. Bogtrykkeri

- Lolland-Falsters Historiske Samfund eds. 1963. *Lolland-Falsters Historiske Samfund årbog 1961–63*, X. Række. Nykøbing F.
- Lorenzen, Vilhelm 1926. *Københavnske palæer*, bind II. København, Vilhelm Priors Kgl. Hofboghandels Forlag
- Mathiesen, Hanne 1988. *Den gamle herregård, en bog om 1700-tals matadorer i Thy*. Thisted, Thisted Museums Forlag
- Roussell, Aage eds. 1964. *Danske Slotte og Herregårde*, bind V. København, Hassings Forlag
- Thorlacius-Ussing, V. 1963. «Den kinesiske stue på Christianssæde» Lolland-Falsters Historiske Samfund eds. *Lolland-Falsters Historiske Samfund årbog 1961–63*, 415–50
- Thorlacius-Ussing, V. 1971. *Reventlow-Museet Pederstrup*. København, Gyldendal
- Smidt, Claus M. 2008. «Gyldenløves Palæ – Charlottenborg». Andersen, Britta og Pernille Roholt eds. *Byens adelsgårde og palæer Norden 1720–1800*, 35–58

Familjen Halls villa rustica Gunnebo sedd från söder år 1803, året efter John Hall den äldres död och då anläggningen i stort sett var helt färdig. Akvarell av Justus Fredrik Weinberg (1770–1832). Tillhör Gunnebo slott. Foto: Jonny Johansson.

Den tyskkättade Weinberg var länge arkitekten Carl Wilhelm Carlbergs lärjunge och medarbetare. På bilden ser vi i fonden huvudbyggnaden med entrétrappa och blomsterterrass samt där framför stilträdgården med statyer och klippta häckar. I förgrunden spatserar representanter för den välbeställda överklassen – även en sällskapshund, symbolen för trohet, syns – omkring fontänen i den runda dammen, där det simmar svanar, också en symbol för äktenskaplig trohet; svanar sägs ha livslånga relationer med sin partner och den svan som har förlorat sin partner lär inte söka efter en ny. Till höger ligger orangeriet. Scenen inramas av barr- och lövträd i den romantiska engelska parken

Hall, Carlberg och Gunnebo

Om ett triangeldrama på 1700-talet

Adam von Schéele

Prolog

Göteborg var redan från sin begynnelse ett par decennier in på 1600-talet en kosmopolitisk stad och har fortfarit att vara det. Här agerade under tidigmodern tid svenskar och olika invandrargrupper i ovanligt hög utsträckning sida vid sida eller tillsammans i en kommersiellt och försvarsmässigt präglad smältdegel. Handelsmannagruppen utgjorde en anmärkningsvärt stor andel av stadens befolkning, i synnerhet under senare delen av 1700-talet, men också militären var en befolkningsgrupp av vikt. Gruppen ämbetsmannaöverklass var dock liten, särskilt jämfört med Stockholm. (Nilsson 1978, 52; Andersson 1996, 139–144, 237–294; von Schéele & Simonsen 1999, 121–129, 135–140).

En av de stora invandrargrupperna var britterna. Redan i stadens första uppsättning av rådmän, år 1624, var två av de tolv skottar. Med tiden kom skottarna tillsammans med engelsmännen att utgöra en relativt omfattande göteborgsk kontingent, som i synnerhet ägnade sig åt handel, och ofta upprätthöll både affärsmässiga och privata förbindelser med det forna hemlandet. Efter högländarnas sista uppror i Skottland – det som slutade med att de slutgiltigt besegrades i slaget vid Culloden den 16 april 1746 – kom den skotska gruppen i Göteborg att få ett ytterligare numerärt tillskott, då en del av Stuartanhängarna sökte sig till den svenska västkuststaden. (Almquist 1929, 81; Behre 1982, 9–11, 17–18, 52–53, 99–118, 127; Andersson 1996, 140–141).

Byggherren

Den till Göteborg inflyttade familjen Hall kom från östra England, sannolikt från staden Hull eller trakterna däromkring. I början av 1730-talet hade Benjamin Hall (I) invand-

rat – han erhöill burskap i sin nya hemstad år 1735 – och knappt tjugo år senare anslöt hans två brorsöner John (I, även kallad den äldste) och Robert, som fick burskap åren 1752 respektive 1754. John Hall (I) ingick tidigt i den lyckosamme Petter Bagges handelshus och var därefter i kompanjonskap först med såväl Bagge som sin landsman John Wilson, sedermera endast med den senare. År 1768 återvände John Hall (I) till England och bosatte sig i Hull, men samarbetet med den Göteborgsbaserade Wilson fortsatte och han hade intressen i Svenska Ostindiska Compagniet. Benjamin Hall (I) å sin sida drev i kompanjonskap med landsmannen Thomas Anderson en framgångsrik göteborgsk handelsrörelse, inom vilken järn och virke exporterades, och kol och spannmål importerades. Dessutom handlades det med spirituosa och ostindiska varor. Omfattande kontakter fanns via handelsnätverk med det forna hemlandet.

Benjamin Hall (I), som var reformert protestant, var en av de drivande bakom tillkomsten av en brittisk församling i Göteborg år 1745 och var två år senare, år 1747, skattmästare i the British Poor Box. Han avled emellertid redan året därpå. Han var gift med en svensk kvinna, Cornelia Åkesson (död 1778), som så småningom gifte om sig med J.F. Ström. Efter förste makens död fortsatte hon dennes affärsrörelse med framgång. Paret Hall hade tillsammans fyra barn, två söner och två döttrar. Äldsta dottern Elizabeth dog ogift vid 36 års ålder sensommaren 1772, medan den yngre, som precis som sin mamma hette Cornelia, gifte sig med rådmannen Christian Lund och dog vid knappt 53 års ålder i april 1791. Lillpojken, som bar samma namn som fadern och kallades Benny, avled knappt 27 år gammal under en vistelse i Halmstad i början av augusti 1766. Han hade då hunnit vara verksam som handelsman i endast fem år. Den utan tvivel mest omtalade i familjen var dock äldste sonen John (II, även kallad den äldre). (Fröding 1912, 28–32; Grage 1967–1969 a, 781–782).

John Hall den äldre var född i Göteborg den 15 februari 1735 och erhöill burskap som handlande vid tjugo års ålder, och trädde då i kompanjonskap med sin kusin Robert Hall. Efter dennes tidiga död år 1763 inträdde i stället Johns yngre bror Benny som partner. Sedan också denne gått bort år 1766, blev emellertid den sedan något år tillbaka verksamme bokhållaren i firman, skotten Thomas Erskine, John Halls nye kompanjon. Detta kommersiella partnerskap kom att vara i över trettio år och var synnerligen fruktbart, särskilt från och med 1780-talets senare hälft. Verksamheten dominerades av export av järn och virke med särskild inriktning mot den brittiska marknaden, och stärktes genom införlivande i rörelsen av järnbruk och manufakturverk samt ett flertal moderna sågverk, men också beaktande av olika aspekter av sillnäringen, inklusive drivandet av egna sillsalterier. Viss import förekom även, särskilt av salt, kol, bly, glas, viktualier och kolonialvaror. I mindre utsträckning bedrevs också rederirörelse. (Grage 1967–1969 b, 782–783). Den hallska verksamheten var alltså i hög grad inriktad på de för Göteborg under det sena 1700-talet

så betydelsefulla näringsgrenarna järn-, timmer- och sillexport, något som Per Hallén belyser i sin artikel i denna antologi.

John Hall den äldre var liksom fadern starkt engagerad inom den brittiska församlingen. Efter 1758 års stadsbrand lät denna kontingent inköpa några tomter vid hörnet av Sillgatan (nuvarande Postgatan) och Östra Hamngatan. På dessa uppfördes, efter Bengt Wilhelm Carlbergs ritningar, ett stenhus tänkt som kombinerad kyrka och prästgård, men det visade sig ganska snart att företaget var för kostsamt att driva för den lilla församlingen. I stället förvärvades huset av John Hall år 1767, och där inrymdes sedan såväl den hallska bostaden som kontoret för handelsfirman Hall & Erskine. Därtill uppläts gudstjänstlokal för församlingen i huset. I det hallska hemmet ägde åtskilliga konserter, mottagningar och soaréer rum, då gäster från såväl när som fjärran gjorde besök. På tomten uppfördes i mitten av 1770-talet också en teater. (Grage 1967–1969 b, 783–784).

John Hall var sedan den 20 oktober 1765 gift med Christina Gothéen (1749–1825), dotter till superkargören i Svenska Ostindiska Compagniet, Anders Gothéen, en handelsman som gjorde ett flertal turer till Kina. Också Christinas bror Lars var verksam inom SOIC. På så vis fanns tydliga band till ett annat framgångsrikt och för Göteborg viktigt kommersiellt utbyte; det ostindiska, i vilket John Hall även hade starka ekonomiska intressen. Paret Hall hade två barn; sonen bar samma namn som fadern, och dottern samma som modern. Särskilt sonen besatt konstnärlig begåvning men saknade sinne för affärer. (Grage 1967–1969 a, 782; Grage 1967–1969 b, 782; Grage 1967–1969 c, 784–786 ; Åberg 1988, 33–35, 50).

Om John Hall den äldres karaktär och egenskaper finns en rad omdömen. Å ena sidan sägs han ha varit arbetsam, artig, hederlig och gästfri, å andra sidan ansågs han ofta ha varit fåordig och vresig, och hade lätt för att brusa upp och bli arg. Han lär också ha hyst intresse för dans, och gärna ha givit sig ut på dansgolvet. Fru Christina Hall var en älskvärd och vänsäll natur. Hon tycks ha charmerat de flesta som gjorde hennes bekantskap, och de var många. Somliga såg henne dock som torr, ihålig och elak. (Fredberg 1977, II:585–586; Gahrn 1997, 44–45).

Vid sin död den 2 oktober 1802 efterlämnade John Hall den äldre en mycket stor förmögenhet. Uppgifterna om dess exakta omfattning växlar i källor och litteratur. Den ursprungliga fullständiga bouppteckningen tycks inte vara bevarad. Däremot finns det i Göteborgs rådhusrätts och magistrats arkiv en mycket summarisk bouppteckning. Där uppges boets behållning uppgå till 737 271 riksdaler banco (motsvarande 1 105 904 riksdaler riksgälds). Göteborgskrönikören Wilhelm Berg anger utan klar källhänvisning summan till 1 090 172 riksdaler riksgälds (motsvarande 721 786 riksdaler specie), medan en annan Göteborgskrönikör, Hugo Fröding, vid två tillfällen noterar siffran 784 535 riksdaler specie. En tredje krönikör, C.R.A. Fredberg, nämner summan 1 220 551 riksdaler riksgälds. Ekonomhistorikern Artur Attman slutligen meddelar att behållningen var 708 781

riksdaler banco. (Fröding 1912, 33; Fredberg 1977, II:584; Rylander 2011, 13). Vad som står utom allt tvivel är att John Hall den äldre var en synnerligen välbärgad herre.

Arkitekten

Artitektdynastin Carlberg präglade Göteborgs stadsplanläggning och uppförandet av såväl offentliga byggnader som en hel del privathus i staden under nästan hundra års tid. Två av Göteborgsbiskopen Johan Carlbergs söner hette Johan Eberhard och Bengt Wilhelm. Den 14 september 1717 tillträdde Johan Eberhard (1683–1773), efter en militär karriär inom fortifikationen, tjänsten som stadsingenjör – och blev därmed i praktiken också stadsarkitekt – i Göteborg. Han upprättade stadsplaner för huvuddelen av Göteborg utanför befästningarna och ledde bland annat arbetet med att om- och tillbygga det gamla Radheska huset i hörnet Norra Hamngatan/Smedjegatan, så att detta kunde fungera som stadens tull- och packhus. Särskilt efter 1721 års stora stadsbrand koncentrerades hans värv till den egentliga staden, innanför murarna. Efter nästan tio års verksamhet i Göteborg utsågs han den 27 april 1727 till stadsarkitekt i Stockholm, varför han ett par veckor senare, den 10 maj – även om fullmakten utfärdades först halvtannat år senare, den 7 oktober 1728 – efterträddes på den göteborgska posten av sin yngre bror, Bengt Wilhelm (1696–1778). Också han började sin bana inom fortifikationen – han var bland annat med då Karl XII föll vid Fredrikshald och har lämnat en detaljerad skildring därav – men hade sedan en mycket lång civil bana. Han kom nämligen att verka som stadsingenjör, i praktiken tillika stadsarkitekt, i Göteborg i ett halvt sekel. Särskilt intresse ägnade han åt broarna över hamnarna (kanalerna). Flera ännu kvarvarande byggnader i staden har också ritats av Bengt Wilhelm Carlberg, såsom till exempel Ostindiska huset (delvis kompletterat avseende framförallt fasaden av Carl Hårleman), Sahlgrenska huset, Wenngrenska huset, Stadshuset och byggnaderna runt Artillerigården, de så kallade Kronhusbodarna, men också om- och tillbyggnaden av Örgryte (gamla) kyrka. Många av hans viktigaste verk i Göteborg tillkom efter de förödande bränderna åren 1746 och 1758. Bland hans övriga byggnadsverk kan nämnas Hörle herrgård utanför Värnamo. Båda bröderna, särskilt Johan Eberhard, representerade ett äldre formspråk som i det längsta spjärnade emot 1700-talets arkitektoniska nymodigheter. Bengt Wilhelm gick från barockens klassicism till Louis XVI-klassicism utan någon synbar påverkan av rokokon. (Bäckström 1923, 41–110, 112–120; Josephson 1927, 365–367; Bäckström 1927, 373–377).

Bengt Wilhelm Carlberg lät, nästan åttioårig, pensionera sig och efterträddes då, den 12 maj 1775, av sin son Carl Wilhelm (1746–1814), som redan sedan flera år hade fungerat som faderns medhjälpare efter att i ungdomen ha följt i de tidigare carlbergarnas fotspår genom en karriär i fortifikationen. Redan efter två års tjänst anträdde Carl Wilhelm Carl-

berg den 30 maj 1777 tillsammans med handelsmannen Johan Alströmer, son till den välkände Jonas, en utrikes resa, som var tänkt att vara i halvtannat år och där Carlberg med sitt ritstift skulle fungera som dokumentatör av i synnerhet diverse industriella anläggningar. Då fick fader Carlberg hoppa in som sonens vikarie i Göteborg. Den åldrade Bengt Wilhelm Carlberg slutade, säkerligen trött efter ett långt yrkesvärv, sina dagar på nyårsafton 1778 vid en tidpunkt då sonen fortfarande var i Paris, och ny vikarie blev i stället svågern Henric Liedin. (Bäckström 1923 110–112, 121, 127–136; Bäckström 1927 a, 373; Bäckström 1927 b, 377–378).

I själva verket kom Carl Wilhelm Carlbergs utrikes vistelse att vara betydligt längre än de planerade ett och halvt åren. Det blev också inom kort uppenbart att han och Alströmer hade helt olika ambitioner med resan och hade svårt att dra jämnt. Dels var de alströmerska målen av nationalekonomiskt och agrikulturellt snitt, medan de carlbergska var inriktade på att inhämta kunskaper och erfarenheter av konstnärligt och arkitektoniskt slag, dels var de båda herrarna av helt olika läggning: Alströmer var en disciplinerad, effektiv, arbetsam och målmedveten natur, medan Carlberg ägde en mera drömmande och eftertänksam karaktär; «disträ, tafatt, bohemisk och lite besynnerlig» lyder ett omdöme. Samtidigt var han «en sann yrkesman, skolad såväl teoretiskt som empiriskt och med ett bekvämt och övertygande förhållningssätt till arkitektur och byggnadskonst.» (Karlberg 2011, 48).

Färden gick till en början genom Danmark och Tyskland. «Han är den confusaste, distraäste och tafattaste människa jag känner. Jag måste göra allt själv, till och med servera honom. Han lovar allt, ja ja, jo jo, men han gör dock ingenting», skrev Alströmer rörande Carlberg i ett brev bara någon vecka efter att de två hade lämnat Göteborg. (Karlberg 2011, 44). Resan gick sedan vidare genom dagens Nederländerna och Belgien. Då ytterligare några veckor hade passerat konstaterade Alströmer:

Min reskamrat är just ej heller gjord för att uppmuntra någon människa, ty han är alltid som ett stycke träd, som varken hör eller ser, förrän jag stöter på honom.

(Karlberg 2011, 45)

Så togs en paketbåt över till brittiska öarna. I ett brev till brodern Clas, skrivet i Manchester, slog Johan Alströmer fast:

Kunde Carlberg på något sätt komma till Italien vore väl, ty mig gör han ingen nytta. Han har ej ögon för något annat än stora hus och kyrkor.

(Karlberg 2011, 45)

Så gick turen vidare till Frankrike, Schweiz och dagens Italien, Österrike, Tjeckien och Tyskland på nytt. Efter drygt tre års samvaro skildes de båda resenärerna åt i Berlin i juni 1780, då Alströmer via Stralsund reste till Skåne, medan Carlberg ånyo begav sig till Paris. (Bäckström 1927 b, 378–379; Wærn 2000, 91; Karlberg 2011, 43–49).

Carl Wilhelm Carlberg återkom efter åtskilliga uppmaningar och vädjanden från magistraten äntligen till Göteborg i mitten av januari 1782. Bland hans många uppdrag i stadens tjänst kan framhållas skapandet av vattenledningsverket, ritandet och byggandet av den stora artillerikasernen samt uppförandet av fattighuskyrkan och den nya domkyrkan; det sistnämnda arbetet fullföljdes av hans medhjälpare J.F. Weinberg. Carlbergs verksamhet präglades också, liksom företrädarnas, av återuppbyggnaden av staden efter våldsamma och omfattande bränder, bland annat åren 1792, 1793 och 1794 samt 1802, 1803 och 1804. Han ritade också ett enfamiljs typhus i två våningar och ledde arbetet med nedrivandet av de gamla befästningverken, med början år 1807, samt bebyggandet och omdanandet av de områden som därigenom gjordes tillgängliga. Såväl Gamla Allén vid Heden som den vackra nya stenhusraden – av vilken en bråkdel i dag är bevarad – längs med Södra Hamngatan var i mångt och mycket hans verk. (Bäckström 1923 127–133, 136–170; Bäckström 1927 b, 378–379; Nilsson 1978, 58–64).

Konstnärligt präglad av arvet efter fadern har han kallats »vår siste Tessinare», men genom den inspiration och kunskap som han under sin långresa hade inhämtat företrädesvis på kontinenten, och då i synnerhet i Frankrike och på den appeninska halvön, kom han ändå att skapa sin egen nisch bland skandinaviska arkitekter, dock fast förankrad i äldre svensk tradition och helt och fullt hållande sig inom det klassicistiska formspråket. (Bäckström 1923, passim; Bäckström 1927 b, 379–380).

Scenen och objektet

Många av Göteborgs borgare skaffade sig under 1600- och 1700-talens lopp möjligheten att arrendera, bruka och bebygga egendomar på den så kallade donationsjorden, det vill säga den mark som visserligen låg utanför den egentliga och befästa staden men som kronan hade donerat till stadens försörjning i samband med dess grundande. Samma fenomen förekom också i andra städer tillkomna under stormaktstiden eller försedda med förnyade privilegier under denna era. Dessa egendomar, så kallade landerier, vilka när de var som flest uppgick till ett åttiofemtal i Göteborg, hade från senare delen av 1600-talet och i synnerhet under 1700-talet i många fall försetts med herrgårdsliknande byggnadskomplex, särskilt för boende under sommarhalvåret men ibland även för permanentvistelse. Tobak odlades i relativt stor omfattning, men också brödsäd och vallväxter förekom ganska ofta liksom potatis. En del av landeriområdena användes som betesmarker. Somliga av

landerierna försågs med bruks- eller protoindustriella anläggningar. (Nilsson 1978, 64–65; Enhörning 2003, sskt 73–79, 82–86). Ett när det gäller själva bostadsdelen välbevarat landerikomplex som Stora Katrinelund ger en viss uppfattning om hur ett större och utvecklat göteborgskt landeri tedde sig för drygt tvåhundra år sedan.

Andra ur de mera välbeställda adels- och borgargrupperna införskaffade i stället lantställen i Göteborgs omgivning genom att hemman inköptes; såväl frälsehemman med säterier som vanliga bondehemman av skattenatur förvärvades. Antingen utnyttjades den redan befintliga bebyggelsen på dessa eller så byggdes det nytt. Sålunda lät exempelvis direktören i Ostindiska kompaniet Martin Törngren förvärva Råda säteri i socknen med likalydande namn (i närheten av dagens Mölnlycke). Efter ritningar av William Chambers skapades en nyklassicistisk herrgårdsanläggning i trä, vilken stod färdig år 1772. (Sjöberg & Johansson 2007, 124–129). En annan ostindisk direktör, David af Sandeberg, köpte år 1770 Partille säteri i socknen med samma namn. Där uppfördes efter ritningar av Chambers och Carl Wilhelm Carlberg en stor herrgårdsbyggnad i sten, sannolikt under åren 1773–1780. (Nilsson 1978, 68–69; Sjöberg & Johansson 2007, 116–123). Med början år 1795 lät landskamrer Fredrik Magnus Åkerman uppföra den mindre träherrgården Ellesbo i Rödbo socken nära Kungälv. Anläggningen ritades av Carl Wilhelm Carlberg, och bildhuggaren Gioacchino Frulli skapade för Ellesbo ett halvdussin marmorstatyer, vilka numera finns på Gunnebo. (Sjöberg & Johansson 2007, 140–143).

John Hall den äldre köpte den 28 september 1778 – lagfart erhöles först ett och tre kvarts år senare – kronoskattehemmanet Gunnebo i Fässbergs socken av packhusinspektören Joachim Ulrich af Ditmer, som då hade ägt detta i endast några få år. (Bäckström 1923, 136; Bäckström 1977, 15–25; Overland 1993, 7). Med hästskjuts tog det ett par timmar att ta sig de tre kvarts milen från Göteborgs centrum ut till Gunnebo. (Wærn 2000, 89).

Blott en kort tid efter hemkomsten fick Carl Wilhelm Carlberg i uppdrag av John Hall den äldre att skapa en villa rustica på Gunnebo. Då han i princip fick fria händer, var han snar att tacka ja, även om han var hängig och krasslig efter sin långvariga utrikesvistelse. Carlberg själv ritade i princip allt, såväl byggnader och möbler som trädgårdar och parklandskap. Dessutom var det han som också ledde arbetet på plats, och gav instruktioner till hantverkare och arbetare. För specialuppgifter anlätades skickliga konstnärer. Arbetet med markförberedelser synes ha inletts efter en kort tid, men det egentliga bygget av husen inleddes inte förrän år 1784. Sommaren 1786 var huvudbyggnaden till det yttre i stort sett färdig och det var möjligt att börja begagna den. Det huvudsakliga arbetet med inredning och trädgårdsanläggningar pågick dock i ytterligare tio år – stuckarbetena som utfördes av Gioacchino Frulli utfördes exempelvis inte förrän på 1790-talet – och först år 1796 började man närma sig en fullbordan. Fortfarande fortsatte emellertid detaljarbeten i ytterligare ett antal år. (Bäckström 1923, 136–137; Wærn 2000, 91; Sjöberg & Johansson 2007, 20).

Till en början tycks familjen Hall, och inte minst John Hall den äldre själv, ha varit enbart nöjd med Carlbergs insatser och resultat. Hustrun noterade exempelvis om sin make:

Ja Gubben var så intagen av GunneBo att han tog humeur mot dem, som intet berömde detta stellet.

(Wærn 2000, 94)

Då arbetet drog ut på tiden, blev förhållandet mellan uppdragsgivare och arkitekt dock mindre hjärtligt. I ett brev till Georg Carl von Döbeln år 1794 konstaterade till exempel fru Hall:

Jag tiger med GunneBo och Carlberg, som alltför mycket tömmer kassan och exerserar vårt talamod. Min man är ideligen uti elakt humeur, då kan Ni därav döma hur roligt jag har.

(Wærn 2000, 94)

När John Hall den äldre gick ur tiden år 1802 var det hela fortfarande inte helt klart. I april året därpå skrev änkan Hall till makens förre kompanjon Thomas Erskine, då lord Kellie, i Skottland:

Lyckligt för mig om Gunnebo vore mindre grant –, och att det vore ferdigt; att det ännu felar 6 kakelugnar är argetectens skuld, intet rum som icke felar något.

(Wærn 2000, 94)

Åtskilliga personer besökte Gunnebo under den hallska epoken, såväl under den relativt tidiga byggnadsperioden som då anläggningen började bli eller var klar. Kung Gustav III var exempelvis där två gånger år 1788, och året dessförinnan hade den latinamerikan-ske revolutionären Francisco de Miranda besökt Gunnebo. År 1808 gästades egendomen av Madame Royale, Marie Thérèse Charlotte, Louis XVI:s och Marie Antoinettes dotter. (Overland 1993, 7).

Carlberg lär vid skapandet av Gunnebo särskilt ha fått inspiration av Villa Serrano utanför Genua. (Fredberg 1977, II:586). Den välbekante bildhuggaren Johan Tobias Sergel skrev efter ett besök på Gunnebo tidigt i oktober 1801 till sin gode vän Pehr Tham på Dagsnäs, i svensk översättning från det franskspråkiga originalet, bland annat att Carlberg

har tagit en skön bergstrakt från Italien och placerat den på Gunnebo. [– – –] [J]ag trodde mig vara i Roms omgivningar, i Tivoli, Frescati, Marino eller Gensamo. Byggnaden är i allo

charmant, arkitekten har med stor skicklighet utnyttjat terrängen, gjort en magnifik trappa åt parken, som är av god effekt.

(Wærn 2000, 94)

Han fortsatte med att konstatera:

Arkitekturen liknar poesi; ju intressantare tavlor man finner i ett poem, desto mera beundra vi det. Homerus och Vergilius äro bevis härpå. Sedan jag sett Gunnebo, sätter jag ett oändligt värde på Carlberg.

(Axel-Nilsson 1966, 21)

Jonas Carl Linnerhjelm var på Gunnebo i september 1803. Han beskrev i ett av sina resebrev den terrasserade trädgården med blomsterparterrer och fortsatte:

Ovanför dem står boningshuset, fritt och ledigt, av lika täckt som ovanligt utseende. [– – –]
I byggnaden är, efter arkitekternas språk, mycken mouvement.

(Linnerhjelm 1932, 120)

Efter en noggrann skildring av såväl exteriör som interiör konkluderade han att skaparen av Gunnebo är

kaptenen vid Kungl. fortifikationen *Carlberg*, åt vilken hela byggnaden gör utmärkt heder.
[– – –] Med mycken smak, omsorg och kostnad är allt arrangerat; men inga förgyllningar, intet prål.

(Linnerhjelm 1932, 121)

Alla besökare var dock inte lika entusiastiska. Den brittiska författarinnan Mary Wollstonecraft, som gästade Gunnebo i juni 1795, menade exempelvis att statyer av antika gudar, dömda till att ligga gömda i snö tre fjärdedelar av året, tycktes vara malplacerade, att landskapet snarast var sublimt och själva huvudbyggnaden «ett fåfängans missfoster», medan nederländaren J. Meerman, som besökte platsen två år senare, konstaterade att landskapsgestaltningen var tillkommen i en ålderdomlig smak. (Wærn 2000, 95; Mansén 2011, 101).

Inte bara enstaka privatgäster kom till Gunnebo. Det anordnades också konserter och musikaliska soaréer, något som anläggningen lämpar sig mycket väl för. Familjen Patrik Alströmer var exempelvis flitig gäst på Gunnebo vid dylika evenemang. (Ling 2011, 63–64, 69–73).

Hela anläggningen var och är mycket genomtänkt. Huvudbyggnaden ligger vackert på en höjd mellan Rådasjön och Stensjön. Därifrån har man en omväxlande och storslagen utsikt i olika väderstreck. «I den nord-sydliga huvudaxeln ligger byggnaden på högsta punkten, medan den i den öst-västliga ligger i en lågpunkt.» Vägen fram till peripetin är välplanerad. Via en bro över ån Ståloppet och en där intill liggande rödmålad grindstuga kommer man in på de hallska ägorna. Vägen följer sedan åns lopp i ett pastoralt landskap dominerat av stora ekar. Efter knappt tre kvarts kilometer mynnar vägen i en rundel, Karusellplatsen. Till höger, mot söder, leder en murad och trästaketkantad väg, omgiven av åtskilliga ekar, upp mot huvudbyggnaden, som är belägen på ett relativt rejält avstånd, men ändå är det enda som fångar besökarens fokus. Efter ett hundratal meter i denna backe finns en öppen, tvärställd plats på tre sidor kantad av höga, men vältuktade häckar. Så löper gångvägen vidare över ett antal av låga kalkstenstrappor förbundna trädgårdsterrasser med urnor och rabatter, medan körvägen har en egen sträckning vid sidan om. På den översta terrassen finner vi entrégården, *le cour d'honneur*, med en omgivande balustrad med sfinxer. (Axel-Nilsson 1966, 16–17; Overland 1993, 27; Wærn 2000, 89).

På huvudbyggnadens södra sida finns en stor entrétrappa och där nedanför en blomsterterrass med spaljeer och rabatter. Sedan följer två parallellt planterade kraftiga lindboskéer, som vardera omsluter tre gröna rum med klippta häckar. Den egentliga trädgården på denna sida om huset avslutas med två bowlingrins (bowling-greens), försänkta i gräset, och en rund damm omgiven av lindar och fyra statyer föreställande årstiderna. Längre söderut breder den romantiska, engelska parken ut sig åt väster. (Axel-Nilsson 1966, 47–51; Overland 1993, 27–28; Wærn 2000, 90).

I öster fanns – och finns – ett köksträdgårdsområde, som utöver rabatter och odlingsbäddar också innehöll bland annat hönshus och drivhus. Redan på Halls tid var trädgårdsodlingen omfattande på Gunnebo. (Axel-Nilsson 1966, 54; Overland 1993, 27–29; Wærn 2000, 90).

Inalles innehåller huvudbyggnaden på Gunnebo tjugofem egentliga rum – av varierande storlek – fördelade på tre plan. Huvudvåningen består av dels fru Halls svit på den ena sidan, dels herr Halls på den andra. Dessa sviter omger stora salongen och matsalen. På den övre våningen återfinns sovrum och kabinett för barnen Hall samt gästrum, inklusive den ostindiskt inspirerade Kinesen. I källaretaget höll tjänstefolket till. (Axel-Nilsson 1966, 19–46; Overland 1993, 11–25; Melander 2000, 38, 52, 58–59; Sjöberg & Johansson 2007, 45). Ursprungligen fanns också två flygelbyggnader, vilka stod färdiga före huvudbyggnaden. De var belägna öster om huvudbyggnaden, i vinkel mot denna. Den norra, som var avsedd som trädgårdsmästarbostad, var en av de första byggnaderna som blev färdig och fungerade därför som bostad för familjen Hall innan huvudbyggnaden hade blivit inflyttningsbar; inledningsvis hade man bott i det då redan befintliga huset Lilla Gunnebo

nere vid tillfartsvägen. Carlberg hade sitt tillhåll i vindsvåningen på den norra flygeln. Båda flyglarna brann ned år 1833. Dessa har emellertid under åren 2003–2006 återuppförts efter Carlbergs ritningar. (Axel-Nilsson 1966, 52–54; Overland 1993, 28–29; Wærn 2000, 91; Sjöberg & Johansson 2007, 108–109; «*Tjenstefolkets byggning*» på Gunnebo u.å.).

Anläggningen innehöll också på sydsidan ett orangeri med sällskapsrum och loggia, vilket emellertid försvann i en brand år 1829. Under de senaste åren har det bland annat på platsen för det forna orangeriet genomförts arkeologiska utgrävningar. (Axel-Nilsson 1966, 49–50; Overland 1993, 27–28; Görling Cardevik 2011, 6).

Epilog

Fem år efter John Hall den äldres död gick sonen John Hall den yngre i konkurs. Han ägnade sedan återstoden av sitt liv, tjugo år, åt att processa mot sina fordringsägare. Under tiden förföll Gunnebo, där modern, änkan Christina Hall, bodde kvar fram till år 1818, men med tiden alltmera sällan. (Overland 1993, 9) En samtida betraktare konstaterade att Gunnebo var

som ett levande lik, med alla gardiner nedfällda och remnade från ovan allt ned igenom, som förlåten i Jerusalems tempel; då dyrbara fiskdammarna bokstavligen vimlade av grodor och ödlor, under det att stora svarta, mer än fullvuxna ormar i dussintal krälade över parkens paradisiska snäckgångar. Paradiset var eljest så förvildat, förvuxet och förlorat som jag föreställde mig urskogarna.

(Wærn 2000, 94)

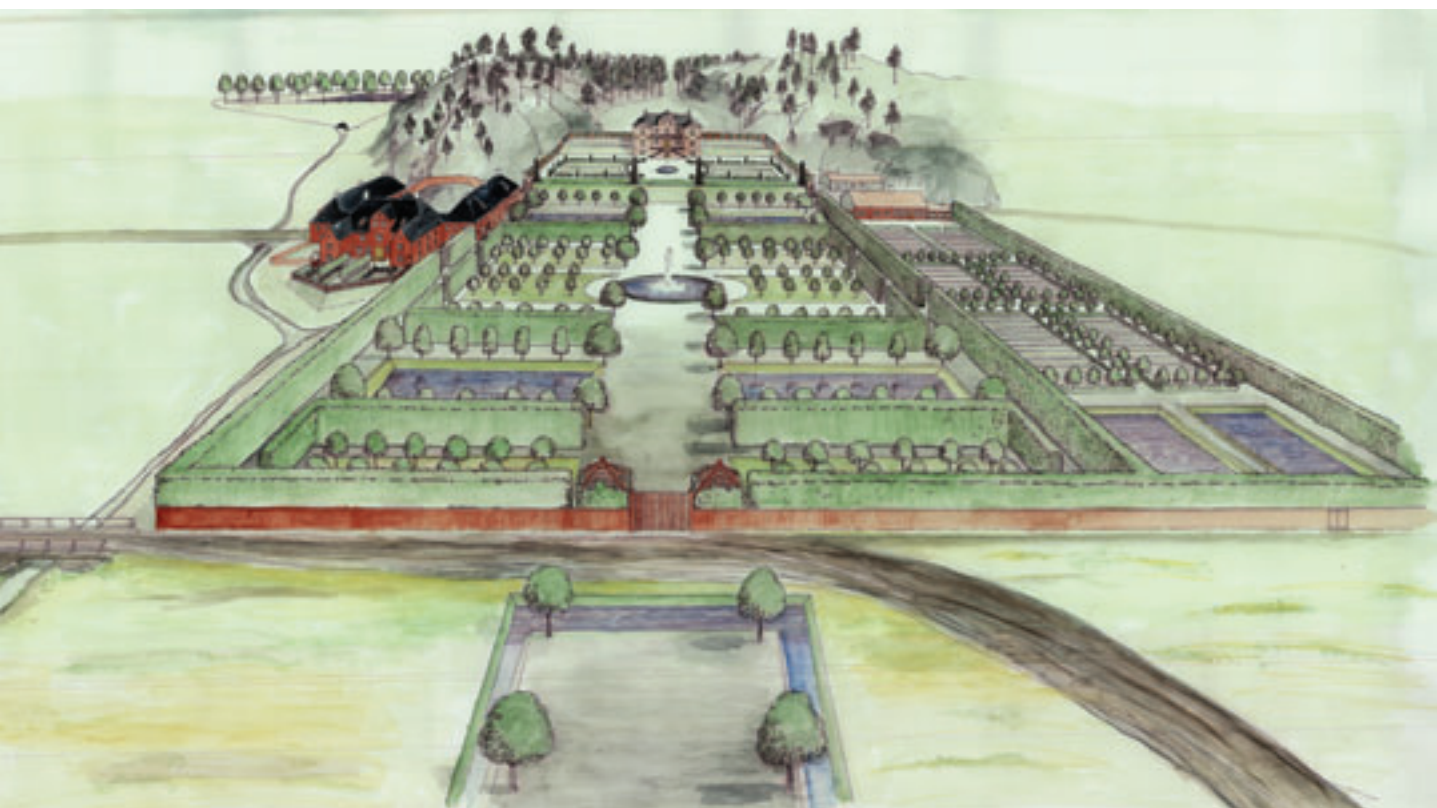
Det hallska sterbhuset sålde år 1832 Gunnebo till den göteborgske slaktarmästaren John Carlsson. Efter flera ägarbyten med därav föranledda moderniseringar och förändringar kom anläggningen år 1949 att inköpas av dåvarande Mölndals stad. Under de följande åren restaurerades Gunnebo grundligt, och då liksom vid senare restaureringar av såväl byggnader som trädgårdar och park, har målet varit att i mångt och mycket återskapa det hallska Gunnebo. (Overland 1993, 32–33; Görling Cardevik, Stina et al. 2011, 49–64).

I Gunnebo förenas både genom anläggningen som sådan och dess ursprungliga byggherre och arkitekt såväl traditionellt svenska som brittiska och kontinentala, ja, till och med globala influenser. Det är knappast en tillfällighet att omslaget till det senast utkomna bandet av *Sveriges historia*, vilket behandlar epoken 1721–1830 pryds av den betagande vyn av «det pampiga lantstället Gunnebo» – en illusion av italiensk lantvilla i höga Nord som symbol för den nya tid som bryter in med 1700-talet. (Mansén 2011, omslag, 513–514).

Litteratur

- Almquist, Helge 1929. *Göteborgs historia : grundläggningen och de första hundra åren : I, Från grundläggningen till enväldet (1619–1680)*. Göteborg, Jubileumsutställningens publikationskommitté
- Andersson, Bertil 1996. *Göteborgs historia : näringsliv och samhällsutveckling: I, Från fästningsstad till handelsstad 1619–1820*. Stockholm, Nerenius & Santérus
- Andersson, Thorbjörn, Tove Jonstoj & Kjell Lundquist eds. 2000. *Svensk Trädgårdskonst under fyrahundra år*. Stockholm, Byggförlaget, 88–95
- Axel-Nilsson, Göran 1966. *Gunnebo : vägledning*. Göteborg
- Behre, Göran 1982. *Göteborg, Skottland och vackre prinsen*. Göteborg, Göteborgs hembygdsförbund (Göteborg förr och nu 16)
- Bäckström, Arvid 1923. *Studier i Göteborgs byggnadshistoria före 1814 : ett bidrag till svensk stadsbyggnadshistoria*. Diss. Stockholm, Nordiska Museet & Göteborg, Göteborgs högskola (Svensk byggnadskultur II)
- Bäckström, A. 1927 a. «Bengt Wilhelm Carlberg». Boëthius, Bertil ed. *Svenskt biografiskt lexikon* 7, 373–377
- Bäckström, A. 1927 b. «Carl Wilhelm Carlberg». Boëthius, Bertil ed. *Svenskt biografiskt lexikon* 7, 377–380
- Bäckström, Arvid 1977. *Gunnebo : 1, egendomen och ägarna*. Stockholm, Nordiska Museet
- Boëthius, B. 1927 a. «Carlberg». Boëthius, Bertil ed. *Svenskt biografiskt lexikon* 7, 350
- Boëthius, Bertil ed. 1927 b. *Svenskt biografiskt lexikon* 7. Stockholm, Albert Bonniers förlag
- Enhörning, Gunilla 2003. *Landerierna i Göteborg*. Uppsats för licentiatexamen. Göteborg, Tema stadsbyggnad, Chalmers tekniska högskola
- Fredberg, C.R.A. 1977. *Det gamla Göteborg : lokalhistoriska skildringar, personalia och kulturdrag* 1–3. Facsimileupplaga. Göteborg, Walter Ekstrand Bokförlag (Göteborg 1919–1924)
- Fröding, H. 1912. «John Hall». *Göteborgs donatorer från äldre tid intill våra dagar : biografiska skildringar* II, 28–39
- Gahrn, Lars 1997. *Gunnebo – ett slott i tiden*. Mölndal, Mölndals-Posten
- Grage, Elsa-Britta 1967–1969 a. «Hall». Grill, Erik ed. *Svenskt biografiskt lexikon* 17, 781–782
- Grage, Elsa-Britta 1967–1969 b. «John Hall [den äldre]». Grill, Erik ed. *Svenskt biografiskt lexikon* 17, 782–784
- Grage, Elsa-Britta 1967–1969 c. «John Hall [den yngre]». Grill, Erik ed. *Svenskt biografiskt lexikon* 17, 784–786
- Grill, Erik ed. 1967–1969. *Svenskt biografiskt lexikon* 17. Stockholm, Norstedts

- Görling Cardevik, Stina et al. 2011 (under utgivning). *Vad passar sig på Gunnebo? : berättelser om ett etablerat kulturarv*. Göteborg, Arkipelag
- Josephson, R. 1927. «Johan Eberhard Carlberg». Boëthius, Bertil ed. *Svenskt biografiskt lexikon* 7, 365–373
- Karlberg, Stefan 2011. «En resa för kunskap». Sigurdardóttir, Halla ed. *Trettioåtta tunnor guld*, 43–49
- Ling, Jan 2011. «Musiken på Gunnebo vid slutet av 1700-talet». Sigurdardóttir, Halla ed. *Trettioåtta tunnor guld*, 63–75
- Linnerhjelm, Jonas Carl 1932. *Brev under resor i Sverige*. Valda, samt med inledning, av Harald Schiller. Stockholm, Wahlström & Widstrand 1932
- Mansén, Elisabeth 2011. *Sveriges historia : 1721–1830*. Stockholm, Norstedts
- Melander, Tord 2000. *Gunnebo slott & trädgårdar*. Mölndal, Kultur- och fritidsförvaltningen
- Nilsson, Sten Åke 1978. «Stadspalats och lantslott i ett konsolideringsskede: kring 1700-talet». Nyström, Per & Sten-Åke Nilsson. *Göteborg – porten mot väster, ett led i stormaktstidens politik & Stadspalats och lantslott i ett konsolideringsskede : kring 1700-talet*, 43–75
- Nyström, Per & Sten Åke Nilsson 1978. *Göteborg – porten mot väster, ett led i stormaktstidens politik & Stadspalats och lantslott i ett konsolideringsskede: kring 1700-talet*. Göteborg, Centrum för byggnadskultur i västra Sverige (Växlingar i västsvensk byggnadskultur 2–3)
- Overland, Viveka ed. 1993. *Gunnebo slott : Byggnadsminnen i Göteborgs och Bohus län*. Göteborg, Mölndal & Uddevalla, Länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, Mölndals museum & Bohusläns museum (Småskrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund nr 39)
- Rylander, Anna 2011. «38 tunnor guld och bouppteckningsmysterier». Sigurdardóttir, Halla ed. *Trettioåtta tunnor guld*, 9–17
- von Schéele, Adam & Anders Simonsen 1999. *Lejonet och Skeppet : 1737 och 1741 års beskrivningar av Göteborg och Strömstad jämte kommentarer och utblickar*. Göteborg, Historiska institutionen, Göteborgs universitet
- Sigurdardóttir, Halla ed. 2011. *Trettioåtta tunnor guld*. Göteborg & Mölndal, Röhsska Gunnebo Akademien (nr. 1)
- Sjöberg, Lars & Stefan Johansson 2007. *Gunnebo och 1700-talets sommarställen i Göteborgs omgivningar*. Stockholm, Prisma
- «Tjenstefolkets byggning» på Gunnebo u.å. Mölndal, Gunnebo Slott & Trädgårdar
- Waern, Kolbjörn 2000. «Carl Wilhelm Carlberg (1746–1814)». Andersson, Thorbjörn, Tove Jonstoj & Kjell Lundquist eds. *Svensk Trädgårdskonst under fyrahundra år*, 88–95
- Åberg, Martin 1988. *Svensk handelskapitalism – ett dynamiskt element i frihetstidens samhälle? : en fallstudie av deltagarna i Ostindiska kompaniets 3:e oktroj 1766–1786*. Licentiatuppsats. Göteborg, Historiska institutionen, Göteborgs universitet

Rekonstruksjon av herregårdsanlegget i Larvik omkring 1740.
Kolorert tegning: Lars Jacob Hvinden-Haug

Herregården i Larvik og hagen som uttrykk for europeisk kultur og maktrepresentasjon

Lars Jacob Hvinden-Haug

Residenshagen i Larvik var det største hageanlegget i Norge da det ble anlagt av stattholder Ulrik Fredrik Gyldenløve i 1674, samtidig med oppføringen av residensen i grevskapet Larvik. Anlegget er utvilsomt et av de tidligste uttrykk for barokkens hagekunst i Norden.

Prosjektet fortolker maktens representasjoner i kultursfæren Västerhavet. Den jyske herregården Gammel Estrup utgjør her en viktig aktør sammen med Herregården i Larvik og Gunnebo ved Göteborg. Hva representerer herregårdenes arkitektoniske uttrykk? Gammel Estrup og Larvik var viktige maktsentra. Men at de er uttrykk for den samme kulturkretsens boligkultur kan synes utrolig når man sammenligner deres ytre arkitekturuttrykk. Slik sett har Gunnebo ved Göteborg og Herregården i Larvik større likhetstrekk. Dette er heller ikke ytre sett åpenbart, men de er begge trehus oppført til forskjellig tid etter datidens internasjonale arkitektoniske prinsipper. Gammel Estrup synes i forhold nesten middelaldersk med sine tårn og trappegavler. I motsetning til Gammel Estrup, som var hovedgården i et aktivt agrarkompleks med den tradisjonelle store ladegård med uthus monumentalt plassert i sin umiddelbare nærhet, lå Herregården i Larvik og Gunnebo tilbaketrukkne som suburbane villaer uten noen visuell tilknytning til landbruket. Herregården i Larvik var like fullt administrativt sentrum i et stort godskompleks, i tillegg til industrien med jernverk og sagbruksdrift. Det godskompleks som i 1672 ble til grevskapet Larvik hadde riktignok før en raskatastrofe i 1652 hatt en hovedgård lik Gammel Estrup, oppført for en gammel og mektig adelig familie på 1500-tallet. Gyldenløve hadde imidlertid neppe beholdt denne bygningen som sin residens om den hadde fått stå uansett. Hans program var et ganske annet. For ham var det naturlig å uttrykke seg som kosmopolitt (som senere for Hall på Gunnebo). Han var dessuten for fyrstelig å regne som kongens naturlige bror, ikke en landadelsmann av god gammel familie i kongelig tjeneste som vide-

reførte slektens tradisjoner. Villaidealet tjente bedre Gyldenløves hensikt med sitt internasjonale («moderne») arkitekturuttrykk. Om Larvikanlegget virkelig uttrykte internasjonal kultur – eller heller dansk eneveldekultur i Norge – er kan hende et spørsmål. Da den svenske arkitekten Nicodemus Tessin d. e. besøkte Gyldenløves store palass Gyldenborg i København i 1687 (nyss hjemkommen fra Paris), var han ikke imponert. Det faktiske uttrykk Gyldenløves smak representerte var nok et dansk-tysk brohode til Norge, men definitivt innenfor denne kulturens internasjonalt orienterte tapning.

Charlottenborg i København, Gyldenløves palé «Gyldenborg». Oppført 1672–1683. Hagen foran, til høyre Nyhavn. Maleri Jacob Coning 1694. Foto: Det Nationalhistoriske Museum, Frederiksborg slot, Hillerød

I Norge, der kongen knapt holdt seg en ordentlig residens annet enn en forfallen borg påbygd et renessanseappartement (Akershus slott ved Christiania), har glansen fra Larvik omkring år 1700 gått ut over det ganske land. De mektige lokale embetsmenn rundt om i landet hadde villet tekkes stattholderen Ulrik Fredrik Gyldenløve, og latt seg fascinere av glansen rundt kongens naturlige bror og hans hoff. Kongens popularitet i Norge i samtiden lignet hans bestefar kong Christian den fjerdes, og bidro utvilsomt til å spre forståelsen av internasjonal kultur i Norge på denne tiden.

Herregården i Larvik var, sett med kontinentale øyne, sikkert en konstruksjonsmessig pussig hybrid. Om bygningen kunne det sikkert sies slik en fransk diplomats frue skrev om stiftamtmannens palé i Trondheim i 1834: det eneste den store trekassen hadde til felles

med et palé var størrelsen. I likhet med Stiftsgården i Trondheim losjerte i Herregården i Larvik franske diplomater. I 1685 oppholdt seg her den franske ambassadør Jean-Baptiste Colbert marquis de Torcy (sønnesønn av den store Colbert) med følge hos Gyldenløve i diplomatisk ærend hos kong Christian den femte, som da besøkte Larvik. Byen ble i den anledning avbildet, og huset på tegningen benevnt «le Château». I denne sammenheng ble den oppfattet etter sin funksjon – og interiørene og hagen understreket dette. Fransk-mennenes etikette (de kom rett fra solkongens hoff i Versailles, beryktet for dette i sin samtid) krevde at den store salen ble avdelt med skillevegger slik at herrene hver foran sine sovegemakker fikk de nødvendige forgemakker og utganger til baktrapper som ble hugget ut i tømmerveggen mot galleriet. Hvordan de franske oppfattet det nasjonale eller internasjonale ved Larvik 1685 kjennes ikke. Slik Gunnebo ved Göteborg (også et trehus) hundre år senere ved general Mirandas kjente besøk uttrykte den ypperste internasjonale kultur i «Västerhavets kulturkrets», gjorde Larvik det i 1685. Sammenligner man Larvik med svenske herregårder fra samtiden, som likeledes som i Norge gjerne var tømmerhus, er likhetene ofte større enn om sammenligningen gjøres med danske hus, være seg oppført av bindingsverk eller mur. Om dette skyldes tømmerbygningens sammensatte karakter eller felles kulturell bakgrunn er vanskelig å si. Det er ikke usannsynlig at man har hentet inspirasjon fra sine naboland for å løse et program og formspråk innenfor konstruksjonens muligheter. Gammel Estrup, Herregården i Larvik og Gunnebo har til felles at stor vekt ble lagt på hageanleggene. Herregårdshagen i Larvik (eller residenshagen) var Norges første og største barokke hageanlegg. Hagen ble påbegynt samtidig med Herregården i 1674, og var sannsynligvis ferdig anlagt i 1680. Steinhuset, som var ment å skulle bli den egentlige residensen, ble oppført i anleggets midtakse på den øverste terrassen i 1689–1699, men var planlagt fra begynnelsen av anleggstiden. Det ble revet i 1760 da det allerede i 1730-årene var oppgitt som fremtidig residens, og den provisoriske tømmerbygningen ble beholdt.

I 120 år lå hagen med sine høye fontener, lange alleer og store kvarterer med klippede hekker som et strålende uttrykk for et arkitektonisk ideal og som maktsymbol, før den fra omkring 1800 i folks bevissthet i stedet gled over til å representere et gammeldags attergløyme fra en kunstlet og tyrannisk parykktid. Andre idealer hadde vunnet frem både i arkitektur, hagekunst og synet på statsdannelse. Hva hagekunsten angikk, representerte landskapsparken ved Baldersnäs i Dalsland det ypperste i 1820-årene, anlagt av den norsk-ættede göteborgskjøpmannen C.F. Wærn over et diametralt annerledes konsept – og Larviks vedlikeholdskrevende barokkanlegg syknet samtidig hen som handelsgartneri og ble glemt.

Hagen i Larvik er godt dokumentert i skriftlig kildemateriale og kart. Utgangspunktet for rekonstruksjonen er først og fremst en nøyaktig beskrivelse av beplantningen i 1773 og et kart fra 1685. Man ser av dimensjonene hvor viktig hageanlegget var for å uttrykke anlegget som grevelig residens på europeisk nivå.

Grevskapskartet fra 1811 viser veiforbindelsen fra Bøkeskogen på høydedraget over Larvik by til venstre og i retning mot høyre ned til Herregårdsanlegget. Videre mot høyre bydelen Torstrand, samt eng og dyrket mark i retning mot elven Lågen. I Bøkeskogen sees uthuggete akser med veier fra en firkantet plass i «patte d'oie»-form. Foto: Larvik Museum

Hagen hadde fire store dammer og en oval dam med fontene i midten med syv meter høy stråle (i samtiden oppsiktsvekkende – høyere enn i Vaux-le-Vicomte), samt en mindre fontene i parterret på terrassen. Hagens største parti var beplantet med frukttrær, kvartene var omgitt av høye klippede hekker av kastanje og lønn. Det var utenfor hagen en allé ned mot sjøen omgitt av en kanal. Alléen var antagelig en bane for kulespill.

Grantrær var plantet i alléene i hagen. Gran var sannsynligvis regnet for å være et norsk treslag, da det ikke fantes vilt i Danmark. De ble plantet ved lysthuset «Det Norske Hus» på Hirschholm slott i 1733. Grantrær ble sendt ned til København fra Larvik, og kan også ha inngått i Gyldenløves hage ved Gyldenborg i København som symbol på hans norske grevskap. Det var også granbeplantninger i hagen ved Sophie Amalienborg. Eviggrønne bartrær var moderne og følgelig ettertraktet i siste fjerdedel av 1600-tallet. I 1774 var det imidlertid ikke lenger gran i selve hagen. Mellom Bøkeskogen på høydedraget over byen og residensen gikk en allé som forbindelseslinje. Gjennom skogen ser man på kart fra begynnelsen av 1800-tallet at det var hugget snorrette akser, slik at man får assosiasjon til en jaktpark. Det er ikke funnet kilder som beskriver innhegninger, kun at det var satt ut rådyr og kaniner på øyer i skjærgården. I Bøkeskogen var imidlertid oppført to lysthus slik at man åpenbart har benyttet den til annen rekreasjon.

Herregårdens hage og alléen nedenfor gjorde at trafikken mellom Tjølling og Larvik by ble tvunget gjennom en flaskehals mellom hagens store stakittport og alléens kanal. Her gjennom porten fikk man det eneste mulige innblikk i residenshagen, som ellers var omgitt av plankegjerd. Midtaksen med de klippede trerekkene, den høye fontenstrålen, og øverst tilslutt, så lenge det varte; skallet av Gyldenløves steinhus høyt oppe på terrassen i fonden. Dette punktet har gitt det beste visuelle uttrykk for Larvik-grevenes makt. På motsatt side åpnet alléens perspektiv mot sjøen.

Residensen og hagen omtales i journalen til Christian 5.s norske reise 1685: «H. Kongl. Mayt. Logerede sammesteds udi Hans høie Excell. huus hvis bygning efter Norsk art af Timmer meget prober og vel indrettet og imellem Klipperne af Naturen med adskillige Deyligheder og derfor uden med en vel anlagt Hauge og Vandspring av 24 Fod høie forsynet.» Fontenens stråle hadde sitt trykk fra reservoaret «Herregårdsdammen» som lå ti meter høyere over havet, oppe bak Herregårdsfjellet. Den andre fontenen på terrassen er ikke avmerket på kartene 1688 og ble sannsynligvis anlagt da den nye residensen ble oppført i 1699.

Alléen var cirka 250 meter lang. Den lå helt slett i terrenget og var 25 meter bred fra kanal til kanal. Siden den var helt omgitt av forholdsvis brede kanaler, og det på Wilsters kart synes å ha vært trær midt for endene, har den åpenbart ikke hatt noen adkomstfunksjon. Derimot synes det sannsynlig at dette var en ballbane omgitt av trær. Riktignok var den ikke lang nok for det store klubbballspillet *palmaille*, men sikkert lang nok til mindre utgaver av lignende fornemme ballspill.

Herregårdshagen med terrasser, alleen og pryddartrær til venstre for den største fjellformasjonen. Peter Jacob Wilsters kart fra omkring 1688. Foto: Riksarkivet

Foran steinhusets tomt, som i 1774 var blitt en åpen plass med en port og mur med høye drivskap for druer i en steinmur, lå den høytliggende terrassen med utsikt over sjøen, med to store pryddartrær med blomster omkranset av buksbomhekker og prydet med 16 barlinder (sikkert klippet som pyramider) og to kuler av buksbom. Mellom de to parterrene lå en fontene likeledes kantet med buksbom. Langs plankeverket var det satt 28 espalierte frukttrær samt åtte lambertsnøttrær og på begge sider var det plantet rabatter av isop og lavendel. Steinhusets tomt var flankert av mindre kvadratiske parterrer kantet med buksbom. Ned fra banketten, som langs kanten var beplantet med ligusterhekker og fire store barlinder, førte to tretrapper. Vollen var dekket med gresstorv. Hoveddelen av hagen var ordnet omkring et stort kvadratisk midtparti, innelukket på alle sider av hekker av lønn og kastanje. Det var i 1773 fire kvarterer med åtti frukttrær plantet på gressbunn: pære-, plomme-, kirsebær- og epletrær. Tidligere var det seks rektangulære kvarterer. I midten var en oval dam med den store fontenen. Dammen hadde en diameter på cirka femten meter. Det var buksbom og fire store kastanjetrær rundt fontenedammen. På hver side av dette partiet var to rektangulære fiskedammer, hver på cirka 29 ganger 13 meter. Den store stakittporten i midtaksen var flankert av to «sommerlysthus». Sommerlysthus fantes også lenger opp i hagen i nord og ved gartnerens hus. Plankeverket var besatt med en høy,

Christian Olufsen (1763 - 1827)
Pastell av Christian Hornemann.
Foto: Det Nationalhistoriske Museum,
Frederiksborg Slot

klippet «beskermelses Hæk af træer». Alle hekker ble beskåret årlig. I hele hagen var det ellers adskillige hekker med roser, rips, stikkelsbær og solbær. Den sentrale midtgangen bandt elementene sammen, og gir anledning til å omtale hagen som barokk. Forbildene for anlegget er antagelig flere; hollandske og italienske.

Et av planens viktigste karaktertrekk er de fire dammene som fyller hele kvarterer, og dette hadde hagen til felles med hagen ved slottet Ter Nieuburch ved Rijswijk i Holland. Hagen og slottet ble anlagt i 1630-årene av stattholder Frederik Hendrik av Oranien. Selv om hagen i Larvik hadde sine dammer liggende på tvers av lengderetningen er idéen den samme, med rektangulære fiskedammer som utgjør hele kvarterer, og den symmetriske plasseringen om et sentralparti. Det er derfor grunn til å anta at Ter Nieuburch har inspirert Larvik-hagens hoveddisposisjon. Den dominerende bruken av vann i hagen, i form av dammer og smale kanaler rundt alléen, gir generelt hollandske assosiasjoner sammen med en hovedsakelig hollandsk preget hagekomposisjon – mens den høye terrassen, fontenene og de skogkledte bergene som flankerte hagens øverste parti, er karakteristiske trekk fra italiensk hagekunst. Den nye residensen fra 1699 ble liggende på hagens høyeste terrasse, på samme måte som kronprins Fredriks Frederiksberg (oppført av steinhusets sannsynlige arkitekt Ernst Brandenburg også i 1699), et trekk som kan være en konsekvens av

kronprinsens italienske reise, og senere Gyldenløves egen svigersønn grev Carl Ahlefeldts anlegg Sorgenfri, også ved København (Francois Dieussart 1706–1707).

Den danske forfatteren Oluf Chr. Olufsen skrev i 1790 om residenshagen i negative ordelag. Det var betegnende for hans samtid, men forteller også at hagen var godt vedlikeholdt: «Den er gandske i den gamle Hollandske, eller Franske usle Smag.(...)Grotter er der ingen af, men i deres Sted Overflødighed af Alléer, Pyramider og tusinde andre kunstige Ting.» Siden bygningen opphørte å fungere som residens tidlig på 1800-tallet ble aldri hagen omlagt til landskapsstil slik man ser ved andre større hageanlegg.

Slik sto antagelig hagen inntil residensen ble kjøpt av Larvik kommune i 1821, og hagen ble utleid til handelsgartneri. Den var velegnet for denne funksjonen. Produksjonselementene var – bortsett fra grønnsaksengene – frukttrær, bærbusker og dammer for vanning. Hovedgangene som også sees på gamle fotografier var fremdeles til stede, de var stabile transportårer i det store arealet. Først da Torstrand kirkegård ble anlagt i 1863 ble hagen desimert, og den ble først nedlagt fullstendig da skolebygningene ble oppført fra 1902.

Herregårdshagen ca. 1880. Torstrand kirkegård var anlagt i kjøkkenhagen. Man ser fremdeles ganger, dammer og frukttrær i forgrunnen. Foto: Per Nyhus samlinger

Artikkelen baserer seg på forfatterens dr. ing.-avhandling «Den eldre barokken i Norge – bygningenes former og rommenes fordeling», Arkitektur- og designhøgskolen i Oslo 2008.

Kammerbordets gemakk, Herregården i Larvik 1677. Foto: Vidar Askeland 2011

Vestfolds glemte kulturarv

Aina Aske og Gro Stalsberg

I sin ungdom reiste vestfoldbonden ikke sjelden utenlands, til Danmark eller længere, som soldat eller sjømand. Ved denne nære berøring med de fremmede og med hverandre skabtes et raskere omskifte og i det hele tatt en større bevægelighet i folkelivet paa disse kanter, enn tilfældet var i de indre og mere avstængte bygder. Vestfold har derfor tjent som et mellemlid mellem disse og udlandet, men har ikke, saaledes som Telemarken eller de vestlandske fjordegne, kunnet udvikle nogen særkultur.

(Helland 1914, 159)

I den bredt anlagte topografiske beskrivelsen *Norges land og folk*, ga Amund Helland en beskrivelse av Vestfolds kulturarv som noe som rett og slett falt utenfor tidens nasjonale ideal. Under norsk nasjonsbygging etter 1814 ble bondekulturen omskrevet til folkekultur og koblet tilbake til middelalder og vikingtid. Folkekulturen fant sin motvekt eller balanse i den elitepregede bykulturen som var forankret i borgerskapets verdier. Det nasjonale særpreg hadde i seg elementer fra både by og land, noe som var uproblematisk så lenge «norskheten» hos begge parter var udiskutabel.

I prosjektet *Västerhavets kulturarv* har universiteter og museer fra tre land gjennom tre år ført diskusjoner knyttet til kulturarv og blant annet stilt spørsmål til hvordan denne konstitueres og legitimeres. Larvik Museum er for tiden midt i en spennende prosess der lokal kulturarv er gjenstand for nye undersøkelser og vurdering. I et Kattegat-Skagerrak-perspektiv er saken relevant fordi den dreier seg om stattholder og greve Ulrik Frederik Gyldenløves residens i Larvik og tradisjonen som knytter seg til anlegget. Allerede tidlig i arbeidet, som startet opp i 2004, ble det klart for oss at vi støtte bort i et komplekst felt der anlegget er en nøkkel til forståelsen av en epoke, eller snarere hvordan denne ble oppfattet, fortolket og glemt av ettertiden. I Vestfold kalles epoken for «grevskapstiden» fordi det nåværende fylket fra 1671–1821 var inndelt i to grevskap, «Laurvig» og «Jarlsberg». I rikshistorien faller grevskapstiden innenfor «foreningstiden» (1380–1814), også kalt «400-års-

natten» eller «Dansketiden». I tilfellet Vestfold, og i særdeleshet den søndre delen, falt vurderingen av «norskhet» negativt ut 100 år etter unionsoppløsningen.

«Enige og tro indtil Dovre faller!»

Med sin lange kyststripe og mange små havner har Vestfold en lang tradisjon med kontakter over havet og handel på kryss og tvers innen Kattegat-Skagerrak-regionen og videre ut i verden. På 1500-tallet var trelasthandelen med England og Holland svært viktig og førte til maktkamp mellom norske bønder og danske adelsmenn som satt med store gods i Vestfolds sørligste områder. I Larviksområdet var det adelsfamilien Jernskjegg som satt med den største godsansamlingen, som omfattet jordbruksland, skogsområder og elver. Familien dominerte den viktige sagbruksnæringen fra 1530-årene av og som en konsekvens av dette startet framveksten av byen Larvik. Maktposisjonen gikk videre til adelsfamilien Lange, som utvidet godset og som også startet Fritzøe jernverk. I 1650–60-årene skjedde en maktforskyvning fra adelen til rike borgere. Tendensen forsterket seg da eneveldet ble innført og den gamle adelen ble berøvet sine politiske og økonomiske privilegier. I stedet posisjonerte borgerne, handelsborgere og embetsmenn seg som jordeiere. Så skjedde imidlertid noe som satte en stopper for denne utviklingen i Vestfold. Da kong Christian 5 opprettet en ny høyadel i 1671 fikk Norges stattholder, Ulrik Frederik Gyldenløve (1635–1704), rang som greve og kongen ga ham Brunla amt i forlening som arvelig grevskap.

To år senere fikk en annen av Danmark–Norges mektigste menn, rikskansler Peder Griffenfeld, Tønsberg amt i forlening. Flere grevskap ble ikke opprettet i Norge, og Vestfold fikk med dette en særegen utvikling i tidlig moderne tid. Grevene hadde nærmest fyrstelig status og ubegrensede muligheter til å sikre seg inntekter og makt. Larvik sto i en særstilling fordi greven gikk inn som en uslåelig konkurrent i det lokale næringslivet. Han eide jernverk og sag-

Stattholder og greve Ulrik Frederik Gyldenløve (1638–1704). Ant. Jacob D'Agar (1640–1715)
Foto: Det Nationalhistoriske Museum, Frederiksborg Slot

bruk, foruten kirker, skoler og andre viktige samfunnsinstitusjoner. Greven dominerte alt og alle, ikke gjennom egen tilstedeværelse, men via embetsmenn og tjenere som for en stor del var av dansk eller tysk herkomst.¹

Helt fram til 1814 var lokalsamfunnet Larvik sterkt formet og påvirket av dansk kultur og dansk samfunnsform. Lojaliteten til den danske kongen og de lokale stedfortredere satt dypt også etter grevskapets fall. Under Riksforsamlingen på Eidsvoll ga samtlige representanter fra det tidligere grevskapet sin støtte til grupperingen som gikk inn for et selvstendig Norge med den danske tronfølgeren Christian Fredrik (1786–1848) som valgt konge. En av de fremtredende representanter for «danskepartiet» var Jens Schow Fabricius (1758–1841), som ved Riksforsamlingens slutt samlet alle representantene med ordene «Enige og tro, indtil Dovre falder!» (Johnsen 1923, 440). Fabricius var sønn av mannen som i en årrekke var grevens stedfortreder i Larvik, et verv som gikk videre til Schow Fabricius' eldre bror Frederik Ludvik Fabricius (1731–1786).

Det er ikke uproblematisk å få tak i alle nyansene av holdninger i Larvik. Det fantes de som ønsket seg tilbake til de gode gamle tider, mens andre holdt «oppgjørets time» med knivskarp retorikk. Så sent som i 1830-årene ble forsøk på satirisk omgang med byens fortid, blant annet i avisen *Jarlsberg og Laurvigs Amtstidende*, avverget og effektivt satt en stopper for av embetsmenn og borgere som ikke syntes noe om den nye «opposisjonelle frihetsånd». (Langeland 1953, 227–36).

Grevenes minne over egen storhet

Selv om Larvik grevskap ikke lenger var noe grevskap og alle adelige titler og privilegier ble avvirket i 1821, kunne man ikke kvitte seg med historien. For det første fortsatte bruken av «Grevskapet Larvik», «Larvik Grevskap» eller «det forrige Grevskap Larvik» som vanlige betegnelser (Omang 1935, 51). For det andre hadde grevene etterlatt seg svært synlige spor som fortsatte å påminne om deres eksistens og byens identitet. Blant de tydeligste var grevenes residens, som hadde sin storhetstid fra 1674 og frem til Frederik Ahlefeldt-Laurvig oppga grevskapet til kongen i 1805. Gyldenløve oppførte Residensen slik at den både var sterkt synlig, men også verdig tilbaketrukket i bybildet. Hageanlegget og de høye plankegjerdene gjorde stedet uinntagelig for vanlige mennesker (se Lars Jacob Hvinden-Haug i denne boken). Det monumentale inntrykket holdt seg langt opp i tid og er fortsatt lesbart på fotografier fra 1860 og frem til jernbanen ble anlagt i 1881.

Maktsymbolikken og tilstedeværelsen var ikke mindre uttalt utenfor gjerdene; like i nærheten av Residensen lå kirken, som var grevenes private eiendom, og ved siden av denne ble det bygd et godshospital for eldre, verdig trengende i grevens tjeneste.

Larvik by med Residensen i bakgrunnen, ca. 1870. Foto: Larvik Museums samling

Området like utenfor Residensens hovedport var endepunktet for opptogene som ble arrangert når kongen besøkte sitt fjerne grevskap. Her ble byens borgere og arbeiderne ved grevens bedrifter samlet, og til støtte for hukommelsen om store begivenheter og slekters gang lot grevene hugge hyllingsdikt i fjellknausene utenfor den lukkede hagen. Det er fristende å se området utenfor gjerdet som en slags planmessig anlagt minnepark. Det faktum at byens befolkning fortsatt samles på samme sted utenfor porten under feiring av nasjonaldagen, forteller noe om kontinuitet. Det gjør også videreføringen av tradisjonen med nye inskripsjoner ved kongebesøk.

En hendelse i 1780-årene vitner om at forherligelsen ikke var entydig akseptert i grevens egen by. Det fortelles at da den siste greve Danneskjold-Laurvig døde i 1783, lot hans private rådgiver og sekretær reise en minnestøtte i hvit marmor i området sør for Residensen. Etter kort tid ble den «omstyrtet av mengden og måtte flyttes til et mindre i øyenfallende sted» (Johnsen 1923, 215).

Mye tyder på at grevene gjennom sin byggevirksomhet hadde et bevisst forhold til sin manglende tilstedeværelse i Larvik. Ingen av dem bodde noensinne i grevskapet, og arkitekturen og måten landskapet ble brukt på, skulle kompensere for fraværet og påminne innbyggerne om hvor makten lå.

Plassen foran Residensen, Laurvigs hospital og Larvik kirke, ca. 1870. Foto: Larvik Museums samlinger

En glemt fortelling og et forlatt hus

Grevskapets avvikling og begivenhetene som fulgte betød altså ikke umiddelbar glemsel eller at det «danske» ble fremmedgjort. Endringene kom gradvis og det som skjedde med grevenes residens er i seg selv et bilde på mentalitetsendring og historiefortolkning.

I 1801 bodde grevskapets øverste leder og grevens stedfortreder Henrich Ottosen Bull i Residensen sammen med sin kone, seks barn og tjenerskap (1801-telling for Laurvig). Han var den siste som kunne gi det slitte og alderdomlige anlegget et gjensinn av fordums glans. Etter hans tid ble Residensen tømt for møbler og inventar og en av fløyene delvis revet. Etter noen år i privat eie ble bygningen kjøpt av byen i 1821. Motivet var trolig funksjonelt, men man kan heller ikke se bort fra at det også hadde preg av en «redningsaksjon». Christian Adolph Diriks (1775–1836), også han en sentral eidsvollsmann fra Larvik, kan ha spilt en rolle i den forbindelse. Til tross for at bygningen ble reddet fra privat overtakelse, som i verste fall kunne medført riving, hadde det gamle regimet mistet sin makt og som en konsekvens kunne Residensen på sikt ikke lenger fungere som symbol. Allerede før kjøpet i 1821 hadde byens teaterforening etablert seg med scene og tribuner i «riddersalen». I tillegg ble det innredet rådstue, klasserom for fattigskole og middelskole, samt bolig for den høyere skolens rektor og byens prest (Langeland 1953, 83–86). Den gamle betegnelsen «Residensen» forsvant til fordel for det mer nøkterne «Herregården». Minnet ble fortrent og bare glimtvis kom historien opp til overflaten. De mørke gangene og vage opplysninger om

grevenes fryktinggytende rykte ga næring til spøkelseshistorier som har fulgt bygningen helt fram til i dag.

C.A. Knudtzon, som vokste opp i Herregårdens rektorbolig, kommenterte på en nøktern måte: «At det spøkte i Herregården var i alle fall godt for den ting at vi slapp besøk av tyver, og spesielt da stortyvene Ola Høiland og Jonas Svendsen.» (Hesselberg 1945, 94).

Sentrum og periferi

Selv om dansketid og grever av forståelige grunner ikke passet inn i det nasjonale identitetsprosjektet, var de gamle grevskapene i Vestfold likevel viktige leverandører av råmateriale til fortellingen om nasjonen Norge. Vestfolds storhet lå i det store antallet middelalderkirker og i enda større grad arkeologien. Fra 1860 og videre ble mange hundre gravhauger gravd ut og toppet med funnet av Osebergskipet i 1904. Gjenstandene ble brakt til Kristiania (Oslo) som landets sentrum og arena for nasjonalstatens monumenter. I sin artikkel om unionsoppløsningen i verket *Norsk-svenske relasjoner i 200 år*, skriver Peter Aronsson:

«Norrmännen undviker att resa monument över unionsupplösningen och utvecklar en monumental kulturnationalistisk miljö i Kristiania. Bygdöy med Norsk Folkemuseum grundad i 1894 visar på motsvarande sätt som övriga nordiska friluftsmuseer fram det folkelig nationella. I detta fall bygger det på en samling som tillhört Oscar II, vilket kunde ha upplevts problematiskt. Gokstad- och Osebergsskeppen som grävs fram på 1880- och -90-talen får en sakralt nationell hemvist i Vikingskipshuset, ritat 1914. Folkkulturen knyts i et raskt grepp rakt över de danska århundradena tilbake til den norska vikingatiden.» (Aronsson 2005, 219).

Men Vestfold hadde altså mer å by på, og mot alle odds skulle den gamle grevegården i Larvik vise seg vanskelig å komme forbi, også i den nasjonale konteksten. Bakgrunnen finner vi både i

Trappeløp i Herregårdens hovedfløy.
Foto: Vidar Askeland

institusjonaliseringen av norsk kulturminnevern på begynnelsen av 1900-tallet og en voksende interesse for etterreformatoriske kulturminner.

Lov om fredning og bevaring av fortidslevninger trådte i kraft i 1905 og den første riksantikvaren tiltrådte i 1913. Harry Fett kom rett fra stillingen som konservator ved Norsk Folkemuseum til pionerarbeidet med å bygge opp et statlig organ for forvaltningen. Han rettet umiddelbart fokus mot nyere tids kulturminner i form av den verdslige arkitekturen og kirkene.

Parallelt foregikk en knoppskyting av museer i distriktene. Mellom 1900 og 1920 ble det opprettet om lag 40 nye museer i Norge, og gruppen som dominerte var de såkalte folke- og friluftsmuseer, etter inspirasjon fra Norsk Folkemuseum og De Sandvigske samlinger på Maihaugen. Ansvarer til regionale og lokale museer var å samle inn og stille ut regional og lokal kulturarv, både folkekulturen og den borgerlige kulturen. (Talleraas 2009, 94–95).

Larviksrommet, Den kulturhistoriske utstilling på Bygdøy 1901. Foto: Norsk Folkemuseum

I Larvik ble interessen for lokalhistorie for alvor vakt ved deltakelsen i den kulturhistoriske utstillingen på Bygdøy i 1901. I kommunale papirer framgår det at byen hadde et arkiv med blant annet «husbetrivelser og taxter, karter, merkelige skjøter og lignende» og man

har også tatt vare på «gamle dragter fra borgervæbningens tid, uniformer tilhørende det ældre politi og brandvæsen, natvægterdragter, utensilier som trommer, haandklokker og morgenstjerner.» Man tenkte på å kopiere eller gjenskape rom blant annet fra Herregården og videre stille ut «gjenstande til nytte og pryd, porcelæn, lysplater, byens malerier av skibe og portrætter. Indbo utført av byens haandværkere, sølv med byens guldsmedlaugs stempel». (Hesselberg 1920, 66).

Trolig har gjennomgangen av materialet gjort så pass inntrykk at også ideen om et bymuseum var nærliggende. I 1916 ble det besluttet å danne en forening med formål å få i stand et museum for Larvik og omegn. Bak stiftelsen sto byens «bedre borgere» med fruer, som meldte seg som medlemmer, og formålet var «at samle og bevare alt, hvad der kan belyse byens og distriktets kultur i de svundne tider og spesielt at bevare og saavidt mulig bringe Herregaarden tilbage i dens gamle skikkelse». (Larvik og omegns Museumsforening, I:3–8).

Det lokale initiativet førte til at riksantikvar Fett ble oppmerksom på Herregården. Spørsmålet er hvordan et kulturminne som både befant seg i en geografisk periferi, som ikke kunne flyttes på og som dessuten umulig kunne passere som «særnorsk» fikk innpass som nasjonalt kulturminne?

Herregården som monument og lokalmuseum

I april 1917 kom riksantikvar Harry Fett på besøk til Larvik. Han var invitert av lokale ildsjeler og utstyrt med oppgaven å legge «de gode Larvikborgere på sinde hvad de forsukler av skjønheds- og kulturværdier, og hva de bør gjøre for at redde det som er igjen» (Bødtker 1916).

I foredraget hadde han to hovedpoenger; det ene var beskrivelsen av de uvurderlige «monumenter» som «godseiertypen» i Vestfold hadde etterlatt seg. Det andre var beskrivelsen av det som kunne bli et minnesmerke over dansk adel i søndre Vestfold, med andre ord et lokalt museum. Fett snakket varmt om å gjenskape fester i Gyldenløves ånd og fortsatte: «Portretter er det naturlig å henge inn i festsalen i rammer, som harmonerer med rommet og av menn som har gjort seg fortjent av byen. Jeg kan nevne navn om Gyldenløve, Sophus Bugge, Johan Sverdrup og andre. Med slike portretter skal veggene kles hvor Larvik samles ved festlige anledninger.» (*Jarlsberg og Laurvigs Amtstidende* 1.5.1917).

Den manøver han gjorde var å heve en passende del av kulturarven opp på den nasjonale pødestall, først og fremst det som handlet om arkitektonisk og dekorative eksempler på kontinental stil i Norge, mens fortellingen om dansk adels markante tilstedeværelse ble overlatt til lokalsamfunnet.

Anlegget ble fredet som nasjonalt kulturminne i 1923 og samtidig var grunnen beredt for det som skulle vise seg å bli et kontroversielt prosjekt; Herregården som Larviks bymuseum.

Glemsel igjen

Kombinasjonen nasjonalt kulturminne og bymuseum viste seg å være vanskelig, for jo mer man avdekket og jo lenger man kom med restaureringen av kulturminnet, ble det stadig klarere at bygningen ville framstå som et monument over grevskapets og byens mektige mann Ulrik Frederik Gyldenløve og hans slekt. Domenico Erdmann, som hadde ansvaret for arbeidet, skrev dessuten at selv om Gyldenløve muligens hadde planlagt Residensen som en norsk bygning (den var oppført av tømmer) så strakte ikke likheten seg lengre enn de opprinnelige ukledde tømmervegger og svalen mot gårdsplassen (Erdmann 1923, 478). Det var rett og slett problematisk å få innpasset den norske historien slik Fett hadde antydnet at det kunne gjøres og slik museumsforeningen også hadde sett det for seg.

Fra hovedfløyens interiører. Foto: Vidar Askeland 2011.

Parallelt med restaureringen foregikk det ambisiøse arbeidet med byens historie fram til 1814. Arbeidet ble igangsatt i 1918 som del av forberedelsen til byens 250-årsjubileum i 1921.

Her kom Larviks særpreg, utviklingstrekk og fenomener tydelig fram, slike som ikke hadde nasjonale paralleller eller gyldighet i andre deler av landet. Jo dypere man stakk i historien, jo tydeligere ble den kontinentale og adelige påvirkningen på alt fra næringsliv til organiseringen av samfunnet, kunst, arkitektur og landskap. På mange måter bygde det lokale historieverket opp rundt det nasjonale minnet, men uten at den lokale fortellingen ble del av den nasjonale.²

Kanskje førte dette misforholdet til, at ikke før hadde man rettet søkelyset mot bygningen, så startet på nytt bevegelsen ned i glemselens mørke. Det sviktet på to fronter, både lokalt og nasjonalt. Byens kommunale myndigheter hadde ikke forstått, eller alternativt ville de ikke ta innover seg, ansvaret for verken «barokkminnet» eller lokalmuseet. Saksbehandlingen fra 1918 og framover gir et nærmest entydig uttrykk for stahet og vrangvilje i forhold til å oppgi den kommunale bruken av Herregården. Grevens «riddersal» ble restaurert til feiringen av byens 250-års jubileum, men bevaringen av området omkring bygningen ble trenert. Hagen ble allerede fra 1902 nedbygd av kommunale skolebygninger med tilhørende skolegårder, og så sent som i 1922 planla kommunen en bred gate rett utenfor sørsiden av bygningen, noe som førte til voldsomme protester i landets største avis under overskriften: «Det planlagte attentat mod Herregaarden i Larvik maa forpurre!» (Aftenposten 22.7.1922). Dette til tross; engasjementet fra vernemyndighetene spaknet og ble redusert til de nødvendige pålegg om antikvarisk vedlikehold av bygningen og instruks for hva som burde og ikke burde gjøres. Interessen for Herregården forsvant sammen med de store ordene.

Høsten 1925 sto et redaksjonelt innlegg på trykk i en av Larviks lokalaviser. Det het «Monumenter», og var en skarp kritikk rettet mot oppførelsen av en søyle fra det for lengst nedrevne steinhus som Gyldenløve hadde satt opp i Herregårdens hage. Blant annet het det: «Man har villet reise Gyldenløve et minnesmerke. Bortsett fra at denne mann, som alle andre selvsagt har sine gode egenskaper, så er det dermed ikke sagt, at de gode egenskaper var de mest fremtredende hos denne mann. Et faktum var det at han var hertaker i en tid som man må henregne til norgeshistoriens mørkeste. Når man husker den ting må man ha grunn til å forundre seg over de overdrevne anstrengelser for å bevare denne manns minne.» Deretter fortsetter teksten med en lovprisning av de menn som representerer framskrittet, som Marcus Thrane og ikke minst Johan Sverdrup – «en merkesmann i vår politiske historie». Forfatteren har ikke noe imot hagen i seg selv, men altså minnesmerket over dansketiden, «gammelt skrammel som man drar fram i dagens lys og stiller opp i en ny pen have» – og avslutter: «man skulle tro man levet blant molboer». (Nybrott 18.9.1925)

Selv om så sterke ord kanskje ikke var representative, harmonerte de antagelig med likegyldigheten. De gamle grever var enten symboler for en tid man vil glemme eller rett

og slett bare anse som latterlig. Dersom man følger saken omkring Herregården på lokalt nivå, er det en dobbelhet å spore som kan føres helt fram til i dag. Ved store anledninger høres en etterklang av riksantikvar Fettes ord fra langt tilbake og bygningen hylles som byens viktigste kulturminne. Samtidig råder nesten stillstand, mens kulturminnet langsomt fragmenterer.³

Hvordan kan historien gjenoppdages?

Innledningsvis skriver vi at Herregården i Larvik er en nøkkel til forståelsen av en epoke, eller snarere hvordan grevskapstiden er blitt oppfattet, fortolket og glemt av ettertiden. Med dette mener vi at anlegget ikke bare representerer eneveldets arkitektur og samfunnsorden i Vestfold, men det er også et bilde på hvordan nasjonen og lokalmiljøet har skapt identitet og kulturarv ved å la noe bli synlig mens annet måtte gå i glemmeboken. Det har hele tiden vært et maktspill og en vekselvirkning mellom nasjonale preferanser og lokale ambisjoner – eller mangel på disse – som i sin tur fikk konsekvenser for det fysiske anlegget. Disse var i overveiende grad negative. Usikkerheten bredte seg med hensyn til hvor store deler av anlegget som egentlig var fredet og hva man kunne tillate seg av ombygginger og andre gjennomgripende endringer. De siste årene har nyere forskning bidratt til å heve anleggets status. Dermed har det også vært mulig å utarbeide nye planer for framtidig restaurering og bruk. Samtidig nærmer vi oss «grevskapstidens» kulturhistorie med nye innfallsvinkler, og i den forbindelse har prosjektet *Västerhavets kulturarv* gitt viktig inspirasjon. I et Kattegat-Skagerrak-perspektiv er grevskapshistorien knapt påbegynt. Herregårdsanlegget i Larvik venter utålmodig på at nye fortellinger skal fylle bygning og hage med liv.

Litteratur

- Amundsen, Arne Bugge 2004. «Å gjenoppdage byen. Lokal kulturhistorie i en ny tid.» *Sophus. Historisk tidsskrift for Larvik* nr. 1, 21–30
- Aronsson, Peter 2005. «Unionsoppløsning att glömma eller att stoltsera med?» i Sørensen, Øystein og Thorbjörn Nilsson red. *Norsk-svenske relasjoner i 200 år*. 216–246
- Erdmann, Domenico 1923. «Herregaardens farveutstyr» i Johnsen, Oscar Albert red. *Larviks historie*, 478–483
- Helland, Amund 1914. *Norges land og folk topografisk-statistisk beskrevet. Topografisk-historisk beskrivelse over Jarlsberg og Larviks amt*.
- Hesselberg, F. M. 1945 *Larvik og bygdene. Folk og yrke*. Eget forlag
- Hesselberg, F. M. 1920 *Kjøpstaden Larviks kommunalpolitikk og byens ledende mænd*. Larvik, Jarlsberg og Larviks Amtstidende

- Johnsen, Oscar Albert 1923. «Larviks historie ca. 1750–1814» i Johnsen, Oscar Albert red. *Larviks historie*, 223–441
- Johnsen, Oscar Albert 1923. «Larviksgrevene 1754–1805» i Johnsen, Oscar Albert red. *Larviks historie*, 197–222
- Johnsen, Oscar Albert red. 1923 *Larviks historie 1. bind. Larviks historie indtil 1814*. Kristiania, Grøndahl & Søn
- Langeland, A. St. red. 1953 «Trek fra folkelivet» Langeland, A. St. red. *Larviks historie*, 206–236
- Langeland, A. St. red. 1953 «Herregården blir byens eiendom» Langeland, A. St. red. *Larviks historie*, 83–87
- Langeland, A. St. red. 1953 *Larviks historie, 2. bind 1814–1885*. Larvik, Larvik kommune
- Rian, Øystein 1980. *Vestfolds historie. Grevskapstiden 1671–1821*. Vestfold fylkeskommune
- Sørensen, Øystein og Thorbjörn Nilsson red. 2005. *Norsk-svenske relasjoner i 200 år*. Oslo, Aschehoug
- Omang, Reidar 1935 *Fritzøe i slekten Treschows eie 1835–1935*. Oslo, Aschehoug
- Talleraas, Lise Emilie 2009. *Et uregjerlig mangfold? Lokale og regionale museer som saksfelt i norsk kulturpolitikk 1900–cirka 1970*. Avhandling 2009. Institutionen för kultur- och medievetenskaper. Umeå universitet
- Forfatter ikke oppgitt 1917. «Herregaarden som monument» i Jarlsberg og Larviks Amtstidende 1/5

Internettreferanse

1801-telling for 0707 Laurvig. www.digitalarkivet.uib.no

Arkivalia

Brev fra K.E. Bødtker til Harry Fett. Februar 1916. Larvik Museums samling
Larvik og omegn Museumsforening, protokoll I. 7.4.1916. 1–138

Noter

- 1 Grevskapshistorien er gjort rede for i Øystein Rians verk *Vestfold historie 1671–1821*.
- 2 Se nærmere om dette i Arne Bugge Amundsens artikkel «Å gjenoppdage byen».
- 3 I tillegg til litteratur er avsnittet basert på saker vedrørende B90 Larvik Herregården i Riksantikvarens arkiv, Larvik kommunes arkiv (IKA Kongsberg), Larvik og Omegn Museums forenings arkiv (Larvik Museum) og lokalavisene Nybrott og Østlands-posten. Gjennomgangen er ikke avsluttet og endelig analyse foreligger ikke når artikkelen skrives.

Fra utstillingen Grenseløst. Foto: Vestfoldmuseene 2010

Utställningen Gränslost

Maria Forneheim

Västerhavet kulturarv bestämde sig tidigt för att göra vandringsutställningen *Gränslost*, som skulle turnera i Norge, Sverige och Danmark. Detta för att visualisera de diskussioner som kom att föras inom projektet. Att göra en utställning över nations- och institutionsgränser har varit en utmaning och en resa för alla parter. Ett möte mellan akademi och praktik, olika språk och kulturer ställer krav på urval av text och presentationsteknik. Vår förhoppning var att komma närmare våra nordiska grannar och hitta nya arbetsformer över gränserna. Utställningsproducenter och pedagoger slog sig samman med historiker för att fastställa ramarna för en utställning. Vandringsutställningen *Gränslost* sätter de olika områdena kring Kattegatt/Skagerack i ett större perspektiv under rubrikerna Makt, Frihet och Kunskap. Arbetet gav oss en bredare bild av historien. Genom att ta en stad/by vid Kattegatt/Skagerack och sätta den i ett Västerhavsperspektiv får platsens regionala betydelse med handel, näringar och kultur ytterligare en dimension.

Från Göteborgs stadsmuseums horisont gav arbetet med vandringsutställningen ytterligare tillfälle att diskutera 1700-talets betydelse för dagens människor, vilket också varit ett huvudtema i arbetet med museets stora basutställning *1700-talets Göteborg*, som blev klar 2010.

Utifrån erfarenheten kring uppbyggnaden av basutställningen *1700-talets Göteborg* tog Göteborgs stadsmuseum med sig flera tankar in i arbetet med vandringsutställningen *Gränslost*, inklusive det ansvar som är förknippat med historieskapande och reproduktion av historien. Centrala frågor vid producerandet av en utställning är *Vad vill vi berätta, varför och på vilket sätt?*

Genom arbetet med *1700-talets Göteborg* hade vi fått erfarenhet av att arbeta med tillgänglighet på flera nivåer. Vi hade också erfarenhet av att jobba i projektform, med en projektgrupp med deltagare från olika enheter. Alla skulle vara med från början och få delta i processerna med sin expertis. Här låg också en stor del av utmaningen. Detsamma gällde vandringsutställningen *Gränslost*; hur skulle vi nå samsyn i olikheterna? Vi insåg rätt snart att resultatet var helt beroende av vår vilja att samarbeta, vår ambition att nå ett

gott resultat och förståelse för varandras olikheter. Alla tre nationer och institutioner hade till en början olika mål och riktlinjer för utställningen. Det gällde främst tillgänglighet i val av material, text och bild. Här följde diskussioner om texturval och språkbruk. Att nå en bred målgrupp var en stor utmaning men en problematik som vi löste genom att ha texter på flera språk och nivåer. Vi valde att exponera direkta citat men också frågeställningar som utformades av pedagoger för att nå en bredare målgrupp. Att diskutera föremål/genstander var en central del av projektet. Frågan var *hur* vi praktiskt skulle kunna införliva dem i utställningen eftersom det innebar frakt av föremål/genstander, såsom ostindiskt porslin eller textilier, över nationsgränser, vilket vi inte hade resurser till. Problemet löstes genom att vi istället använde bilder och rekvisita för att gestalta föremål/genstander. Vi valde att kalla utställningsdelen med föremål för *En glimt av 1700-talet*. Föremålen blev i sig själva en installation med en hälsning från vår nordiska historia. Vissa föremål från den här tiden är svåra att härleda till en viss nationsbakgrund. Detta tillförde ytterligare en viktig aspekt till diskussionen, nämligen insikten om att ett 1700-talets allmogeföremål från Bohuslän kan ha så stora likheter med ett «norskt» föremål från samma tid, att det är svårt att säga vad som här är östnorskt eller västsvenskt.

För att skapa en utställning för en bred målgrupp vet vi av erfarenhet att aktivitetsmoment i en utställning skapar större delaktighet. Därför skapades i utställningen *Gränslöst* en inre cirkel med aktivitetsstationer där man kunde märka ut sin senaste resa inom Norden på en magnettavla och även skriva ned sitt reseminne. Utställningen hade också öppningsbara luckor med citat samt «collage-testrar» där bilder tillsammans med speldosor skapade lekfullhet i en för övrigt medvetet analog utställning. Vi skapade en utställning som tog upp 1700-talets formspråk med snickeridetaljer och järnhantverk. Utställningens väggar fick formen av en snäcka som vrider sig in mot mitten av en matta föreställande Kattegatt/Skagerack. Det fick symbolisera vårt arbete kring ett gemamt hav och en på många sätt gemensam historia när det gäller makt, frihet och kunskap.

Invigning av utställningen *Gränslost* på Gammel Estrup Herregårdsmuseum juni 2011

Reise og forflytning har alltid vært forbundet med kontroll. Her representert ved reisepass utstedt under Ludvig XVI i mai 1789 til Jørgen greve Scheel (1768–1825) på hans store Europareise. Rigsarkivet. Foto: Gammel Estrup Herregårdsmuseet

Om å flytte og om å finne sin tilhørighet

Kjell Østby

Migrasjon og kontakt mellom mennesker fra ulike kulturer og land har gjennom historien også preget de geografiske områdene prosjektet *Västerhavets kulturarv* omfatter.

Når man snakker om utvandring eller innvandring fokuseres det oftest på hvor menneskene reiste fra, hvor de bosatte seg, og hva de drev det til. Men hvordan var veien dit? Hva opplevde de av personlige utfordringer, gleder, sorger, muligheter og skuffelser? Hvordan var tilpasningsprosessen? Hva skjer med mennesker i en migrasjonsprosess? Majoriteten i Norge har flyttet en eller flere ganger gjennom livet. Men ikke alle har flyttet over lande- og kulturgrenser. I dag vet vi litt mer om hva som er normale følelsesmessige reaksjoner når en flytter slik. Kunnskap og bevissthet om flytteprosessen, hva som skjer i og rundt en når en flytter, er viktig for å forstå egne og andres reaksjoner.

Utgangspunktet for flyttingen er et hjemland og et lokalsamfunn. Det er mange ulike faktorer som er med og skaper tilhørighet og trivsel der hvor man bor. Det sosiale nettverket betyr mye, med både familie, slekt, venner, naboer, kolleger, klan, og så videre. Men i tillegg er det også mange andre trivselsfaktorer: bolig, eiendeler, inventar, eiendom, matkultur, lukter, lyder, smaker, klima, natur, musikk, kunst, husdyr, pengesystem, sosiale og kulturelle verdier, skolesystem, arbeidslivssystem, religiøs, politisk, etnisk og/eller nasjonal tilhørighet, og så videre. Flytting til et annet land innebærer mye mer enn det å forlate familie, venner og andre sosiale relasjoner, roller, forpliktelser og forventninger. Man forlater det kjente – der man har en naturlig sosial posisjon og rolle, og der man har både sosial, språklig, relasjonell, yrkesfaglig og annen kompetanse. Man har oversikt og tilhørighet. Man kjenner og er kjent, forstår og blir forstått. Når man forlater hjemsted og land, som individ eller familie, forlater man de fleste av «trivselsfaktorene» nevnt ovenfor, for heretter å være en minoritet i et ukjent majoritetssamfunn. Savnet og lengselen etter både personer og alt det andre man har reist fra, er av de tingene som oppleves vanskelig

med en flytting. Kort sagt er det å flytte langt mer enn å bytte adresse og bosted – for svært mange er det nærmest å bytte liv.

Kunnskap og bevissthet om forventede psykiske og følelsesmessige reaksjoner og opplevelser ved en flytting er viktig, og bidrar til å avdramatisere og naturliggjøre slike prosesser. Dette er normale menneskelige reaksjoner på en unaturlig (og for noen dramatisk) omskifting. De fleste som flytter bærer på en drøm om en positiv endring. Årsakene til flyttingen kan være mange og ulike; arbeid, ekteskap, eventyrlyst, sosiale problemer eller forfølgelse. For noen er reisen over i løpet av noen timer, mens det for andre kan ta måneder og år, med mange stoppesteder underveis. Uansett årsak og reisens varighet, er det likevel noen reaksjoner som er gjenkjennelige for de fleste. Før avreise og rundt oppbruddet vil man ofte kjenne på spenning og forventning for det som ligger foran. Samtidig er det avskjed med familie og venner og alt det som er kjent. Derfor kan følelsene oppleves som kaotiske for mange. Enkelte vil også kjenne på skyldfølelse for de som er igjen og som ikke fikk sjansen til å reise. Ikke minst gjelder dette flyktninger. Underveis på reisen melder det seg mange spørsmål, tanker og følelser – usikkerhet, tristhet, tomhet, statusløshet, kaos, savn. Det kjente og trygge ligger bak, mens det ukjente ligger foran. Hvordan blir livet? Får jeg jobb, et sted å bo, venner? Vil jeg trives? Andres forventninger ligger også på lur – hva kan jeg skrive hjem om? Det er viktig å påpeke at barna også opplever de samme reaksjonene, men kan vise det på andre måter.

Selv om en del mennesker som flytter i dag – i sammenheng med næringsliv, diplomati, humanitære eller religiøse organisasjoner – allerede har undertegnet en jobbkontrakt før de reiser, vil de følelsesmessige reaksjoner ofte være sammenfallende med annen, og mindre frivillig flytting.

Den første tiden på det nye stedet kalles gjerne turistfasen, eller «honeymoon». Det nye er spennende, eksotisk, annerledes, og interessant. Nye lyder, lukter, arkitektur, mat, språk, klima, og så videre. Mye praktisk skal ordnes. For å klare seg økonomisk trenger man jobb, og for å kunne jobbe trenger man å kunne snakke språket. Forskning viser at det tar 1–2 år å lære seg et hverdagsspråk, mens det vil ta 5–7 år å lære seg et akademisk språk. Dette forutsatt at man har mulighet for å praktisere språket sosialt hele tiden. (Bakken, 2007)

Det er vanlig at følelsene etter en tid «daler», og det som først var både spennende og interessant, kan oppleves som merkelig, irriterende og frustrerende. «De» tenker, prioriterer og oppfører seg annerledes – og det er mye en ikke forstår. Veien er kort til frustrasjon, kritikk, sinne, tristhet og mistrivsel. Dette kalles ofte for «sjokkfasen», og det er ikke uvanlig å oppleve irrasjonelle følelser denne tiden. Man er en minoritet, og både sosial status og rolle er endret. I tillegg opplever man at flyttingen fører til at rollene i familien endrer seg, og at foreldrerollen i Norge har mange andre forventninger knyttet til seg enn i hjemlandet. Familien må finne ut hvordan de skal tilpasse seg livet i Norge. Alt det man

forlot framstår etter hvert i et mye bedre lys enn det var. Sviktende selvfølelse, tristhet, depresjon, savn og lengsel, frustrasjon, aggresjon, og kritikk av det nye samfunnet er ikke uvanlig i denne perioden. En kurdisk lærer i Larvik sa det slik: «Jeg gikk fra turistfasen til tristfasen.» I samme familie kan ulike personer oppleve tilpasningen til det nye livet og samfunnet svært ulikt, noe som kan oppleves som en tilleggsbelastning.

«Ingen bytter fedreland uten en viss grad av krisereaksjon. Også et midlertidig, frivillig opphold i et fremmed land kan utløse kriselignende tilstander. Under opphold i et land som anses å være svært likt vårt, kulturelt sett – nemlig USA, oppdaget jeg følelsen av ikke å kunne kontrollere hva mine barn lærte og fikk av impulser i barnehage og nærmiljø. Hjelpeøsheten fikk meg til å reagere med sinne overfor uskyldig barnehagepersonale – en reaksjon jeg har gjenkjent når flyktninger har vist aggresjon på sosialkontoret.» (Skare 1996).

Etter hvert vil de fleste lære mer av språket, forstå mer av kultur, lynne, koder og tradisjoner. Denne siste fasen kalles gjerne nyetablering, hvor man forsøker å bygge opp et nytt liv, nettverk, mening og trivsel. Dette er ofte en langsiktig prosess, hvor mange ulike faktorer vil spille inn. Målet er å skape en ny framtid i Norge, og å bygge opp igjen eller erstatte så mange som mulig av de faktorene som utgjorde trivselen og nettverket i hjemlandet. Etter hvert som man forstår mer av språket, kodene, arbeidslivet og samfunnet generelt, blir kjent med natur og geografi og får venner og kolleger, vil livet i det nye landet gå lettere.

Det hevdes at når noen flytter innenlands tar det i gjennomsnitt 4–5 år fra de forlot hjemstedet til de har bygget opp nye nettverk og trivsel på det nye stedet. Dette gjelder for nordmenn som flytter i eget land, med samme språk og stort sett samme kultur. Da må man påregne lengre tid når man kommer fra eller flytter til et annet *land*.

«Alle» har en onkel i Amerika – men ikke alles onkel er rik. Ikke alle opplever at «drømmene blir virkelighet» – noe historien også vitner om. Mange norsk-amerikanere sluttet å skrive hjem, eller «pyntet på» historien, fordi de ikke hadde innfridd egne og andres forventninger. En av de mest kjente sangene til Bobby Bare er «Detroit City». For mange er den en sang om hjemlengsel, noe den også er. Men sangen sier også noe mer. Mannen som lengtet hjem, turde nemlig ikke å reise hjem – eller å fortelle om grunnen til dette:

Home folks think I'm big in Detroit city... (folks forventninger hjemme)
From the letters that I write they think I'm fine,
But by day I make the cars, by night I make the bars,
If only they could read between the lines, (virkeligheten)
I want to go home, I want to go home,
Oh Lord, I want to go home

En annen side ved migrasjon er at mange har en drøm om en gang å få vende tilbake til «gamlelandet». Det er der de vil eldes, det er der de vil dø. For enkelte kan det føre til at de ikke lar røttene «slå rot», fordi det kan gjøre det vanskeligere å trekke dem opp igjen. Ofte vil en slik innstilling mer eller mindre bevisst også påvirke barna og deres muligheter til å bli en del av det nye samfunnet. Det at foreldre og barn ofte opplever livet i det nye landet på forskjellige måter, er en annen vesentlig faktor. En framtrédende fagperson på flerkulturell oppvekst har sagt det slik: «Parents adapt – but children absorb» (Neigh 2005). Foreldrene tilpasser seg mentalt, kan ta reflekterte og bevisste valg – mens barna suger til seg ulike språklige, kulturelle og verdimeslige inntrykk, uten å reflektere så mye over det. I tillegg til naturlige generasjonsmotsetninger, kan dette at de opplever «virkeligheten» ulikt, bli en tilleggsutfordring for familien.

Drømmen om tilbakevending er naturlig og normal. Som hos norsk-amerikanerne er det mange av pakistanerne og chilenerne som kom til Norge på 70- og 80-tallet som aldri trodde de skulle bli gamle her. Men nå innser de at det er her de kommer til å bli, hvor barn og barnebarn lever og bor. Men noen flytter «hjem igjen», og flere forteller om at de da opplevde et «motsatt kultursjokk». Slike beretninger kan en høre fra tidligere flyktninger, innvandrere og nordmenn som har bodd og oppholdt seg i utlandet en del år. Da de reiste fra hjemlandet var de forberedt på at overgangen kunne bli stor. Men at det skulle oppleves slik også når de kom tilbake, var få forberedt på. Det var først når de returnerte at de la merke til flere ting; utviklingen i hjemlandet hadde ikke stått stille og familie og venner hadde forandret seg, samtidig som oppholdet i utlandet hadde påvirket dem selv mer enn de var klar over.

Kong Harald sa blant annet følgende i sin nyttårstale 2007:

Vi har sikkert alle en eller annen gang opplevd å være fremmed, og ikke kunne de uskrevene kodene. Selv fikk jeg i løpet av noen viktige barneår oppleve å være fremmed to ganger, både da jeg kom til USA som flyktning under krigen, og da jeg kom hjem igjen til Norge fem år senere.

Mange innvandrere og tilbakevendte nordmenn opplevde dette som et forståelsesfullt håndtrykk fra Norges konge. I dag er det flere organisasjoner som tilbyr «reentry-course» eller tilbakevendingskurs, for ansatte som har vært i utlandet en tid. En utfordring for folk som flytter til et nytt land og blir en minoritet, er hvordan de kan ta vare på sin egen kulturelle og religiøse bakgrunn i møte med majoritetskulturen. Dette er ofte et tema i debatter om innvandring og integrering. Dessverre fremstilles integrering ofte som en enveisprosess – som en assimilering, hvor målet er at innvandrerne skal bli så like majoriteten som mulig. Integrering er derimot en dynamisk toveisprosess hvor minoritet og majoritet

tilpasser seg hverandre. De som flytter bringer med seg et mangfold av erfaring, kunnskap og kompetanse, som vil være svært nyttige ressurser for det nye samfunnet. En bevissthet omkring hvordan disse ressursene kan løftes fram i gjensidig samhandling, er nødvendig for å lykkes.

Rudyard Kipling var sønn av britiske foreldre og vokste opp i India under kolonitiden. Han reflekterte en hel del over den hvite minoritetens nedlatende holdninger til den indiske befolkningen. Dette er blant annet nedfelt i diktet «We and They», hvor han, i vers etter vers og på en satirisk måte, beskriver briteres syn på lokalbefolkningen. Diktet provoserte nok mange i hans samtid, men er i høyeste grad aktuelt og relevant for våre mellommenneskelige relasjoner og holdninger den dag i dag. Diktet avsluttes slik:

All good people agree,
And all good people say,
All nice people, like Us, are We
And everyone else is They:
But if you cross over the sea,
Instead of over the way,
You may end by (*think of it!*) looking on We
As only a sort of They!

(Kipling, 1926)

Litteratur

Bakken, Anders 2007. *Virkninger av tilpasset språkopplæring for minoritetsspråklige elever. En kunnskapsoversikt*. NOVA-rapport 10/07

Kipling, Rudyard 1926. *Debts and Credits* [<http://www.kipling.org.uk>]

Neigh, Matt 2005. Norut-konferansen, Hamar

Skare, Signe 1996. *Flerkulturelt barnevernsarbeid : en innføring*. Oslo, Kommuneforlaget

Abstract

Voices of the Western Sea¹

Cultural Heritages of Scandinavian Peripheries

For some years a cross-disciplinary and cross-institutional research and development program titled «The Cultural Heritage of the Western Sea» and financed by the EU/*Interreg IV* has been working with the so-called Western Sea area from a heritage and heritage production perspective. An important structural idea behind the project has been to establish cooperation between representatives of different university disciplines and practitioners in central museums. This cooperation has made it possible to connect traditional historical and ethnological and artefact-based research traditions with reflection on and construction of cultural heritage in the region. This cooperation has thus been an important arena for asking new questions and establishing new perspectives in the cultural heritage field in Scandinavia.

The project's point of departure is that the Scandinavian coastal regions around the Western Sea to a large extent were marginal or peripheral in the nation building and national cultural heritage construction in the 19th century. In Denmark and Sweden, the regions Jutland and Bohuslän were distant from the national capitals Copenhagen and Stockholm, while in Norway the most important national cultural symbols were related to inland peasant districts. At the same time, there obviously were a large number of transnational contact zones and areas in the Western Sea regions.

Even if a transnational «Western Sea» identity is difficult to find, both in past and in present, there have been and still is a series of important and identity creating cultural heritage practices in the Western Sea area – practises that have many structural and substan-

1 The «Western Sea» is a common Western Swedish name of the Kattegat and Skagerack seas situated between Denmark, Norway and Sweden.

tial similarities, and focussing e.g. on the close connections with sea and trade, with crafts and art, with manors and industrial elites, with urban cultures, migration and mobility.

Our project has been explorative aiming at understanding the distribution and communication of symbols, people, commodities and ideas and how this is embedded in the collective memory and cultural heritage production of people living around the Western sea. Focus has been on the analysis and re-enactment of what might be called the non-authorised cultural heritage practises and constructions in the Western Sea regions, heritage and heritage practices that are not in conflict with the national but represent an alternative perspective on spatial and cultural identity. In fact, it is obvious that the Scandinavian regions around the Western Sea have provided «raw-material» to the constructions of the «great» national heritages narratives of Sweden, Norway and Denmark. As a consequence, the inhabitants of these regions seem to have developed a complementary and complex cultural identity where the national heritage lives side by side with the regional and local heritages. Our conclusion is that it is more relevant to analyze this not as a conflict but, on the contrary, as a creative relation between these different «layers» and voices of cultural heritages.

Forfatterne

Christer Ahlberger (f. 1956) är professor vid Göteborgs universitet. Arbetat bland annat med konsumtionsforskning, har gett ut *Konsumtionsrevolutionen*, stadshistoria *Vinnare & Förlorare*, tidig industrialisering *Vävarfolket*.

Arne Bugge Amundsen (f. 1955), dr. philos., er professor i kulturhistorie ved Universitetet i Oslo, Institutt for kulturstudier og orientalske språk. Har utgitt en rekke bøker og artikler om blant annet regionalhistorie, religion og kultur i tidligmoderne tid, for eksempel *Revival and Communication. Studies in the History of Scandinavian Revivals, 1700–2000* (2007), *Norges religionshistorie* (2005), *Trøgstad. Kulturhistorie 1500–1950* (tre bind 2004–2008), *Borge. Kulturhistorie 1500–1920* (to bind 1993–2003), *Norsk fritenkerhistorie 1500–1850* (2001, sammen med Henning Laugerud).

Britta Andersen (f. 1961), cand.mag. i kunsthistorie og middelalderarkæologi, direktør for Gammel Estrup – Herregårdsmuseet og bestyrelsesformand for Dansk Center for Herregårdsforskning. Har blandt andet publiceret «Kvinderne på Gammel Estrup – Christence, Jytte og Birgitte» og «Genstandenes magi» i *Herregårdshistorie* 2009 og 2010 samt «Institutionernes indtog» i *Herregården. Menneske – Samfund – Landskab – Bygninger* (Nationalmuseet 2006).

Jesper Munk Andersen (f. 1979), Cand.mag., er museumsinspektør ved Museum Lolland-Falster. Han arbejder med forskning i og formidling af herregårdskulturens og -landskabets udvikling på Lolland-Falster samt dansk adelskultur i 1700-tallet.

Peter Aronsson (f. 1959) är professor i kulturarv och historiebruk vid Tema Q, Kultur och samhälle, Linköpings universitet. Aronsson är historiker och intresserar sig för hur och varför också andra än historiker vårdar, tolkar och brukar det förflutna. Hur och varför

brukas historia av skola, museer, politiker, media, företag och enskilda personer som formar sina självbilder, säljer produkter och legitimerar sina framtidsvisioner? Boken *Historiebruk – att använda det förflutna* tar ett helhetsgrepp på dessa frågor.

Aina Aske (f. 1957), Master of Art, arbeider som konservator/prosjektleder og har faglig utviklingsansvar ved Larvik Museum, Vestfoldmuseene IKS.

Maria Forneheim (f. 1974), Fil.mag. och Master of Art and Design, är projektledare vid Göteborgs stadsmuseum och medförfattare til *Förnyelse av det pedagogiska arbetet på Göteborgs stadsmuseum* (2008). Hon var medförfattare av museets pedagogiska program, som som väckt uppmärksamhet både bland svenska museer och vid utbildningar i museipedagogik.

Per Hallén (f. 1969), Fil.Dr. och forskare, arbetar vid Ekonomisk-historiska institutionen, Handelshögskolan vid Göteborgs universitet. Har mellom annat publisert *Göteborgs hamns ekonomiska historia* (Per Hallén & Kent Olsson, Unda Maris 2011), *Det stora fallet, en historia om Mölndals kvarnby och kraften i fallet* (2010) och *Handel och sjöfart under det stora sillfisket. Köpmannen Jonas Kjellbergs karriär från handelsman till godsägare 1770–1832* (Unda Maris 2008).

Lars Jacob Hvinden-Haug (f. 1965) er utdannet sivilarkitekt fra Arkitektur- og designhøgskolen i Oslo (AHO), der han også tok sin Dr.ing.-grad. Han arbeider som forsker ved Norsk institutt for kulturminneforskning.

Niels Kayser Nielsen (f. 1949), Cand. mag. og Ph.D. Lektor i kulturhistorie ved Historisk Afdeling, Aarhus Universitet. Forsker og underviser i bl.a. Nordens historie efter 1945, madkultur, historiebrug, populærkultur, idræts- og kropshistorie. Blandt seneste udgivelser er *Bonde, stat og hjem – nordisk demokrati og nationalisme mellem pietismen og 2. verdenskrig* (2009) og *Historiens forvandlinger – historiebrug fra monumenter til oplevelsesøkonomi* (2010).

Adam von Schéele (f. 1968), doktorand i historia vid Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet. Har tidigare publicerat bland annat *Lejonet och Skeppet : 1737 och 1741 års beskrivningar av Göteborg och Strömstad jämte kommentarer och utblickar* (1999, tillsammans med Anders Simonsen) och en studie kring Kungsbackas uppkomst (2007) samt medverkat i flera antologier. Var en av redaktörerna för och medförfattare i *Arbete, kultur, politik : en vänbok till Lennart K. Persson* (2007).

Gro R. Stalsberg (f. 1953), jobber som rådgiver ved Larvik Museum, Vestfoldmuseene IKS.

Kjell Østby (f. 1957), Cand. mag., jobber som fagkonsulent ved Larvik læringscenter. Medforfatter på «Fleksibel identitet – trygghet, ressurser og muligheter» i *Familielæring og andre modeller innenfor flerkulturelt pedagogisk arbeid* (Sigrun Aamodt og An-Magritt Hauge (red.), Universitetsforlaget 2008).

Västerhavets kulturarv – ett skandinaviskt Interregprosjekt, pågick 2009 – 2011.
Syftet var att universitet och muséer skulle mötas för att diskutera och förmedla det gemensamma kulturarvet runt Kattegat och Skagerrack. Med hjälp av kurser, läromedel, vandringsutställning och seminarier har projektet hatt ambitionen att skapa förståelse och interesse för ett kulturarv som kompletterar den allmänna nationshistorien.

Et viktig spørsmål i prosjektet har vært om man ved å sette søkelyset på en «førnasjonal» periode i Kattegat-Skagerrak-regionen, kan oppdage nye aspekter ved en eventuelt felles fortid. Den foreliggende boken er en samling artikler som presenterer betraktningmåter, tema og metoder som innspill til diskusjon omkring denne aktuelle regionen. I et større perspektiv kan den også leses som et bidrag til hvordan alternativ historieskriving kan foregå på tvers av så vel land som institusjoner.

LARVIK
MUSEUM

VESTFOLD
MUSEENE

GÖTEBORGS
UNIVERSITET

En investering for framtiden

EUROPEISKA
UNIONEN
Europeiska
regionala
utvecklingsfonden

Interreg IVA
ÖRESUND – KATTEGAT – SKAGERRAK

UiO : Universitetet i Oslo

ISBN 978-82-997846-2-7

9 788299 784627